

AKADEEMIA

Jüri Uluots Tartu Ulikoolis	Edgar Kant
Jumalaga, Ene!	Hando Runnel
Järel-järelopõimik	Henrik Visnapuu
Logos ja mythos	Viktor Konsa
Johannes Aavik ja vaimulik kirjandus	Barbi Pilvre
Asumiökoloogia	Tõnu Ploompuu
Peeter Tarveli elu ja töö	Jüri Kivimäe
Eesti üksustest Saksa sõjaväes	Toe Nõmm
Sõna on mu kirg ja nõrkus	Artur Alliksaar
Neljas käsk	Fanny de Sivers
Vene kommunismi lätted	Nikolai Berdjajev

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Längsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 9. XI 1989 trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr. 1654. Trükkida antud 12. II 1990. 60×85 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14.0. Tingtrükipoognaid 13.72. Arvestuspoognaid 11.98. Trüki arv 9 000. Tellimus nr. 536. H. Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Olikooli 17/19. III. «Акадеэмия». Журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика». Tartu. На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER I

- Jüri Uluots Tartu Ülikoolis ja eesti teaduses
Edgar Kant 3
- Jumalaga, Ene!
Hando Runnel 19
- Järel-järelepõimik
Henrik Visnapuu 25
- Logos ja mythos: Filosoofia kahekordne ülesanne
Viktor Konsa 37
- Johannes Aavik ja vaimulik kirjandus
Barbi Pilvre 48
- Johannese ilmutus ehk Apokalypsis: Katkendeid
*Kreeka keelest tõlkinud
Johannes Aavik* 64
- Asumiökoloogia. I
Tõnu Ploompuu 70
- Peeter Tarveli elu ja töö. II
Jüri Kivimäe 89

Eesti üksustest Saksa sõjaväes: Formeerimine ja isikkoosseis	<i>Toe Nõmm</i>	113
Sõna on mu kirk ja nõrkus: Artur Alliksaare laagri- ja asumiskirju. I		137
Neljas käsk	<i>Fanny de Sivers</i>	169
<i>Arvustus:</i>		
Konrad Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988.	<i>Sulev Vahtre</i>	176
Kesäkuun 14. päivä: Muistelmia ja dokumentteja viro- laisten kyydityksestä 1941. Toimittaneet Mart Laar ja Anja Salokannel. Vironkielisistä käsikirjoituksista suomentaneet Kaisu Lahikainen, Tapio Mäkeläinen ja Juhani Salokannel. Helsinki, Otava, 1989.	<i>Indrek Tarand</i>	180
Editorial note. Summaries		182
От редакции. Резюме		187
Vene kommunismi lätted ja tähendus. III	<i>Nikolai Berdjajev</i>	193
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>	

JÜRI ULUOTS TARTU ÜLIKOOLIS JA EESTI TEADUSES

Edgar Kant

Vene tsaaririigiaegne Derpt-Dorpati ülikool oli olnud määratud Vene riigi ja Eesti-, Liivi- ning Kuramaa rüütelkondade jaoks. Seda asjaolu ei muutnud kuigi palju Aleksander I poolt kinnitatud asutamisüriik, mille kohaselt ülikool pidi olema autonoomseks asutuseks. Eesti rahva teenistuses ei olnud saksakeelne Landes- ega venestamis- aegne Jurjevi universiteet.

Aleksander III venestamispoliitika — niipalju kui see avaldus hariduspoliitikas — oli tabanud esmajoones just venepäraseks ristitud Jurjevi ülikooli. Vene haridus- minister Deljanov oli sellega algust teinud ja Riia õppe- ringkonna kuraator Lavrovski selle lõpule viinud. Aleksei Haruzini poolt avaldatud vene poliitiline ideoloogia Baltimaade suhtes oli küllalt selgejooneline: «Kogu vene rahva range põhimõtte nõuab kõigi Vene riigi võõrrahvaste liitmist ühikuliseks etnograafiliseks grupiks. Seda poliitikat on rangesti ja järjekindlalt teostanud Vene ajaloo vältel nii Novgorodi kui Kiievi, eriti aga Moskva valitsejad ja Jumala abiga tuleb seda nüüd edasi teostada.

Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat. (Välis-Eesti kirjastustoim- konna väljaanne 6.) Toimetanud J. Klesment, Hanno Kompus. E. V. Saks. Stockholm, 1945, lk 34—42.

Venemaa ajaloolise arengu mõte peitub sõnades: õigusklikkus, ainuvalitsus ja rahvus. Vene rahvus on antropoloogiline konglomeraat, mida koos hoida saab vaid ainuvalitsuse ja vene keele abil.» Olulistes joontes oli see programm pandud ka Jurjevi ülikooli nurgakiviks.

Tartu Ülikooli rajajate Gustav II Adolphi ja Johan Skytte soov, et see ülikool oleks kõrgemaks õppeasutuseks ka maa pärisrahvale ja teeniks maaomase ülikoolina ka maa huve, leidis teostamist alles pärast Eesti iseseisvumist Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli näol.

Need alused, millele E. V. Tartu ülikool rajanes, võttis ülikooli asutamise 300 aasta juubelipäeval kokku tollaegne rektor J. Kõpp järgmiselt:

«Kõnelemata sellest, et kodumaa ülikool pidi saama mõjuvaimaks teguriks eesti keele viljelemisel ja arendamisel ning oma koosseisultki seisma kõige ligemas orgaanilises ühenduses eesti rahvaga kui Eesti Vabariigi kandvaima osaga, tuli täies ulatuses haarata sellest eriseisundist olenev ülesannete kogu: käsitleda kindlate teaduslike meetodite abil ainetikku, mis igakülgsest on seotud Eesti Vabariigi maa-alaga, rahvastikuga, kõigepealt eestlaste, aga ka meie maal elavate teiste rahvaste ajaloo, keelega, kirjandusega, kultuuriarenguga üldse. Nende kõrval seisavad arusaadavalt kõik need alad, millel on teostunud eesti rahva kokkupuutumine ligemate ja kaugemate hõimurahvastega ning naabritega kaugemast minevikust kuni viimase ajani, haarates nii soome-ugri hõimu ühiseid rikkalikke kultuurvarasid kui ka naaberrahvastega ühiseid kultuurpärandusi. Kõige selle juures omandab olulise tähtsuse ainetiku käsitluse lähte- ning sihtkoht: esimesel kohal teadusliku tõe kõrval seisavad Eesti riigi ja Eesti rahvastiku tõsise edu tingimused ja huvid.»

Kui vaadelda professor dr. h. c. Jüri Uluotsa tegevust ning osa Tartu ülikoolis rohkem kui kahe aastakümne kestel, siis tuleb seda teha eeskätt äsja piiriteldud lähte- ja sihtkohtadest.

E. V. Tartu ülikooliga on J. Uluots seotud olnud peaaegu kogu selle tegevuse jooksul. Asutava Kogu liikmena seisis ta juba Eesti ülikooli hälli juures Vabariigi loomisaegadel, kui sõjarinnetel alles kahurid mürisid ja maa piiridel ägedad lahingud käisid. 1. detsembril 1919, millal E. V. Tartu ülikool pidulikult avati, olid Asutava Kogu esindajaina sellest osa võtmas J. Uluots ja Schipai. Ja kui ta lahkus Tartust 1944. a. suvel läheleva rinde kahurimürinas, käis Eesti ülikooli kultuurvarade varjendamine üle kogu maa, et neid säilitada oma rahva rüpes ja oma maa panipaikades — ähvardava võõrsile evakueerimise ja õhurünnakute ning sõjatule eest.

Rahvaesinduse liikmena või ülikooli õppejõuna on J. Uluots seisnud ka kõigi E. V. Tartu ülikooli seaduste väljatöötamise lähedal või nendest otseselt osa võtnud.

Tartu ülikooli õppejõudude ridadesse tuleb J. Uluots alates 1920. a. kevadpoolaastast. Algul tegutseb ta rooma õiguse ning ajaloo dotsendina, kuid loeb selle kõrval veel õiguse üldteooriat, resp. õiguse üldõpetust ja järgmisest aastast peale ka Eestimaa agrarõigust. 1924. a. sügispoolaastal saab ta Eestimaa õiguse erakorraliseks ja a. 1927 korraliseks professoriks. Neid ülesandeid täitis ta — erandatud 1940/41. okupatsiooniaasta — kuni 1944. a. suveni.

Otsese õppetegevuse kõrval on professor J. Uluots Tartu ülikoolis pikki aastaid tegutsenud administraatorina. Sellena algas ta tegevust peaaegu kohe ülikooli koosseisu tulles. Esialgu kolm aastat Õigusteaduskonna sekretärina ja 1924. a. oktoobrist teaduskonna esindajana, 1925. a. peale aga juba dekaanina ja ülikooli Valitsuse ja Nõukogu liikmena.

Pärast E. V. Tartu ülikooli esimese seaduse avaldamist «Riigi Teatajas» ja kehtima hakkamist a. 1925, asuti ülikooli Nõukogu poolt kodukorda välja töötama, mille koostamisele asus sama aasta novembris komisjon, kuhu kuulusid J. Uluots ja professor A. Paldrok ning professor O. Sild, hiljem kahe viimase asemel toleaeagsed

prorektorid prof. J. Kõpp ja prof. H. Jaakson. See töö viidi J. Uluotsa kui juristi olulisel kaastööl lõpule järgmise aasta kestel. Kodukord hakkas kehtima 28. veebruaril 1927 ja pani kindlama aluse ülikooli Nõukogu ja Valitsuse edasisele tegevusele. Samal ajal tegutseb J. Uluots ülikooli teaduslike väljaannete «*Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*» toimkonna sekretärina, millisel kohal vaevalt ükski teine ülikooli õppejõud on nii kaua püsinud kui tema.

Veel laiemad ülesanded tuli J. Uluotsal enda kanda võtta, kui ta asus üliõpilasprorektori kohale ja seega veel suuremal määral ülikooli Valitsuse ning Nõukogu tegevusest osa võttis. Ülikooli sisemiste võitluste tõttu jäi ta järgmistel prorektorite ja rektori valimistel ülikooli administratsioonist eemale. Seda ka uue Ülikoolide Seaduse kehtima hakkamisel a. 1937, kuna ta oli Rahvuskogu esimees ja hiljem peaministrina otsesid riiklikke ülesandeid täitis. Ta oli aga uue Ülikoolide Seaduse põhi-joonte väljatöötamisest osa võtnud ja neil kurjaennustavil sõjaeelseil aastail just erilist huvi osutanud riigikaitselise õpetuse sissetoomise ja Riigikaitselise Instituudi loomise vastu. Ta toetas ka innukalt Majandusteaduse Osakonna eraldamist ja selle kujundamist iseseisvaks Majandusteaduskonnaks Tartu ülikooli raamides.

Pärast hiaatust 1940/41. õppeaastal, mil ta oli võõra võimu poolt tagandatud ülikooli õppejõu kohalt, näeme professor J. Uluotsa jälle ülikooli administratsioonis Õigusteaduskonna dekaanina ja ülikooli Valitsuse liikmena 1942.—1943/44. a. Neil aastail, mil oli tarvis kangekaelselt hoida Tartu ülikooli kõigist okupatsioonivõimude katsetest, mõjuavaldustest, korraldustest ja survest hoolimata töövõimelise Eesti ülikoolina, oli professor J. Uluots alaliseks ja kindlaks toeks, kellega kõik tähtsamad ja olulisemad, nii põhimõttelised kui ka taktikalised küsimused ning sammud läbi kaaluti ja sellekohaselt ka talitati.

Selle pika aja jooksul, mil J. Uluots oli Õigusteaduskonna dekaaniks, langes oluliselt tema õlgadele selle tea-

duskonna väljakujundamine. See polnud kerge ülesanne, kui arvestada ülalselfitatud Eesti Vabariigi ning eesti teadusliku uurimise vajadusi üheaegselt veneaegse pärandiga. Oli ju tsaariaegse ülikooli venestamisprotsess tabanud kõige põhjalikumalt just Oigusteaduskonda, kuhu oli suunatud olnud kõigepealt ja kõige rängemalt vene õppejõudude ja vene keele sissetung. Juba aastast 1893/94 saadik olid peale ühe kõik Oigusteaduskonna professorid olnud venelaste kättes, kes ei olnud sageli võimelised teaduslikku järelkasvu soetama ega tahtelised eestlastele seda võimaldama. Kombineeritud vene-saksa surve ei loonud eestlastele õppimiseks Tartus vastavaid võimalusi ega soodsat õhkkonda. Sest teadlased ja teadused ei saanud oma kodumaal asetsevas, kuid ometi võõras ülikoolis peaaegu üldse mitte areneda. Kokkuvõttes õppis eestlasi muudes ülikoolides isegi rohkem kui Tartus. Nii on ka iseloomulik, et pärastised E. V. Tartu ülikooli Oigusteaduskonna vanemad õppejõud-eestlased nagu N. Maim, A. Piip ja J. Uluots olid oma teadusliku ettevalmistuse saanud mitte Tartus, vaid peamiselt mujal.

Suurimaid raskusi valmistas eesti ülikoolis just Oigusteaduskonna ja selle juures töötava Majandusteaduse Osakonna õppetoolide täitmine. Peale ülalmainitute loodeti neile saada veel mitmeid teisi õigusteadlasi ja majandusteadlasi eestlaste eneste hulgast. Täienduseks tulidki hiljem juurde mõned, nagu prof. N. Kõstner ja K. Saarmann, kes aga olid, nagu mitmed vanemad õppeülesannete-täitjad, pidevalt pealinnaga seotud. Mitmed olid küll pooleldi nõusoleku annud, kuid vastutusrikkad ametid, kuhu hädasti vajati asjatundjaid juriste ja finantsning majandusteaduste tundjaid, kõitsid neid koos praktiliste huvidega rohkem kui ülikool.

Oigusteaduskonna komplekteerimisel püüti küll muudelt maadelt õppejõude kutsuda, kuid see ei annud rohkem kirjavahetusest hoolimata suuri tagajärgi, sest suhtumine eesti ülikoolile oli algul tagasihoidlik. Nõusoleku andsid vaid professor István Csekey Ungarist ja professor

Jüri Uluots Tartu Ülikoolis

Andreas Bjerre Rootsist. Põhjamaadelt oleks rohkemgi õppejõude kutsunud, kuid takistusi tegi asjaolu, et seal ei tuntud küllaldaselt eesti kohalikku õigust ega vene seadusi, mis olid algselt kehtima jäänud.

Jüri Uluots. Parikaste foto Kirjandusmuuseumi kogust

J. Uluotsal tuli Oigusteaduskonna sekretärina ja dekaanina teaduskonna väljakujundamisel oluline osa täita just teadusliku järelkasvu soetamisel. See oli eriti oluline algusaastate olukorras, sest Oigusteaduskonna kogu koosseisu kuulus rida aastaid ainult kolm eestlast — N. Maim, J. Uluots ja A. Piip. Pealegi oli viimane aastaid õppetegevusest vabastatud ja tegutses saadikuna Põhja-Ameerika Ühendriiges. Sel ajal lasus kogu eestlastest järelkasvu eest hoolitsemine J. Uluotsal ja N. Maimil. Seda tuli teha olukorras, kus enanduvad vene õppejõud olid kitsid vastavaid ettepanekuid tegema. Oigusteaduskonna noorem koosseis teab ise kõige paremini, kuivõrd Uluots on seejuures oma nõuga abiks olnud ja neid edasi töötama ergutanud. Pikemat aega tegutsenud üliõpilaste õppemaksust vabastamise ja stipendiumide määramise komisjoni juhatajana, oli J. Uluotsa põhimõtteks ja tahteks abistada just neid edasipüüdvaid, andekaid ja edukaid noori, kellede stuudiumi või teaduslikku edasiõppimist raskendasid kehvad majanduslikud olud.

Sihikindel tegutsemine andis tulemusi. Oigusteadlaste järelkasv suurenes ja ülikooli teisel aastakümnel täideti järkjärgult peaaegu kõik kateedrid eesti teadlastega. Nende kõrval kujunes arvukas õppeülesandetäitjate, assistentide ja teaduslike edasiõppijate ring. Oigusteaduskonna dekaanina tuli J. Uluotsal veel teist korda asuda oma teaduskonna täiendamisele pärast 1940/41. aastat, mil selle read olid hõrenenud ülikoolist kõrvaldatute, deporteeritute ja 1941. a. suve sündmuste ohvriks langenute tõttu. Järgneva kolme aasta jooksul, millal teaduskonna eesotsas oli jälle J. Uluots, õnnestus aga hoolimata võõrast survest humanitaarteaduskondadele, nende hulgas eeskätt Oigusteaduskonnale, mitte ainult need tegevuses hoida, vaid oluliselt ka tekkinud lüngad täita eestlastega ja tähelepandavalt uut järelkasvu soetada. Magistri- ja doktoripromotsioonide arv oli isegi suurem kui paljudel endisil aastail. Selles on J. Uluotsal kahtlemata esma-

joones suuri teeneid, sest olukorra lahendamine selles sektoris oli täiesti tema kanda.

Oigusteaduskonna loomis- ja kujundamisaastakümnel 1920—1930 tuli see võrreldes veneaegsega ümber kujundada nii kateedrite koosseisus kui ka teaduskonna allasutuste näol. Ühes Eesti Vabariigi tekkimisega sai veneaegsest provintsiülikoolist Eesti riigi ainus ülikool. See asetas ka Oigusteaduskonnale endisest erinevaid nõudeid ja suuremaid ülesandeid. Ülikooli väljaandes «Tartu ülikool sõnas ja pildis 1919—1932» sõnastab J. Uluotsa hilisem järeltulija rooma õiguse kateedril E. Ein need nõuded ja ülesanded järgmiselt:

«Välise iseseisvumisega samal ajal toimunud sügavad muudatused siseriiklikus ja ühiskondlikus elus ning riigile uute funktsioonide juurdekasv pidi mõju avaldama Oigusteaduskonnale kui eesti õigusteaduse kehastajale, sest mainitud sotsiaalsete transformatsioonide tagajärjel oli nende ühiseluliste nähete ring, mis on õigusteaduse vaatluse ja uurimise esemeks, tunduvalt erinenud ja rohkenenud võrreldes endise ajaga. Universaalsete õigusteaduslike alade kõrval, eriti meie positiivse õiguse printsiipide ja mõistete väljatöötamises ning süsteemimises ja ajakohase hea teadusliku ettevalmistuse andmises õigusteaduse õppijaile ning juriidilise mõtlemisviisi kasvatamises seisavad Oigusteaduskonna tähtsaimad ülesanded. Nende ülesannete edukas täitmine on võimalik ainult siis, kui on olemas nii subjektiivseid eeldusi õpetajaskonnas ja õppijais kui objektiivseid töötingimusi (vajalik arvuline koosseis, õppekorraldus, töövahendid jne.)»

Mainitud subjektiivsete eelduste kujundamisest, samuti üldjoontes koosseisu täiendamisest J. Uluotsa pikaajalise dekanaadi ajal oleme juba annud põgusa pildi. Oigusteaduskonna töökorraldusse ei ole koht siin süveneda. Tuleks aga rõhutada veel J. Uluotsa tegevust Oigusteaduskonna Seminar-raamatukogu juhatajana, mis oli oluline just objektiivsete töötingimuste loomise ja õigusteadusliku uurimise arendamise seisukohalt.

Veneaegses ülikoolis oli olnud vaid kaks õigusteaduslikku allasutust — rahvamajandusteaduse ja statistika kabinett, millele kaudselt lisandus Arstiteaduskonna juures olev Kohtuarstiteaduse Instituut. E. V. Tartu ülikoolis liideti kaks esimest Poliitilise Ökonoomia ja Statistika Kabinetiks ning loodi uutena Kriminallistika Kabinett ja Õigusteaduskonna Seminar-raamatukogu. Viimane asutati a. 1921, ja kuna selle aluseks oli vaid vanemast ajast säilinud ja vananenud mõnesajakõiteline kogu, siis tuli see uus asutus tegelikult aluspalkidest peale üles ehitada.

J. Uluots oli algul Õigusteaduskonna Seminar-raamatukogu ajutiseks juhatajaks ja hiljem, pärast professor W. v. Seeler'it, alates 1926. a. algusest, selle juhatajaks rohkem kui tosin aastat. Sel ajal määrati kindlaks need alused ja ulatus, mis raamides seminar pidi töötama.

E. V. Tartu ülikoolile pandud ülesannete hulgas oli mitte ainult viljelda ja esitada üldist ning eriti Eesti elu käsitlevaid teadusi ning anda noorsoole täielikku kõrgeimat haridust, vaid seda ka levitada. Viimase ülesande paremaks täitmiseks korraldati peale muu mitmesuguseid teaduslikke päevi ja kongresse, millede mõte ja kandejõud väljus suurel määral ülikoolist. Ehkki mitte otse tegelike korraldajate eesotsas, seisis J. Uluots dekaanina, õppejõuna ja samaaegselt Riigikogu liikmena vaimselt nende organiseerimisega ühenduses ja esines neil mitmel korral ettekannetega. Neil päevadel käsitleti kõiki õiguslikke põhiprobleeme vastavalt sellele, nagu need avalikkuses esile kerkisid. Kuna neist päevadest võtsid osa kõik kandvamad eesti juristid ja sageli ka valitsusvõimu esindajad ning palju Riigikogu liikmeid ja kuna küsimusi arutati ikka *de lege ferenda*, siis oli neil päevadel vastuvaidlematult oma osa mitte ainult õigusteadusliku hariduse levitamisel ja õigusteaduslike mõtete arendamisel, vaid ka meie avalikõigusliku elu kujundamisel ja kujunemisel.

Professor J. Uluotsa enda õppetegevuse ja uurimistöö lähimaks ainealaks oli Eesti õiguse ajalugu. See tuli tal

endal tähelepandavas osas allikate ja uurimise põhjal välja ehitada. Sellele kulus ta tööjõust märgatav osa. Eesti õiguse ajaloo ja agraarõiguse alal töötamine viisid ta loomu poolest laialdased huvid naaberteaduste ulatuslikele väljadele. Teda paelusid rohked küsimused asustuse ja maakaitse ajaloo alalt koos laiema majandus- ja poliitilise ajaloo ning ajaloolise ja poliitilise geograafiaga. Kuna ta juba kaua oli töötanud sel alal, siis tulid need huvid ja uurimisprobleemid eriti reljeefselt esile aastail, mil ta kuulus Eesti Teaduste Akadeemia liikmete hulka ja agarasti osa võttis Akadeemia Humanitaarteaduste Sektsiooni tegevusest ning laiemate uurimiskavade koostamisest viimase juurde loodud toimkondades.

Nii võttis professor J. Uluots Eesti Teaduste Akadeemia juurde moodustatud Ajaloo-Toimkonna tegevusest aktiivselt ja organiseerivalt osa. Käsil oli seal aastail 1938—1940 ühe keskseima küsimusena Eesti asustuse ajalooline probleemistik prof. Hendrik Sepa, dotsent Otu Liivi j. t. osavõtul. Riigi Keskarhiivis toimuva asustuse ajaloolise kartoteegi koostamise kõrval taoteldi esialgu monograafilisi uurimusi teatavate valikalade (Palmse-Lüganuse Viru rannikult, Tori ja Saarde Pärnu madalikult, Kirbla ja Lihula Läänemaa rannikualalt jne.) kohta. Viimatimainitud ala asustuse ajaloolise uurimise oli J. Uluots endale võtnud, millisel alal ta juba varemalt oli pikemat aega töötanud.

Varsti leidsid ta poolt innustatud toetamist ja poolehoidu ka uuemate loodusteaduslike — geograafilis-geoloogiliste — meetodite omandamine ja rakendamine Eesti maa-alal. Nende hulgast võiks mainida esmajoones Rootsis O. Arrheniuse poolt mullaliikide fosfaadisisaldavuse põhjal arendatud meetodit asustatud alade ning üksikasulate vanuse määramiseks ja nende paikade kindlaksmääramiseks, kus endiste aegade asulad on hiljem hävituse ohvriks langenud. Ta pani ette Läti Hendriku kroonikas esinevate Suure Kareda ja Tõrma täpse asukoha kindlakstegemise, mille järele oleks hiljem asunud vastavaid mee-

todeid laialdasemalt rakendama kodumaa asustuskäigu ja asustuse levingu selgitamisel lisaks säilinud dokumentaalsele ja kartograafilisele materjalile. Selleks otstarbeks komandeeriti Eesti Teaduste Akadeemia kulul üks nooremaid ja edukamaid geolooge Skandinaavia maadesse tutvuma vastavate uurimisviisidega ja teostati hiljem celtööd Järva- ning Virumaal.

Samuti tiivustas biokronoloogiliste meetodite edu Rootsis, eriti Gotlandil asetseva Tingstäde Träski vesilinnuse säilinud puukonstruksiooni osade abil selle ehitusperioodi dateerimisel J. Uluotsa ta kavades Eesti muinaslinnuste ajaloo põhjalikumaks uurimiseks. Ta oli juba mõnda aega isiklikult tegelnud muinaslinnuste kaitsevõrgu ja kokkukuuluvuse uurimisel eriti idapiiridel ja jatkas seda tööd ka sõjaaegseil aastail. Võrdleva asendi, vana teedevõrgu ja intensiivse kaardistuudiumi põhjal oli ta jõudnud otsusele, et teatavais kohtades on pidanud olema seniavastamata muinaslinnused. Paiklikel järeleuurimistel leidiski ta neist mitmed, nagu näiteks Kullna linnuse Viru-Jaagupist kagus Tudulinna ja Avinurme suunas hargnevate teede vahel ja Võrumaal Misso lähikonnas kahe järve vahemikus Võru-Kirumpää suunas kulgeva vanaaegse sõjatee ääres.

Eesti linnade, eriti Tallinna ja Tartu ajalooline areng, vanade linnaturgude paiknemine ja nihkumine, Vana-Eesti sadamate asend, muistsed soolakeetmise kohad meie rannadadel, Eesti etnograafiliste piiride teisenemine aegade kestel ja kohanimede uurimine on vaid osaks küsimuste sarjas, mille kallal ta ise töötas või mis olid tal varuks cesti rahvuslike teaduste uurimiskavva esitamiseks. Tema ettepanekul võeti Eesti Teaduste Akadeemia Humanitaarteaduste Sektsiooni töökavva ka Läti Hendriku kroonika variantide läbitöötamine ja väljaandmine koos uue eesti-keelse tõlke ja kommentaaridega.

Mõnes mõttes ei olnud professor J. Uluots rahul meie — tema arvates piiratud raamidesse sulgunud — ajaloouurimisega. Ta taotles selle avardamist naaber-

aladele, mille eestipoolse läbitöötamiseta ta ei lootnud Eesti ajaloo küllaldast fundeerimist.

Ta püüdis laiendada meie ajaloolist uurimishuvi kogu Läänemere alale ja isegi kaugemale, Eesti ja Inglismaa vanade suhete ning kokkupuudete otsimiseni. Viimaste kohta oli tal endal teatavaid hüpoteese. Ta püüdis virgutada Eesti ja teiste Läänemere maade ajalooliste sidemete uurimist ja otsis nooremaid uurijaid, keda saata Eesti Teaduste Akadeemia poolt Rootsi j. m. arhiividesse töötama.

Üks selline uurimis-sektor, mis tema arvates vajas Eesti seisukohalt väljaarendamist ja mis aine teatava läheduse tõttu on käesolevate ridade kirjutajale rohkem meelde jäänud, oli ajalooline kartograafia. Selleks nägi J. Uluots ette vastava ürikulise ja kaardimaterjali läbitöötamist Vatikani, Hollandi ja Rootsi arhiivides ning muuseumides, viimaste hulgas Rootsi riiklikus Sjöhistoriska Museumis. Lisaks vanemaile kreeka ja araabia kaartidele pidi see uurimistöö eriti rõhutama Eesti kaardipildi arengut Põhjamaade raamides alates Claudius Claviusega ja haarama Jacob Ziegleri *Karta över Norden* (1532), Veneetsias ilmunud Olaus Magnuse *Carta marina* (1539), hollandi ksülograafi Cornelis Anthoniszooni *Caerte van Oostlandti* (1543) ja Uppsala pagulast peapiiskopi Johannes Magnuse Põhjala kirjelduse *Gothorum Sueconumque regni historia* sissejuhatuses.

Eriti hoogu sattus ta selle uurimisteema arendamisel, kui Tartu ülikoolile saabus Rootsist kingitusena Anders Bure *Orbis Arctoi Nova Et Accurata Delineatio* (1626) facsimile — õigupoolest esimene Baltoskandia kaart 6 suures foolios, millest üks on eriti tähtis Eesti ja teiste Baltimaade seisukohalt. Huvi süvendasid veel Gustav Adolfi õpetaja ja runoloogi Johan Bure kaardistamistööd Tallinnas ja Narvas Skytte ajal, Georg v. Schwengelni fortifikatsioonikartograafilised tööd Baltimail, vabahärra Gustaf Sparre poolt Rootsi admiraliteedi ülesandel teostatud karteeringud Saaremaa ja Liivi lahe rannikul

a. 1671 ja admiralleitnandi Verner v. Rosenfeldti peilimisning rekognostseerimisretk «Castoril», mille põhjal koostati väärtuslik geograafiline ülevaatekaart Ingerimaa, Eesti ja Liivimaa kohta, jne.

Põhilise ajaloolis-kartograafilise materjali läbiuuringmine Eesti ajaloo seisukohalt pidi täiendama Rootsi revisjonides sisalduvat kaardiainest ning onomastikoni ja laialdasema aluse panema suuremale ajaloolisele ja kommenteeritud kaardikogule, lisaks aktuaalsele Eesti Kaardistikule, mis oli Eesti Teaduste Akadeemia juures oleva Eesti Loodusuurijate Seltsi töökavas ja mille üksikud kaardilehed professor A. Tammekannu peatoimetusel olid juba trükitud või trükki minemas.

Teiselt poolt avarus professor J. Uluotsa ajalooline huvidekompleks liivlaste ja tshuudide alale. Tshuudide ja Tshuudimaa — ehk nagu ta eelistas nimetada: sudulaste ja Sudumaa — probleemi lahtirullimine pidi toimuma eeskätt eesti arheoloogide, keeleteadlaste, etnograafide, folkloristide ja ajaloolaste koostööl. See töö pidi hõlmama Soome lahe, Peipsi ja Ilmning Selijärve vahelise piirkonna asustusajaloolise uurimise, mille rahvastiku VI sajandil p. Kr. s. moodustasid *thiudid*, keda vene kroonikais IX sajandil ja hiljem nimetatakse *tshudj*.

Kuna mainitud kroonikad ka eestlasi tshuudideks nimetasid, siis oli J. Uluots oma tööhüpoteesi rajanud sellele, et Sudumaa elanikkond «vähemasti keeleliselt» pidi eestlastega sugulane olema. Veel IX sajandil pidid tshuudid sel maa-alal valdava rahva moodustama, sest vene kroonikais varjaagi-vene riigi loomise kohta mainitakse tshuude esikohal, teisi keelesugulasi (merja, vesj) teisel ja slaavlasti (slopeene) alles kolmandal.

Selle riigi raskuskeskme nihkumisel lõunasse leidis ühtlasi aset progresseeriv slaviseerumine. Ka küsimuses oleva Sudumaa ala penetreerisid slaavlased üha rohkem — slopeenid piki Loovatit Ilmjärve alale ja krivitshid piki Pihkva-Emajõge, resp. Velikajat Pihkva järveni. Sellele vastavalt toimus Sudumaa järkjärguline slaviseerumine

lõunast. J. Uluotsa väiteil oli Luuga ja Neeva vaheline põhjapoolne Tshuudimaa kuni Novgorodini veel kuni XIII sajandi alguseni tshuudide poolt asustatud ja nimelt loodes vadjalaste ning kirdes ingerlaste poolt. Slaavlaste pürgimine suundus aga edasi, eriti XV sajandil, kusjuures Novgorodi ja Pihkva vabariigid alistati ja nende põliselanikkond massiliselt deporteeriti ning hävitati. Elanikkonnast tühjendatud maa asustati siis slaavlaste poolt.

Ohutades M. Vasmeri traditsioone jätkavaid kohanimede ja ajaloolis-etnograafilisi ning -topograafilisi etüüde, Novgorodi «pistsovõje knigi» analüüsi ja õigusajaloolist uurimist vastaval alal, taotles J. Uluots ka selles sektoris Eesti ja hõimrahvaste ajaloo täiendamist ning sügavamat mõistmist. 1942. ja 1943. a. sõjasuvel, millal meie uurijail Tshuudimaa oli — ehkki komplitseeritud raskustega — mõnel määral kättesaadav, lähetatigi sinna rida uurijaid. Nad kogusid silmapaistva hulga väärtuslikku materjali ka hilisema Eesti asustuskäigu kohta. Sellest jõuti vaid väike osa läbi töötada. Muu saatus on teadmata.

Koondatult võib ütelda, et J. Uluotsa laialdased teaduslikud huvid ja suunitlused keskendusid eeskätt õigus-, asustus- ja maakaitse-ajaloo alale. Neil aladel püüdis ta kõigepealt iseenesest tegutseda aga ka laiemat uurimistegevust organiseerida. Kõik see oli tihedas kooskõlas ta põhimiste ja kristalliseerunud vaatekohtadega kodumaa elu korraldamisel: maad tuleb harida, asustada, valitseda ja kaitsta!

Meenub üks hilisõhtu 1943. a. veebruarist. Oli parajasti lõppemas nõupidamine, millest osa võttis ka riigikontrolör K. Soonpää. Viimase asudes tagasiteele Elva kanti, tuli ametivend Hendrik Sepp. Ta tuli pikemalt linnatagusesel jalutuskäigult, nagu ta neid armastas ette võtta hoolimata tuisust ja pakasest.

Jäime kolmekesi veel edasi vestlema. Pärast raskeimate päevaküsimuste arutlemist kaldus jutt ajaloosse

nagu sageli, kui kokku sattusid sellised ajaloo-harrastajad nagu mõlemad kadunud. Ajaloosse süvenemine ja oma rahva võitlus- ning saatusrikaste ajajärkude rekapitu-leerimine oli teatavaks toeks, millest tuli mõnikordki jõudu otsida silm-silma vastu vaevavate oleviku- ja tule-
vikuraskustega. See kalduvus oli eriti omane J. Uluotsale ja kooskõlas kogu ta ajaloolise mõtlemise ning käsitusega.

Rahvas tuleb läinud aegade sügavikust, kannab kaa-sas arenguteel kogutud väärtusi, mis kuuluvad meie ja meie hinge lähedusse. Rahvas, kes neid väärtusi austab, on kõlbeliselt suur ja loomisvõimeline. Sest ainult sellised rahvad leiavad oma hingelätteist ammendamatuid vara-sid, mida nad vajavad saatusraskete aegade ja olude ületamiseks.

Iga rahvas, kes tahab edasi elada, peab teadma, et ta maagiline imevõim on selles maakamaras, kus ta elab ja kus on elanud ta esivanemate pikk ahelik. See maa-kamar on seda lähedasem, kodusem ja kallim, et celne-nud põlvkonnad on siin kaua-kaua elanud. Nad on selle maa pärast palju vaeva näinud, küll adra taga käies, küll seda kaitstes relvaga käes. Nad on aga sel kodukamaral tunnud ka suurimat ning intiimseimat õnne.

Ilma selle maata, millega rahvas on igivanadest aegadest kokku kasvanud, pole rahval püsi, olemasolu-ega täit loomisvõimet. Ainult siin puudutatakse hellal südametuksel adra käsipuud ja ainult siin võib tõsine eesti inimene ehitada, luua ning kanda loominguõnne oma rahva ellu ja üldinimlikku kultuuri.

Need veendumused valitsesid ka Jüri Uluotsa tege-vust Tartu ülikoolis ja eesti teaduste arendajana.

Vaade kaldale

JUMALAGA, ENE!

Hando Runnel

Pärast varast lapsepõlve jõuab äkki aeg, kunas püütakse mõtestama hakata oma romantilisi tundmusi. Sellest ajast jääb elu otsani meelde mõni tunde- ja mõtte-rikas laul, mis on toiminud unest äratajana, välise viipena seni sõnastamata siseilma. «Miks on nooruselamused nii unekõlalised ja unenäo-taolised?» on küsinud Henrik Visnapuu. «Kas mitte seepärast, et poisikese ja tütarlapse päev on inimese rööviku- ja nukkumisaeg, mil ta neelab ihulikku toitu, röövib muljeid ja mõtteid, et kord sündida inimesena, sündida vaimsele eneseteostamisele.» Aga millal tuleb see «kord», millal sünnib inimene? — küsis ta edasi. Inimeseks sündimiseks julges ta lugeda silmapilku, millal inimene tunnetab oma piiratust ja ajalikkust ning enese füüsilist surma. «Surm on SUUR PEREMEES! Surmaga lakkab inimese olemasolu. Kuid see punkt inimesel on ka vaimse inimese vaimse sünni punkt, Eimiski juures hakkab inimene mõtestama seda Miskit, mis peaks inimese elus olema oluline enne surmapunkti jõudmist.»

Mu lapsepõlviste viiside hulgast jäi mingil moel meelde laul, mille algus oli kummaliselt ebamäärane ja endeline ühelisi. «Tol õhtul sa korjasid üles kõik lilled mis metsa all...» — umbes nii algas lugu, et säälsamas ilma ühegi nähtava intriigita või vaenuaktita jõuda see-

suguse hetkeni, milleni pärast sõjalahinguid jõudis Bornhøhe Tasuja, kui ta lossi vallutamise järel korisedes lasi lõdvaks mõõka hoidva käe — siis, kui ta seisis endise mängukaaslase, nüüd aga vaenuleeri poolele jäänud lossipreili vastas, ja talle meenus lossikeldris ahelais mädanev isa. See korin polnud surnute pärast; see oli lõplik, igavene lahkumine elavast.

Enamasti jääb selliste laulude päritolu teadmata, neid laulnud inimesed kaovad ära, üksijäänud ei laula enam, unustavad ära, laulud lähevad meelest. Nõnda ka see.

Palju hiljem, eesti luulelugu jälgides jäi mulle silma luuletus, mis meenutas toda kunagist, ent polnud kindlasti vist päris sama. Leidsin luuletuse «Postimehe» kaasandest «Sädemed» (nr 2, 1912):

Mai õõ unistus.

*Mai õhtu, sa korjasid üles
kõik mõtted, mis metsa all,
kõik lõhnad, mis aasade süles
ja nõmme pääl üleval.*

*Ja õõsi, mil uinunud viisid,
su juurde siis tulen ma.*

*Kõik mõtted, kõik lõhnad, mis leidsid,
sa paned siis põlema.*

*Ja metsa kesk salajaid radu
leek kollane tõuseb siis,
suits värisev keerleb kui madu
ja kutsub kui surija viis.*

Unistus see tõepoolest ongi. Ja luuletus on ilus, sest ta annab seda unistust, seda tundmust edasi puhtalt ja täpseltki. Kui midagi viga või häda on, siis vahest tõik, et tundmus ise on liiga hämar ja umbmäärane kurguklimp. Autorinimeks oli märgitud keegi Rik Vis. Kes? Ei tulnud meelde, kes sellist varjunime pruukis. Ei läinud ka kelleltki küsima. Sää! turgatas: kas mitte (Hen)Rik Vis(napuu)! Toonilt võis ta tema olla — siis polnud Visnapuu veel Visnapuu; polnud üliõpitanegi, õppis ja

harjutas alles alamal. Kuulsaks luuletajaks — Henrik Visnapuuks — sündimiseni oli jäänud veel mõni varjatud aasta. Oletus läks tõeks. Ühel päeval selgus iseene-
sest, et Rik Vis on tema. Pitser murti kolme aasta pärast. 1915. aasta «Tallinna Kaja» viimases lehenumbri avaldati Henrik Visnapuu täie nime all luuletus «Jaaniöö». See oli motiivi poolest toosama luuletus, ent veel meelekohasem ja mõjukam:

*Sel õhtul sa korjasid üles
Kõik lilled, mis metsa all,
Kõik lõhnad, mis niitude süles
Ja nõmme peal üleval.
Ja õösi, kui vaikinud nurmed,
Su kätte sain kalda peal,
Kus põlesid jaanituled
Ja helises laulu hääl.
Me istime teiste eest lahus,
Ja vesi all sulises,
Lõi üle kivide vahus —
Mu süda sees värises.
Sa puistasid vette lilla
ja vaikisid tummana;
Oo! Ära neid kõiki veel pillal!
Kõik sõnad on asjata.
Kõik olnu on mööda meist läinud
Kui imelik muinasjutt —
Näe tähte, kuis ruttu see läinud.
Veel järel jäänd hele jutt.
O, ulata minule huuled
Õõ vaikuses sõnata,
Veel seni kui põlevad tuled
Neid tahaksin suudelda.
Siis läheme lahku, üks siia
Ja teine, kus juhib tee.
Las süda meid rännates viia,
See kuivatab silmavee.*

See pole endine unistus, endine kurguklimp. See võib olla toosama laul, mida kuulsin lauldavat. Maiöö unistusega võrreldes on jaaniöö loo lavastus üksikasjuni usutavam, tundmuste kujutus tihedam. Võiks öelda, et too

Jumalaga, Ene!

luuletus sai nüüd viimaks valmis, ta ongi nüüd lõpetatud laul.

Millal luuletus valmis saab, millal luuletus sünnib, on sisuldasa sama tõsine küsimus kui see, millal sünnib inimene. Vaimsena inimesena sündinul jääb alles muutlikkus, valminud, sündinud luuletust muuta ei sünni. Millal sünnib luuletus? Enamal juhtudel luuletaja tunneb, millal. See on siis, kui enam midagi ta kallal teha ei tohi, kui lõpeb autori enesegi voli. Seda ütleb esteetiline mõõdutunne, mitte muu. Seda tunnet eksitab, võib eksitada omanditunne. Nagu muu varanduse üle otsustamisel, lubatakse siis ka luule autoril «omä» luule üle otsustada testamendi- ehk n-õ viimase-tahte-õigusega. Ammu sündinud ja valmis luuletuste pidevale muutmisele ahvatleb autorit ka tema hingeelu püsimine eluaeg enam-vähem ühtede ja samade põhitungide meelevaldas, mis ainult ea ja olude kohaseid varjundeid lisades luuletajaid kõhkleva ajavad oma eelmise ea tunnete, tungide ja mõtete eheduses ja pädevuses.

Ei saanud Visnapuugi rahu oma tundmuste man. Ta võttis ja korrigeeris veel korra oma luuletust, oma tundeid tundmuse hilisema esteetilise meele cestütlemisel. See sündis siis, kui Henrik Visnapuu oli kihutanud eesti luuletavasse kõige kõrgemale kaarele. Oli aasta 1918, ilmus poeside teine raamat — «Jumalaga, Ene!». Raamatu päramisse, raugemasse poolde oli pandud samast «Jaani-õöst» uus vaade. Uus lavastus oli veelgi edasi arendatud. Laul ei alanud endelise metsa alt, vaid proloogiks oli endelise metsa ette toodud uus paik, uus tegevus, poetilises mõttes justkui tundetühjem dispositsioon:

*Sel õhtul sa ehtisid toa,
Tõid kaski niidu päält.
Ja üle niidu ning koa
Ma kuulsin su laulu häält.*

Teistes salmides olid muudatused väiksemad, ent kogusummas oli märgata kaalutlemise kasvu, üleviimistlemist,

mis siiski jääb alla eelmise sõnastuse esmavärskusele.
Muudatused on pisukesed, peaaegu asjatud.

*Ja öösel, kui vaikisid nurmed,
Su kätte sain kalda pääl,
Kui põlesid jaanituled
Ja helises laulu hää.*

*Me itsime teiste eest lahus.
Ja vesi all sulises,
Lõi üle kivide vahus.
Mu süda sees vürises.*

*Sa puistasid vette lille
Ja vaikisid tummana.
Oo! ära neid kõiki veel pilla!
Sõnad, lilled kõik summana!*

*Kõik olnu on igavest' läinud
Kui unistus ilusaim,
Oma rada meiegi käinud,
Viimne kõigist on valusaim!*

*Oo! ulata minule huuled
Oõ vaikuses sõnata
Veel senni, kui põlevad tuled
Neid tahaksin suudelda.*

*Siis läheme lahku, üks siia
Ja teine, kuhu juhib tee.
Las süda meid rännates viia;
See kuivatab silmavee!*

Suured kiindumised ja kiindumistest lahtikatkemised on suurte lüürikute and. Nagu müüdilisi ilmaneitseid tunneme neid Enesid, Eokesi, Alaeasid, Ingisid, Hõdesid ja kõiki, kelle perra on käinud meie suure lüüriku meel. Ükski kiindumus ei lõpe tal lihtsalt, ei kao kergelt, ei unune niisama. Olgu kiindumuseks Maarja või Maarjamaa, kõik viivad kaotuseni, kurbuseni. Suure lüüriku kaotuses ja kurbuses pole resignatsiooni, pole määratud meeletuid. Suur kurbus saab imelikult puhtaks, ime-

Jumalaga, Ene!

likult ülevaks, imelikult endeliseks. Kodumaalt pagenuna, sõja lõppedes Euroopa varemotel viibivana peab suur lüürik tundma suurimat kaotust, suurimat kurbust, suurimat lahtikatkemist ajast ja elust, ja käsitama kõike — katarsisena. Kohutav! Aga ta teeb seda, ta saab hak-kama, sest ta on suur lüürik; sest selleks ta ongi sündinud:

*Nii eile ja homme ja täna
tund tunnille lisab kurbust
ja meeltesse mälestuskurbust.*

*Mis armas, kõik oli ju tuna,
ja ammu ja kunagi.*

*Aeg hauaks kui määändunud muna —
maailma hädade lisaks,
roim emaks, mõrv võõrasisaks,*

*Ei sigi siin põsile puna,
ei täna, ei kunagi.*

*Tuul lehvitab pilvede lina,
tusk südame esist pühib,
aeg sigimatu ja tühi.*

*Ei tule oodatud luna
ei täna, ei kunagi.*

*Nii eile ja homme ja täna
tund tunnille lisab kurbust
ja meeltesse mälestuskurbust.*

*Mis armas, kõik oli tuna,
ja ammu ja kunagi.*

Bregenz, september 1945

(«Mis armas, kõik oli tuna»)

Viimasel, lõplikul lahkumisel jäetakse jumalaga: Jumalaga, Ene! Pärast seda ei peaks nagu midagi olema endisest. Ainult see jumalaga — see ei lase lõppeda lõppenul, see ongi see helk, mis sisaldab kui mitte usku, siis ometi aimdust taastulemisest, olnu ja hävinu igavesest kestmisest. See aimdus käib suurte lüürikute lauludega igavesti kaasas.

JÄREL-JÄRELPÕIMIK

Henrik Visnapuu

SÕIT METSA

**Kui puhtepunas põleb kirre
ja vaevu hõõgub männikoor,
kui käärimas veel päevavirre,
teel lendleb tihaseid kui vurre,
siis metsa poole sõidab voor.**

**Mis imelikke varje kujub
päev lumele siin metsa all!
Kõik arabeskiks kokku sujub
ja segiläbi kuldselt ujub:
pruun, roheline, must ja hall.
Siin vaikus mõtlik, arg ja hell
loob muinasjuttu päikse varjust,
ja vaikselt langeb härma harjult
kui heliseks üks hõbekell.
Vait! üle latve liugleb kull,
üks metsis jookseb lendu — taga vurin.
Tutt-tihane kui väike pall:
Cik-gürr! pääs tutt, ees tume põll,
lõõb lahti tiivad — vaikne võrin.**

See tulipäike oma tippu
ei tõsta taeva nagu tamm,
ta pilvedesse ka ei kipu,
vaid puie latvadele rippu
jääb aeglane ja raske samm.

Siht vastne rajat metsast läbi,
siinsääl on ojal palkest sild.
Haohunnikus, näe, kuusekäbi
end varjab, nagu tunneks häbi
see laane küljest murtud kild.
Vaik koldne — meie metse kuld —
on külmas palgi külge tahkund.
Töökäsi on siin tuules pahkund —
võid kodus ahju panna tuld.
Siin pole jõude kihutanud tõld,
vaid paksus metsas palgikoormat
on keeranud ree raske tald,
ja raiesmikule, mis kald,
saag suust on puistand valgeid soormaid.

Töörütmi võta minu sulg,
löö värssi nobedust ja kiirust
ning lenda kaasa sõnasõlg.
Üks töösse kummardunud selg,
ses ülimat on tõtt ja siirust...

Töötuhinas mis magus askus!
Kas kuulete, kuis laulab saag.
Ei märka käsi, mis on raskus,
mis külm ja tuul ja metsarõskus, —
idee ja jõud — vaat, võrdne vaag.
Rõõm rõhub pääle — soe voog:
naer, hüüded, sae terav vihin
ja puude langemise vuhin,
mets murdub nagu pilliroog.

Ait' jumal! võetud viimne loog,
nüüd puhkust vajab iga looja
ning järel annab tööde hoog.
Mis mõnus lõkketule hõõg,
mis väsinule annab sooja.

Kui tuhmub selja taga loode
ja jalgades on viimne võpp,
voor raskelt naksub üle soode, —
soe valgus — metsaand ja toode.
Nii on see talipäeva lõpp.

(Eesti Sõna, nr 32, 10. II 1942)

OOTAJAD

Eksin tänavate kurrus
aju haub mõtet üht.
Äkki kerkib rahvamurrus
silme ette tuttav rüht.

Veri taob meelekohas:
see on tema mantlihõlm!
Võõras! Viirastus vaid vohas.
Tundmustes taas uus umbsõlm.

Ajus kumiseb ja kajab
iga koputus ja ast.
Ratas vastu kivi lajab,
justkui rulliks alla last.

Äkki tajun: pole mina
ükski, kes on äng ja oot.
Mure õõtsub nagu lina,
süda siiski võimas loot.

Kohtan silmi sama suuri,
ootavaid ja küsivaid.
Lootus murekasve juurib,
veriseid ja püsivaid.

Muld ju mullal — vanaema
pühib koldseid põski märgi.
Ei see hakka vananema
valu lastelaste järgi.

Südaõõsel voodist kisti
väetid lapsed, poeg ja mini.
Nüüd ta istub, käed risti,
valgeil juustel valulinik.

Südames kuid kuldne kiri:
hele usk ja vaikne lootus.
Linde lend ja rõõmus sirin
kuulutab: õnn veel on ootus.

Naine südaõõl veel valvab,
süles magav lapseraas.
Ahetab ju aknaklaas,
mure silmanäkku salvab.

Vanu riideid varnas ripub,
nagu tookord sinna jäi,
kui ta viidi palja päi.
Veretid siis punalipud.

Oodake ja lootke visalt
päevasammes märke häid.
Päike heledamaks käib, —
see, kes koputab, on isa.

Eksin tänavate kurrus,
aju haub mõtet üht.
Äkki kerkib rahvamurrus
silme ette tuttav rüht.

Võõras viirastus vaid vohas.
Ikka, ikka jälle nii.
Veri tuikab meelekohas:
ära oota midagi!

Sõjatuul sind tapvalt riivas,
katkes sinu maine ring.
Maga valges luiteliivas,
eluõrn ja õnnis Ing.

Kõrvetuul võib tules tulla,
surmaveedki uhata,
õnnis on, kes kodumullas
viimati võib puhata.

(Eesti Sõna, nr 134, 12. VI 1943)

KODUMAA EEST

Üles, mehed, üles, maa!
Surm või elu! Malev sammu!
Kodumaa me arm on ammu.
Üles, mehed, võitlema!

Vana truudus, vana arm
Meeste rinnas pole kustund.
Lehvi, lipp, mis tormis mustand!
Armastuski vahel karm.

Päikse säras viljapääd
Kummardavad taeva kestes,
Heldeks emaks oma lastel
Igavesti Eesti jääb.

Maa ja vabaduse eest
Ükski ohver pole raske,
Löögu vastu tuld ja vaske!
Jumal, kaitse eesti meest!

Üles, mehed, üles, maa!
Surmast suurem olgu mure:
Rahvas see ei kao, ei sure,
kes on valmis võitlema.

(Uus Elu, nr 21, 19. II 1944)

UUS HERODES
(Luunja laste mälestuseks)

Nüüd nad magavad, need neli last
mulla all. Und anna, Jeesus.

Ja jääb vaikseks minu jalaast
mulla peal, kus pole peesu.

Pilvis põrub, norskab mootor-ohr.
Issand, varja, need on hunnid!

Terasest ja tulest kiud ja kohr.
Aastatest on saanud tunnid.

Põgenege, lapsed, Kurja eest!
Pilvedes käib uus Herodes.

Emad silmad jälle tulvil veest,
elu hukkub juba loodes.

Nüüd nad magavad, need neli last
mulla all. Oo, Maarja, vaata,

väiksed südamed on läbi last.
Häda sulle, lendav saatan!

(Eesti Sõna, nr 54, 5. III 1944)

pees — varjupaik; *ohr* — sõjatäkk

ÜLESTÕUSMISEPUHA ÖÖL

Just kui Maarja oleks kõndind taevalael,
suured, säralised sõnajalad
lõid sest õitsma taevan, hõõguma kui tael.
Need on tähed, need on tähed!
Minu südamesse vala,
kevad, oma vaikset õnne, ülismaist.

On nii pühalik, nii ülev taevas, rand,
säralised veteväljad, tuled.
Üles, üles kutsutakse mind. Mu rind,
see on kevad, see on kevad!
Oma selgusesse sule,
kevad, mind ja minu armastavat naist.

Olen tulnud talvest, olen tumm ja kurb.
Ah, need kurvad jäljed viinud lumi.
Kraavi kaldal istub Jeesus, peon urb.
Ta on tõusnud, ta on tõusnud!
Palgel tal on püha jume.
Varakevad, lase vaikib veel mu ihar aist.

(Uus Elu, nr 42, 8. IV 1944)

PÄIKE ON VOIDUMEES, TAASTUND ON VALGUS

Tulge vaatama ja imetlema:

maa aurab, veed tõstavad pääd,
valgeks vahuks kopruvad järvejääd
ja õdangud hakkavad heletama.

Mahl kasetüvedest okstesse kihab,
võilillejuur laste suus mõrkab vihalt.

Linnud ja loomad hõiskavad sadakeeli.

Kaua tahad, mu süda, veel olla valumeelik!

Tulge vaatama ja imetlema:

muld õitseb, tuld taevas täis,
sooja vihma pillutab pilvekäis.

Oo sina iginoor sünnitai, maa-ema!

Möödas linnu-, lehe- ja tuuleristsed,
ängistus, häda ja surmapisted.

Kohiseb üle Maarjamaa suvine kõu,
vett silmini õu, õnnis ja tänulik põu.

Tulge vaatama ja imetlema:

tulekeeled me päade pääl,
aga südames õitseb nääl.

See on suvipühade ime.

Päike on voidumees, taastund on valgus.

Oleks jälle kui kõige algus.

Tules tuhastet kulus haljendab hein.

Jäädav ja püha on rõõm, üürike lein.

Mai 1944

(Eesti Sõna, nr 122, 27. V 1944)

IGATSUS

Nüüd üle maa on sirelites teed
ja uibuaiad õitekumas
kui ehaved,
ning õises taevas põhjatumas
ei kustu valgus, värelev ja külm
kui koidukülv.

Mis üksindus nii kibestavalt mörk
koos tuhmi kuuga hinge nõrgub
kui sööbiv mürk.
Lein pikkamisi valuks kõrgub.
See kustumatu, kutsuv igatsus:
kes, kuhu, kus?

O, teadmatuse uubumatu piin,
see raskelt haigeks teeb mu meele!
Kõik ootab siin
kui siis, mil tõmmati sind teele,
nii meeletumalt tumm on aeg mu eel.
Kas tuled veel?

Jaanikuu 1944

(Eesti Sõna, nr 136, 14. VI 1944)

VEEL VASTU SAAB

Täis mehejõudu, käterammu
ning usku, usaldust ja julgust,
oo, kodumaa!

Ei taganemist ainust sammu.
Mis tuleb, pöörmata see tulgu.
Veel vastu saab!

Mis olid sinu päevad varem,
kui olid oma nime vari,
oo, kodumaa!

Nüüd on kõik valgem, kaunim, parem.
Veel vapram kangelaste veri.
Veel vastu saab!

Käed adra külge pane, astu
ja ära vaata enam taha,
oo, kodumaa!

Päev uhkem paistab sulle vastu,
su tulevik su oma teha.
Veel vastu saab.

(Uus Elu, nr 83, 18. VII 1944)

Otsijad

LOGOS JA MYTHOS

Filosoofia kahekordne ülesanne

Viktor Kõnsa

Läänemaise kultuuri hällis Antiik-Kreekas hõlmas filosoofia kõike, mida sel ajal mõisteti teaduse all. Mida enam aga üksikteadused arenesid, seda iseseisvamaks nad muutusid ja kaotasid üksteise järel sideme filosoofiaga. Nüüd on spetsiaalteaduste ja nende eriharude arv loendamatu ja filosoofia ise on muutunud üheks haruks selles tohutus rägastikus. Ja tundub nagu kurioosumina, et filosoofiale kui teaduse eridistsipliinile ei osata sageli õiget sisugi anda. Öeldakse vahel, et filosoofia tegeleb nende probleemidega, mis ei mahu ühegi muu teaduse raamidesse. See negatiivne iseloomustus aga ei seleta midagi. Sajandivahetusel ja eriti käesoleva algul, kui täppisteadused, eriti füüsika ja matemaatika, said oma arengus uusi suundi ja uut hoogu, arendati loogika üsna lähedale matemaatikale ja asendati vana ning iganenud Aristoteelse loogika uue matemaatilise loogikaga. Sellega ühenduses tekkis uus filosoofiline koolkond, mis leidis, et kõik peale loogika on filosoofias üleaarune või olgu siis kui see täielikult põhjeneb loogikale ja on olenev sellest. Kuigi see kool on üle elanud oma kulminatsiooni,

Sõna: Kirjandus- ja Kunstirühmitus Tuulisui väljaanne, nr 2, 1949, lk 111—118.

Tekstis on tehtud väikseid keelelisi parandusi.

on ta järeilmõjud tugevad praegugi. Ei saa eitada selle voolu suurt tähtsust ühe osa filosoofia lähendamisel täppisteadustele, millega filosoofia võitis palju teaduslikus teravuses, aga teiselt poolt oli see mitte küll uus, aga radikaalne katse lõhestada filosoofiat sellest kohast, mis alati on märgitsenud filosoofia kahesugust loomust ja kahesugust ülesannet, ja neist ülesannetest võtta ainult üht tõsiselt. Seegi oli ühtlasi järjekordne katse filosoofiat steriliseerida, muuta teda kuivaks ja tardunuks.

Filosoofia ja mõtlemise ajalugu näitab, et filosoofial on alati olnud kahekordne sisu ja tähendus. Ta tõuseb üles mütoloogilisest sügavusest ja püüdleb teaduse poole. Seda kahesugust suhtumist võime märgata juba filosoofia üsna varases staadiumis ja sedasama võime jälgida läbi ta arengukäigu. See pole midagi juhuslikku filosoofia olemuses, vaid on selle olutunnus ja kuulub ühte filosoofilise mõtlemise erilaadiga. Ta tendeerib teadusse, kus *logos* valitseb oma paljude valdkondade üle selge mõtlemise kaudu, ja esineb selles piirkonnas teadusteooriana. Aga ta haarab ühtlasi *mythose* riiki, maailma, mis on hoopis vabamalt ehitatud ja mille vahendiks on fantaasia, andes siin maailma- ja eluvaateid, sünteesi, mis püüavad tabada olulist teatavate ajajärkude mõtlemises ja teadmistes.

Oleme harjunud filosoofia algust tagasi viima vana-dele joonia loodusfilosoofidele. Sellele võidakse vastu vaielda ja läänemaisele kultuurile kõrvale seada teisi ja hoopis vanemaid kultuure ühes vanemate filosoofiatega. Aga vaatluse hõlbustamiseks peatugem siiski traditsioonilise lähtepunkti — kreeklaste — juures, kuna nende mõttemaailm on olnud meie kultuuriringi peamine mõjustaja.

Antiiksed kreeklased ei mõistnud filosoofia all sama, mida mõistame meie. Nagu mainitud, ei teinud nad veel vahet filosoofia ja spetsiaalteaduste vahel. Kogu teaduslik püüdlus mahtus filosoofiasse, kuid see teadus ei olnud veel kaotanud kontakti mütoloogiaga. Sellest *logose* ja

mythose tihedast seosest annavad tunnistust vanimate kreeka filosoofide tööde säilmed. Anaximandros oma kirjutuses «Loodusest» räägib, et on olemas ürgprintsip *apeiron*, millest maad ja taevad on tekkinud ja millesse nad kord tagasi lähevad «oma õiglusetuse karistuseks aja korra järele». On võidud siiski tõdeda, et just Anaximandrose juures on teaduslik mõtlemine astunud suure sammu edasi. Tema ürgprintsip ei ole mingi kindel algaine, vaid just *apeiron*, s. o. määramatu. Aga ometi ei ole Anaximandros jõudnud nii kaugele oma teaduslikus abstraktsioonis, et ta oleks suutnud selgelt eraldada teadust ja mütoloogiat. Ta käsitleb loodusfilosoofilisi ja füüsikalisi küsimusi koos eetiliste ja aksioloogilistega, need sulavad ühte tema juures samal viisil nagu mütoloogias.

*

Alles Platoni juures võime rääkida tõsisemalt teadusliku tendentsi läbimurdest. Ja seda just ta ideeõpetuses, kusjuures oluline tähtsus on loogikal. Siin esmakordselt loogika saab õieti teadlikuks oma ülesandest ja vormist ja seda tihedas koostöös metodoloogiliste küsimustega eridistsipliinides.

Kui Platon tahab lahendada mingit filosoofilist probleemi, siis ta ei alga — nagu peaks eeldama — selle probleemi endaga, vaid lähtub selle asemel mingist küsimusest, mis on lähedane ja mõistetav kõigile ja mille juures ükskõik kes võib juba aimata, kus raskus seisab. Selliselt üksikult ja üldmõistetavalt probleemilt viib ta inimese üldise probleemi juurde ja tahab seda teha mõistetavaks. Seega — eriküsimus enne filosoofilist probleemi. Nii esineb Platoni juures see seos filosoofia ja spetsiaalteaduste vahel, mis alati ja ka nüüd peaks olema elujõulise ja kõlbliku filosoofia eesmärgiks.

Kuigi loogika alged kujunesid välja Platoni juures, ei saa me tema puhul rääkida veel loogikast, nagu see esines Aristoteelse juures, ega ka induktiivsest loogikast

Milli mõttes. Platoni loogika on dialektika ja loogilised küsimused saavad tema juures kergesti metafüüsilise sisu. Aga just see loogika ja mütoloogia vaheldumine on, mis annab Platoni dialoogidele nende kütkestava võime. Ühelt poolt *logos*, mis vaikselt areneb edasi mõisteteselt, ja teiselt poolt *mythos*, mis julgete pilkudega püüab haarata seda, milleni mõisteteanalüüs ei küüni.

Hilisemal ajal ja kuni viimase ajani on sageli püütud Platoni tõelist filosoofiat näha ainult ta loogilisdialektilistes arutlustes, kusjuures müüt kui selle suhtes alaväärtuslikum kuuluks ainuüksi ta luuletaja- või kunstnikufantaasia valdkonda. Kuid seejuures tehakse see viga, et lähtutakse filosoofia mõistest, mis ei ole Platoni oma, vaid kuulub hoopis hilisemasse aega. Unustatakse, et Platoni filosoofias tervikuna ei ole õigust antud ainult *logosele*, vaid et me tema juures kohtame neid mõlemaid — *logost* ja *mythost* — kooskõlalises sünteesis. Ja just see võime harmooniliselt ühendada neid kahte näiliselt vastuolulist tendentsi: diskursiivset ja intuiitivset mõistet ja kaemust, on teinud Platoni suurimaks antiikaja mõtlejaks. Pruugib vaid kõrvutada temaga Aristotelest, et tundä erinevuse suurust. Loogiku seisukohalt võiks ju pidada Aristotelest suuremaks, kuna teda loetakse loogika isaks. Ometi on ajalugu — see eksimatu kohtunik — langetanud oma otsuse Platoni kasuks. Ja kas mitte just seepärast, et Aristotelese mõisteline rangus on viinud ta fantaasiavaesusele ja kuivusele, mis eriti torkab silma Platoni värskel originaalsusel kõrval. *Logos* on Aristotelese juures arenenud oma kõrgpunkti, aga *mythos* on selle kõrval kängunud ja lämmatatud. See näib olevat antiikaja suure loogiku saatuslik viga. Platonile seevastu ei ole tähtis ainult mõisteline selgus, vaid samaväärselt ka intuiitivne tervikukaemus. Ja et saavutada viimast, s. o. meie teadmuste lõplikku ja terviklikku ümmardamist ja nende seoste tunnetamist, ei ole küllalt loogilise mõtlemise resurssi-

jest. Dialektik Platonist saab nägija, loogikust saab mütoloog. Müüdil on Platoni juures tähtis osa lõpliku sünteesi loomisel. Oma filosofoeringu kõrgpunktidel, kui muud väljendusvahendid on piisamatud, võtab ta abiks müüdi. Just selles annab Platon midagi oma seesmisest veendumusest.

Kui Platoni juures veel valitses harmoonia diskursiivse ja intuiitiivse mõtlemise vahel, siis temast hilisemad mõtlejad on ikka enam nihkunud sellest kooskõlalisele pinnalt ja nende juures on vaheldumisi ülekaalus olnud kas *logos* või *mythos*. Nagu nägime, oli Aristotelese peahuvi suunatud loogikale. Tema juures märkame juba ka teatavaid raskusi koos hoida kogu teadust filosoofia raames, ja kuigi see tal enam-vähem õnnestus, andis ta avar empiiriline huvi ometi suure tõuke eridistsipliinide väljakasvamiseks filosoofia rüpest. Siin leiame juba filosoofia ja eriteaduste probleemi varajase järgu. Varsti pärast seda eraldub üks teadusharu teise järel filosoofiast ja saab iseseisvaks. Küll võib ka Aristotelese järglast peripateetilise kooli juhtijana — Teophrastost Lesbosest — pidada universaalteadlaseks, ja isegi palju hiljem, kuni esimese sajandini e. Kr., leidis üksikuid, kellel õnnestus valitseda kõiki eriteadusi, nii nagu näiteks stoik Poseidonios. Aga üldiselt oli areng saanud oma suuna ja kuigi filosoofia oli kõikide teaduste ema, pidi ta nägema, et ikka rohkem ta lapsi lahkus ta juurest ja alustas iseseisvat elu. Juba kolmandast sajandist e. Kr. ei olnud tal enam seda osa teaduste kogumõistena nagu varemalt.

parast õpeti kodut uald
Sellest ajajärgust peale saab filosoofia uue iseloomu ja ülesande. Ta oluliseks tunnuseks ei ole enam *logos*, vaid *mythos*. Viimase tähtsust tõstab pidevalt oriendi mõju suurenemine. Nii näeme *mythost* ikka enam esile tõusvat stoikute, epikuurlaste ja uusplatoonikute filosoofias. Selle tagajärjeks on, et filosoofia tugevalt läheneb religioonile ja hilisantiikajal samastatakse need mõlemad peagu täiesti. Filosoofiaks saab n.n. haritlaste usk.

See tugev *mythose* ülekaal, mis on omane stoikutele ja uusplatoonikutele, iseloomustab ka varast kristlikku filosoofiat, leides väljenduse kirikuisade suurtes süstee-mides. Mõelgem vaid Augustinuse ja teiste kirikufilosoofide suurepärasel fantaasiakülluses esitatud ja rikkalikult mütoloogiaga kaunistatud kirjeldustele võitlusest hea ja kurja, Jumala ja kuradi vahel. Või vaadeldagem nende paradiisirõõmude ja pörgupiinade värvirikkaid pilte. Samasuguses troopikalises külluses lokkas mütoloogiline fantaasia ka läbi keskaja müstilis-maagiliste suundade ja jätkus renessansis. See areng on kulgenud oluliselt kahes suunas: ühest küljest teoloogilis-religioosne müstika (näit Tauler ja Böhme), teisest küljest kabalistlik-alke-mistlik suund (näit. Paracelsus ja Agrippa Nettesheimist). Rafineeritumal ja enam mõistusepärastatud kujul elab sama *mythos* edasi ka Bruno ja Leibnizi filosoofia-tes, ulatub isegi Schellingini ja veel kaugemale.

Leibnizi puhul võiks see väide tunduda pisut üllata-vana, kuna selle selge ja mõistusele apelleeriva mate-maatik-filosoofi juures ootaksime loomulikult ainuüksi logose esinemist. Teatud ulatuses on see ka nii. Kuid samal ajal on Leibniz neid filosoofe, kes meisterlikult on suutnud kooskõlastada *logose* ja *mythose*, võib-olla kõige meisterlikumalt pärast Platonit. Leibniz eraldab ühelt poolt mõistuse-paratamatud tõed ja teiselt poolt faktilised tõed. Samuti räägib ta, et maailm, milles elame, on parim kõigest võimalikest. Et maailm saaks tekkida ja eksisteerida, peab ta olema kooskõlas mõis-tuse-paratamatute tõdedega. Aga sellest ei ole veel kül-lalt, see on ainult võimalus või eeldus, et maailm saaks eksisteerida. Midagi veel peab lisanduma, et see võima-lus realiseeruks. Ja siin, loogiliselt tegelikule üle minnes, rakendab Leibniz filosoofia teist komponenti — *mythost*. Lõputu arv erinevaid mõttevõimalusi on jumaluse pilgu ees. Igal neist on nii-öelda loomupärane tung tõelisuseks saada, realiseeruda. Tekib teatav jõudude balanseeru-

mine, võitlus, ja ainult kõige parem kõigist maailmadest tuleb teostamisele, loomisele jumaluse loova idee poolt.

Uus epohh filosoofias, mille lõi Kant, tahab olla väga kriitiline metafüüsika suhtes. See terav kriitika on rajatud kõigepealt täpsele loodusteaduslikule uurimusele. Kas on metafüüsika kui teadus võimalik, küsib Kant ja annab sellele küsimusele oma kriitika põhjal eitava vastuse. Metafüüsikal ei ole seega üldse õigust pretendeerida teaduse nimele ja tema senine esinemine teadusena on olnud eksitus. Esinedes nii suure metafüüsika vastu võitlejana, ei pääse Kant ise siiski mööda metafüüsikast oma süsteemi ülesehitamisel tervikuks. Ja ta on ise teatava huumoriga pihtinud oma õnnetut armastust metafüüsika vastu.

Kant ei küsi ainult, kas on metafüüsika kui teadus võimalik, vaid esitab veel teise küsimuse: Kas on metafüüsika kui loomupärane kalduvus (*Naturanlage*) võimalik? Ja siin, filosoofia praktilises osas, leiab Kant metafüüsikale täiesti õigustatud koha. Ta kirjeldab, kuidas inimlik mõistus tema enda vajadustest aetuna lakamatult tungib metafüüsilistesse probleemidesse. Nii olevat see alati olnud ja nii jäävat see ka edaspidi.

Nii Kanti kui ka — ja võib-olla veel suuremal määral — kantiaanlaste juures on siiski loogiline spekulatsioon ülekaalus ja teine komponent filosoofias, mida me oleme iseloomustanud *mythosena*, on kauaks ajaks surutud kõrvale.

See metafüüsika kriitiline sõelumine Kanti ja varem juba Hume'i ja teiste poolt oli täiesti õigustatud ja vajalik selleks, et luua selged piirid loogilise ja mütoloogilise vaatlusviisi vahel. Sest kuna enne igasugune uskumusele põhjenev spekulatsioon kergesti võis esineda teadusliku argumentatsioonina, nõuti nüüd teadusliku käsitluse aluseks tõestatavaid fakte. Aga see kriitiline teaduslikkuse nõue ei olnud ainult selle aja filosoofia tugevus, vaid ühtlasi ka nõrkus, sest, nagu mainitud, viib selline ühekülgsus lõpuks steriilsusele ja suretab fantaasia, mis ei

ole ohtlik üksi filosoofiale, vaid ka teadusele. On ju fantaasia ja müütoseaje see, mis alati on tiivustanud uuri- jaid uutele avastustele ja enneaimamatuile võimalustele ja mis on loonud suuri süntese. Kui lämmatame müütoseaje inimhinge otsinguis ja küsitluis, hävitame ka elava hoovuse inimeses.

Seega oleme jälle jõudnud tagasi oma lähtepunktile, et filosoofia on välja kasvanud kahest allikast ja peab neid kahte komponenti alati ühendama, et olla elav ja elunõuetele vastav filosoofia. See nõue peab olema maksev ja mõõduandev ka kaasaja filosoofilisele mõtlemisele. Seega oleks küsimus: mis on siis tänapäeva filosoofia ülesanne, vastatav sellesama nõude valgel.

Esiteks ja kõigepealt on filosoofia teaduste õpetus, mis tegeleb eridistsipliinide metoodiliste küsimustega.

Nõue selle järele on kasvanud aasta-aastalt, sest tänapäeva teaduslikku uurimust iseloomustab spetsialiseerumise pidev suurenemine. Et see leegion eriteadusi ja nende üksikharusid ei kaotaks ennast detailuurimuste rägastikus ega irduks tervikust, selleks peab kaasa aitama filosoofia oma sünteesilise tugevusega, peab hoidma ära teaduse lagunemise atomistlikeks kildudeks.

Selle ülesande seisukohalt on filosoofia üks teiste teaduste hulgast, ta meetod on valjult loogiline ja tal pole midagi tegu mütoloogiaga. Ta allub samadele printsiipidele, mis üksikteadused, ja ta järelduste suhtes kehtivad samad evidentsusenõuded. Jääb aga küsimus, kas on sellega üteldud kõik filosoofia ülesannete kohta, kas seega on ammutatud filosoofia sisu. Vastus saab olla ainult negatiivne juba meie eelnenud arutluse põhjal.

Filosoofia teine peaülesanne on olla maailma vaateõpetus. Seda ei saa eitada, sest see järeldub juba filosoofia ajaloo ja sellest, et filosoofia ajalugu kui probleemi- ja mõtlemissajalugu on alati moodustanud ühe, ja mitte kõrvalise osa filosoofilisest studiumist. Selle kaudu oleme saanud osa mõtleva ja otsiskleva inim-

konna probleemidest kõikidel aegadel, oleme tutvunud suurte mõtlejate süsteemidega ja mitmesuguste tüüpiliste maailmavaadetega ning see on meile suurel määral pärandanud ka materjali, mida tänapäeva mõtlemine kasutab. Seda külge filosoofiast ei saa me sugugi alahinnata, vaatamata sellele, et siin on palju metafüüsilist ja mythosele lähedast ja et paljud filosoofia loogilise külje rõhutajad on püüdnud sellest kui ebaolulisest mööda minna.

On kaks peamist põhjust, miks ei saa kõrvale jätta filosoofiat kui maailmavaateõpetust ja võtta seda ainult teadusteõpetusena. Esiteks, kui me teeksime seda, jääks maailmavaate kujundamine juhuse või nende hooleks, kes selleks kas oma teadusliku koolituse või muu poolest ei ole sobivad või võimelised. Seega jääksid lahti võimalused meelevaldseteks kombinatsioonideks ja sünteesideks. Ja maailmavaatekujundamisest ei pääse me mööda nii kaua kui inimesel on võime mõtlemiseks ja tung tõetsimiseks. Teiseks on eitamatult kindel, et ainult rangelt teadusliku käsitlusviisiga me ei suuda iialgi kujundada ega ehitada üles maailmavaadet.

Kui lõpuks tulla küsimuse juurde, kas möödunud aegade püüdlused vabastada filosoofiat metafüüsika meelevaldsusest on olnud asjatud, kui me jällegi anname ruumi *mythosele* ja sellega ühes metafüüsikale, siis on vastus siin kahtlematult eitav. Suur ja hinnatav töö on tehtud selleks, et näidata kummalegi neist komponentidest tema õige koht ja ülesanne. Endiste aegade metafüüsika viga on olnud peamiselt see, et ta on pahatihti purjetanud võõra lipu all. Mitmed suured süsteemiloojad filosoofia ajaloos, kelle töö on olnud õieti metafüüsiline luulelooming *mythose* teenistuses, on oma arutlusi ja järeldusi esitanud teaduslike argumentatsioonidena ja tõdedena, on oma arvamusalaldustest teinud dogmad. Nad on võtnud seda *logose* avaldusena, mis tõeliselt kuulub *mythose* valda, kuna nad on hinnanud *logost* kõrgemalt.

Aga mitte üksi kauges minevikus, vaid ka hiljem ja kuni kaasajani välja on esinenud sellist *logose* ja *mythose* piiride segiajamist. Enamasti on see toimunud siis, kui maailmavaatelite konsekventside tõmbamisele pole asunud mitte filosoofiliselt koolitatud mõtleja, vaid mingi üksikteaduse spetsialist. Pruugib vaid meenutada Freudi fantastilist süsteemi, mis algab konkreetsetes psühhopato- loogilises situatsioonis, kuid jõuab välja puhtakujulisse mütoloogiasse. Kasutades meie teadvusetuse ja tundmusmasside salapärasust, kaevab Freud neisse keerukad ja mitmekordsed maa-alused käigud, milles orienteerumine läheb raskeks tal endalgi. Kogu see imposantne hoone, mille ta arvab olevat rajanud *logose* abil teaduse kaljule, osutub lähemal vaatlusel *mythose* kaardimajaks. Et ta ise ei ole osanud vahet teha, kust logos lõpeb ja mythos algab, on suur osa ta süsteemist pidanud varisema tea- adusliku kriitika hoopide all. Parem ei ole lugu ka füüsikute Jeans'i ja Eddingtoniga, kes, lähtudes uusimatest aatomiteooriatest, on leidnud ennast uue maailmapildi eest, mis radikaalselt erineb senisest. Selle põhjal nad teevad kaugeleulatuvaid maailmavaateliisi järeldusi, kusjuures üks neist jõuab üsna lähedale Kanti ja teine Hegeli idealismile. Muidugi ei saa eitada, et materia ja kogu universumi käsitus on uusima füüsikalise uurimuse põhjal muutunud palju vaimsemaks, aga ometi on filosoofial mõndagi ette heita selle viisi kohta, kuidas need füüsikud oma maailmavaatelistele järeldustele on jõudnud.

Ülalesitatu valgel ei ole mingi ime, et tänapäeval seisame veidra paradoksi ees: reaalteadlased, kes on lähtunud materiaalse, füüsilise maailma empiirilisest uurimusest, on jõudnud välja idealismi ja eitavad range kausaalseaduse olemasolu, väites ka materia oma põhilises olemuses olevat midagi vaimset; selle vastu aga inimese psüühilise elu ja vaimsete protsesside uurijad, olgu need biheivioristid või psühhoanalüütikud, on jõudnud järeldusele, et kõik psüühiline on rangelt determi-

neeritud ja allub bioloogilistele ja mehaanilistele seadustele.

Sellistes olukordades peab filosoofia andma lahenduse või vähemalt püüdma seda, kuna ta seisab väljaspool spetsiaalteaduste kitsaid piire. Ta peab ühelt poolt range loogikana teostama mõisteanalüüsi ja seega hoidma ära ebatõlgendused ja segadused järelduste tegemisel. Peab kinni hoidma sellest, mida filosoofia on saavutanud oma teaduslikus teravuses. Teisest küljest aga peab ta seisma valvel, et ta ei kaotaks midagi oma avarusest ega sügavusest, püüdes jõuda uutele sünteesidele ja kõiki aluseid arvestavale maailmavaatekujundamisele. Ühelt poolt *logos* ja teiselt poolt *mythos* on olnud ja jäävad alati lahutamatuiks tegureiks filosoofia olemuses.

JOHANNES AAVIK JA VAIMULIK KIRJANDUS

Barbi Pilore

Tundub uskumatuna, et Johannes Aavik võis keeleküsümusest midagi olulisemaks pidada. Harilikult taanduvad tal kõik maailma asjad keelele, mille areng saab eesmärgiks omaette. Ometi kuulub Aavikule — järjekindlusetu, nagu ta on — ka selline mõte: «Me eestlased oleme mitmes asjas tublid ja kanged. Me oleme kanged sööma ja jooma, kanged telefoneerima, kanged suvitama, kanged juubeleid pidama jne., aga ainult yhes väga tähtsas asjas ei ole me kanged — kahjuks. Selle all ei ole mitte keelekysimust mõeldud, vaid hoopis midagi muud.» (Aavik 1964a : 253.)

Konteksti põhjal võib väita — eelnevalt on juttu uue valmiva piiblitõlke keelest —, et siin peetakse silmas usuküsümust. Kui ka eeldada, et vaimulik kirjandus ja selle tõlkimine pakkus Aavikule põhiliselt filoloogilist huvi, leiame tema tõlkija-, toimetaja- ja ühiskonnategelasebiograafiast rohkesti tunnistusi sellest, et kokkupuuted vaimuliku kirjandusega ei olnud juhuslikud, vaid ajendatud sisemisest veendumusest ja kalduvusest. Vello Salole on Aavik Rootsi-päevil ka öelnud, et ateist ta küll

Artikli esmavariant on esitatud Tartu kirjanduspäevadel 27. mail 1989. a.

pole (Salo 1976:22). Jäägu Aaviku usutunnistus siinkohal lahtiseks; on üpris tõenäoline, et mõndagi huvipakkuvat sellest sisaldavad ta päevikumärkmed, mis aga esialgu jäävad läbiuurimist ootama (Paul Laan Barbi Pilvrele 5. V 1989. Eravalduses).

Olulisim Aaviku kokkupuuteist vaimuliku kirjandusega on Piibli tõlkimise probleemiring. Viiekümne aasta jooksul on ta olnud otseselt või kaudselt seotud Piibli kolme redaktsiooniga. Esimene piiblitõlge, mille puhul Aavik sõna võtab, on Uue Testamendi 1912. aastal ilmunud proovitrükk. Nimelt valmis 1908. a «alalise piiblikeele parandamise komitee» (asutatud 1895) töö tulemusena UT uus redaktsioon, mis sisuliselt oli Jaan Bergmanni uus tõlge. Kavatseti välja anda kogu Piibel, Vana Testament jäi aga komiteesiseste lahkkelide tõttu käsi kirja. 1912—1914 käis komitee küll koos, Piibel üritati avaldada 1917. aastaks — reformatsiooni 400. aastapäevaks, kuid sõjasegaduse tõttu jäi seegi tegemata (Eesti Kirjanduse Seltsi... 1915:30; Prants 1915:330—331; Koolmeister 1976—1977).

1912. aastal ilmunud UT proovitrüki ümber toimus elav poleemika. Villem Reimani ja Heinrich Prantsu kõrval sekkus arutellu ka Aavik. Pikemas artiklis «Uue Testamendi viimane parandatud trükk» (1912b; vt ka Aavik 1912a) sõnastas ta Piibli tõlkimise põhimõtted, mis jäid talle üldjoontes omaseks hiljemgi. Põhiliselt 1739. aastast pärit ja rohkete redaktsioonide läbi kannatada saanud Piibli keel oli Aavikule «umbkeelse» kirikukeele «kõige hiilgavam näitus» (1912b:306). Pideva toimetamise tulemusena (seda olid küll teinud ka Ahrens, Wiedemann jt eesti keele head tundjad) oli Piibli keelest kadunud hea maakeel, mida sisaldas 1739. aasta Anton Thor Helle Piibel; vohasid võõrkeelsete toimetajate poolt sisse toodud germanismid, mida millegipärast oli hakatud pidama Piiblile omaseks keelekasutuseks. Selle redigeerimisel tuleb Aaviku arvates silmas pidada kaht printsiipi: peab muutma ja peab alal hoidma. Muutmine seisneks

ilmsete keelevigade parandamises; muutused peaksid olema väikesed ega tohiks «kedagi skandaliseerida, vaid peaksid olema soovitavad igaühele, kes piiblist Tõde otsib» (1912b:307). Piibli keel pidi jääma «veidi vananenuks, arhaistlikuks», et olla «paremini kokkukõlas kogu raamatu vaimuga, mis on ühel ajal graviteetlik ja naivne. Nõnda võib ta kõige paremini seda imelikku, pühalikku ja spetsiifilist meeoleolu suggereerida, mis ta'st välja hoovab.» (Samas.) Keeles kinnistunud väljendid tuleks säilitada; teksti võib muuta seal, kus see ei ole nii tuntud.

Nagu näha, on Aavik vaimuliku kirjanduse keele suhtes üpris mõõdukalt häälestatud. Ta ei olnud kunagi liiga kramplikult kinni oma keeleuuenduses ning äärmuslike eksperimentide kõrval tunnustas (kasvõi olude sunnil) normeeritud kirjakeelt, toimetades selles vaimus mitu väljaannet. Võimaluse korral kasutas ta muidugi oma meeliskeelendeid. Ka tuleb nende 1912. aastal ilmunud seisukohtade puhul arvestada, et keeleuuendus ei olnud veel õiget hoogu sisse saanud.

Bergmanni UT keelt käsitledes ei pidanud Aavik ennast pädevaks otsustama teksti mõtte edasiandmise täpsuse üle, kõige enam ehk võimeliseks võrdlema tõlget kreekakeelse originaaliga. Ta on läbi vaadanud umbes kaksteist juhuslikult valitud peatükki 1739. aasta tõlkest ja uuest tõlkest. Bergmanni tõlget pidas ta varasematest redaktsioonidest eestilisemaks, kirjakeelsemaks ja selgemaks. Kiitnud küll paljud parandused heaks, leidis Aavik ometi, et oleks võinud säilitada vanu häid sõnu nagu *üpris*, *taas*, *seesinane*, (*h*)*õel* (tähennduses 'jumalakartmatu'), *kuningriik* (riigi asemel); samuti *jünger*, mis, ehkki saksa päritolu, olevat parem kui Bergmanni kasutatud *õppija*. Grammatilise külje kohta kirjutab Aavik: «Meie Pühakirja tõlke õigekeelsuse peal näib tõepoolest miski needus lasuvat. Ta peab tingimata, kõigist püüetest hoolimata, kirjakeelele mingis tähtsas, olulises asjas ikka järele lonkama. Pärnis saatuse iroonia.» (1912b:312.) Siin

pidas ta silmas mineviku mitmuse 3. pöörde lõppu *-ivad* (*nägivad*), sest kirjakeeles püüti parajasti taastada lõppu *-id* (*nägid*). Samuti häiris *i*-mitmuslike vormide väljarookimine, mis 1739 olid olemas, nt *lapsiks, mehist, puist, väravais, viimsil päevil*. Loomulikult kritiseeris Aavik Bergmanni lauseõpetust, kus vana tõlkega võrreldes on «saksik sõnade kord pandud maksma» (1912b:313). Sel ajal alustas Aavik eesti keele lauseehituse reformi ka laiemalt, avaldades samal aastal teedrajava artikli «Kõige suurem germanismus eesti keeles». Oma kriitilise ülevaate lõpetas ta siiski optimistliku tõdemusega: «Ma olen kindel, et need pealt näha vastakased püüded siiski harmoneerivad ja selle täieliku idealse ja lõpuliku Testamendi tõlke annavad, mida omada Eesti rahva kui kulturarahva maitse, uhkus ja ... vahest ka Tõe otsimise püüd peas kohustab.» (1912b:320.) Aastate kuludes muutus Aavik selle väljavaate suhtes aga väga skeptiliseks.

Aaviku märkusi arvestas (eelkõige *ivad*-lõpu ja süntaksi osas) 1912. a moodustatud preestrite komisjon, kes asus UT proovitrükki redigeerima, eesmärgiks välja anda esialgu Matteuse evangeelium, hiljem koostöös luteri õpetajatega või vajaduse korral ise UT tõlke uus redaktsioon (Eesti Kirjanduse Seltsi ... 1915:30).

Piibli tõlke ümber toimunud vaidlused, eriti Jaan Bergmanni ja preestrite komisjoni vahel, viisid Aaviku peagi tõdemuseni, et eesti keel ei ole veel küps niisuguse teose tõlkimiseks nagu Piibel: «...on ju praegu alles hoopis võimatu mingit eestikeelist teksti lõpuliselt parandada, sest et vaated õigekeelsuse asjus alles kujunemas on; ühtelugu selgivad ja pretsiseeruvad vaated ja teadmised ja rikastuvad uute detailidega.» (Aavik 1916:100.) See seisukoht on kooskõlas Aaviku «pöördumisega» keeleuuendusse. Eesti keelde tõlkimine tundus esialgu mõttetu, sest arenemata keel ei suutnuks niikuinii edasi anda originaali varjundeid. Seetõttu tuli loobuda ponnistustest püüda tõlkida väärtkirjandust ja mõneks ajaks keele arendamisele keskenduda. Aaviku jaoks venis see aeg

muidugi lõpmatult pikaks. Sel ajal loobus ta ise nõudliku kirjandusega tegelemast (nt Paul Bourget' «Opilase» tõlge jäi pooleli ja valmis alles 1930. aastatel) ning asus välja andma «Hirmu ja õuduse jutte», et sellise lektüüri kaudu juurutada eesti keelde uusi sõnu ja keelendeid.

Kogu Piibel Jaan Bergmanni tõlkes jäi ilmumata. Piiblikomisjon käis koos veel 1920. aastate alguses, et 1912. a UT proovitrükki keeleliselt siluda ja välja anda Venemaa Evangeelse Piibliseltsi kohalike osakondade abil. VT tõlke käsikiri jäigi läbi vaatamata, Harald Põllu andmetel koguni kadus (Põld 1932:93; Koolmeister 1977:121—122). Seega oli Piibli uus tõlge nii või teisiti hädavajalik. Üritust toetas Briti ja Välismaa Piibliselts. Moodustati uus komisjon, mis oli esimest korda koos 1932. a augustis. Sellesse kuulusid õpetajad Joosep Liiv, August Oswald Westrén-Doll, Harald Põld (tõlkija), Anton Eilart, Briti Piibliseltsi esindajana Hendrik Kokamägi; 1932. a suvel võtsid toimkonna istungitest osa J. Aavik ja Andrus Saareste. Formaalselt lahkus Aavik komisjonist 1937, kui H. Põllu tõlke läbivaatamiseks loodi uus komisjon, mille alaliseks liikmeks sai Johannes V. Veski. Sisuliselt töötas Aavik komisjonis ilmselt vähem, nagu selgub H. Põllu aruannetest (Põld 1932:283; 1937, 1938a; Piibli... 1932).

Nagu näha, ei olnud Aaviku osa H. Põllu juhitud Piiblitõlke komisjonis suur, ometi on ta põhjistanud siingi elevust. Mõistagi tekkisid erimeelsused suhtumises keeleuuendusse. Aavik on asja võtnud täie tõsidusega ja lubanud kogu käsikirja enne trükkiminemist läbi lugeda. Ilmselt pani ta ette küllaltki radikaalseid muudatusi, kuid komisjoni otsusel jäid lahkarvamuste puhul keeleteadlastega peale eesti piiblikeeles seni maksvad keelevormid. Briti Piibliseltsi põhimõte, mida komisjon oma töös järgis, oli samuti ühene: «Keel ärgu olgu mitte niisugune, nagu ta peaks olema, vaid nagu ta on.» (Põld 1932:151, 283—284.) Ometi oli Aavikul lubatud komis-

joni istungil ette lugeda oma piiblitõlkekatsetusi, kus ta kasutas kõige radikaalsemaid uuendusi: *n*-agentaali (*Kristust kiusatakse kuradin*), *nue*-lõpulist mineviku gerundiivi (*teenue, saanue pro olles teinud, olles saanud*) ja uusi sõnu. Komisjoni seisukoht oli siiski mõõdukas ja ilmselt Aavikut silmas pidades märkis H. Põld: «Kes aga midagi radikaalselt (s. o. juureni) uut soovib, sellele ei ole keelatud hoolt kanda selle eest, et niisugune väljaanne kusagil ilmuks.» (1932:94.) Piibliseltsi kompetentsi niisugused ülesanded ei kuulu, silmas pidades rahvast, kes Piiblit loeb.

1935. aastal ilmus Tartu Piibli Seltsi kirjastusel lühendatud variant H. Põllu tõlkest, nn Koolipiibel («Piibel: Lühendatud väljaanne koolile ja kodule»), mis oli samal ajal arvustamiseks mõeldud prooviväljaanne. Selle keelelised puudused läksid osaliselt Aaviku arvele, vaatamata sellele, et viimane sõna kuulus ikkagi tõlkijale. Näiteks kritiseeris Aaviku keelendite kasutamist (*i*-ülivõrre, *i*-mitmus, lühike sisseütlev) Valter Tauli. Samuti leidis ta, et Piibli tõlget ei ole üldse õige «keelearnenduse vankri ette rakendada» (Tauli 1939).

Koolipiiblit kritiseerisid põhjalikult ka Siegfried Aaslava, Uku Masing jt (Masing 1935; Aaslava 1935). 1936. a toimunud usuteadlaste konverents nõudis Koolipiibli põhjal Piibli tõlke käsikirja täielikku uut keelelist revisjoni. See toimus J. V. Veski juhtimisel, UT koos S. Aaslava ja VT koos U. Masinguga. Lõplikult ilmus Suur Piibel 1940. a mitme tõlkija ja redigeerija koostööna (Põld 1938a, 1938b; vt ka Ross 1988 ja Elisto 1937).

Kui Koolipiibli teksti võrrelda Suure Piibli tekstiga, torkab kohe silma nullstiilsus, mis on lähedane ka 1968. aasta Piibli tõlke tekstile, mida Aavik keeleliselt toimetas. Seega võib oletada, et tema sõnal oli Koolipiibli stiili juures teatav osa. Õigekeelsuslikult vastab Koolipiibli keel 1932. aasta «Väikse õigekeelsus-sõnaraamatu» keelele ega sisalda mingeid keelelisi kurioosumeid. Siin-

Johannes Aavik ja vaimulik kirjandus

kohal tasub meenutada Aaviku karmistunud vaateid Piibli tõlke stiilile, mida ta avaldas küll seoses 1968 ilmunud tõlke redigeerimisega. Et Aaviku tõekspidamised kinnistusid suures osas 1930. aastail, peab 1960. aastail öeldu paika juba siis: Piibel olgu kaasaegses keeles, sest ta on kirja pandud kaasaegses keeles ja nn eesti piiblikeel on moonutatud saksapärase keel, mida pole põhjust kramplikult säilitada. See seletab paljugi Koolipiibli stiili puhul. Koolipiibli ja 1968. aasta Piibli redaktsioonide lähedus saab mõistetavaks, kui arvestada, et viimase aluseks oli UT osas H. Põllu 1938. a (1947 ka Rootsisis) ilmunud UT ja Psaltri tõlge, mida Koolipiibel osaliselt sisaldas.

Olgu siinkohal näiteks toodud juhuslikult valitud katkendid Johannese Ilmutusest Koolipiibli, Suure Piibli ja 1968. a Piibli redaktsioonis (7 : 9 ja 20 : 4).

Suur Piibel:

Pärast seda nägin ma, ja waata, suur hulk rahvast, keda keegi ei suutnud üles arvata, kõigist paganaist ja suguharudest ja rahvaist ja keelist, oli seismas aujärje ees ja Talle ees, ehitud pikkade walgete riietega ja palmioksad nende käes.

Koolipiibel:

Pärast seda ma nägin ja waata, suur hulk rahvast, mida ükski ei võinud ära lugeda, kõigist rahvahõimudest ja suguharudest ja rahvaist ja keelist; need seisid aujärje ees ja Talle ees, riietatud valgeisse rüüdesse ja palmioksad nende käes.

Piibel 1968:

Pärast seda ma nägin, ja waata, suur hulk rahvast, keda ükski ei võinud ära lugeda kõigist rahvahõimudest ja suguharudest ja rahvaist ja keeltest; need seisid aujärje ees ja Talle ees, riietatud valgeisse rüüdesse ja palmioksad käes.

Suur Piibel:

Ja ma nägin aujärgi ja neid, kes nende peal istusid; ja kohus anti nende kätte; ja ma nägin nende hingesid, kelle pead olid kirvega otsast ära raiutud Jeesuse tunnistuse pärast ja Jumala sõna pärast, ja kes ei olnud kummardanud metsalist ega tema kuju ja ei olnud võtnud tema märki oma otsaette ega oma käe peale; ja nad ärkasid ellu ja walitsesid kui kuningad Kristusega tuhat aastat.

Koolipiibel:

Ja ma nägin aujärgi ja nendel istuti, ja kohus anti nende kätte. Ja ma nägin nende hingi, kellede pead olid ära raiutud Jeesuse

tunnistuse ja Jumala sõna pärast ja kes ei olnud kummardanud metsalist ega tema kuju ega olnud võtnud tema märki oma otsa ette ja oma käe peale. Ja nemad said elavaks ja valitsesid ühes Kristusega tuhat aastat.

Piibel 1968:

Ja ma nägin aujürgi ja neid, kes nendel istusid; ja kohus anti nende kätte; ja ma nägin nende hingi, kellede pead olid ära raiutud Jeesuse tunnistuse ja Jumala sõna pärast ja kes ei olnud kummardanud metsalist ega tema kuju ega olnud võtnud tema märki oma otsaesisele ja oma käe peale. Ja nad virgusid ellu usus ja valitsesid kuninglikult ühes Kristusega tuhat aastat.

Oletame niisiis, et Koolipiibli nullstiil vastas Aaviku maitsele. Keelendite osas jäävad silma *i*-mitmus ja pidevalt poleemikat tekitanud vorm *kellede-millede*, mida Aavik on suutnud järjekindlalt mitmel pool läbi suruda. Koolipiibli stiili lõplik variant kuulub siiski H. Pöllule, kes järgis normeeritud kirjakeelt, mis Aavikule ei meeldinud. Viimane kritiseeris mitmeid Veski-Muugi keelendeid, mis olid kinnistatud normina: «Eesti vaimuliku keele pääl näib lasuvat nagu mingi needus: see on algusest saadik olnud vigane ja järele longanud ilmlikule, ja seda tänapäevani. /— — —/ Et eesti vaimuliku keele pääl lasub needus, seda tõendab ka see, et nüüd uues parandatud piibliväljaandes tahetakse läbi viia kaks keelelist halbust: esiteks võtta seniste õigemate ja paremate vormide *juure, meele, ääre* asemele halvemad *juurde, meelde, äärde*, millest ilmlik kirjakeel loodetavasti lähemas tulevikus vabaneb, ja teiseks loobuda ma-silbist tu-lõpuliste eitavate sõnade muutmises: *Õnnetumad, jalutumad*; — Jumal oma *põhjatumas* helduses' (nüüd tahetakse kahjuks *õnnetud, jalutud*, — Jumal oma *põhjatus* helduses'), ja kolmandaks vana hää sõna *riided* asemele võtta halb *rõivad*. Pääleselle tuleb sinna veel palju muid keelelisi halbusi ja vigu, nagu seda ennustab a. 1935 ilmunud lühendatud väljaanne.» (Aavik 1936: 412—413.)

Veski-Muugi keelena kritiseeris Aavik ka H. Põllu 1947 ilmunud UT ja Psaltri tõlget (Aavik 1949). Matteuse evangeeliumi põhjal tehtud üksikasjaliku vaatluse

tulemusena toob ta tõlke põhilise puudusena esile liigse moodsuse ja etteruttavuse just sõnavara osas, pidades silmas Veski harrastatud terminoloogilist täpsust argikeeles (*rõivas* pro *riie*, *vääris* pro *kallis*, *kuulekas* pro *sõnakuulelik*, *vene* pro *laev*; ka Konsistooriumi ringkondades palju vaidlusi tekitanud *elus* pro *elav Jumal*). Aaviku arvates püüdis H. Põld samuti olla solidaarne «muukveskilise» või kirjastuse «Loodus» korrektorite õigekeelsusega ning harrastas liialdatud ja naiivset purismi, asendades eesti keeles juurdunud saksa päritoluga sõnad oma sõnadega (nt *lohutama* pro *trööstima*). Muu hulgas kritiseeris ta ka tuntud ütluste tarbetut uut sõnastust (*seestunud* pro *kurjast vaimust vaevatud*) ja lauseehitust, kus saksapärasust kartes sattuti 1930. aastail üldiselt teise äärmusse, nimelt venepärasusse (*kui te tahate seda võtta tõeks* pro *tõeks võtta*). Siin ilmutab Aavik üllatavat alalhoidlikkust.

Nagu öeldud, oli Aavik paguluses 1968. aastal ilmunud Piibli keeleteimetaja. Tema kogemused vaimuliku kirjanduse keele alal leidsid Rootsisis rakendust küll juba varem: ta toimetas 1951 ilmunud «Agenda», redigeerides selleks 1902. aasta väljaannet. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Rootsisis Piiblitõlkekomisjon loodi 1955. a. Komisjoni ülesandeks oli revideerida H. Põllu 1938 valminud UT tõlge ja tõlkida uuesti VT. Komisjoni kuulusid VT tõlkija õpetaja Endel Kõpp, UT parandaja õpetaja Toomas Põld, sisuline toimetaja praost Richard Koolmeister, keeleteimetaja J. Aavik, nõuandjad keeleteadlased Alo Raun ja Ervin Roos (Salo 1969a, 36:50, 1969b:4). Aaviku seisukoht Piibli eesti keelde tõlkimise väljavaadete suhtes oli skeptiline: «Eesti kirjakeel on alles kujunemise järgus. Võibolla alles 50 aasta pärast omandab ta, muidugi soodsais oludes, uue iseseisvuse ja vabaduse juures kodumaal juba tõesti kindlaks kujunenud seisundi grammatiliselt ja sõnavaraliselt. Seepärast ei võigi nii pea tahta mingit lõplikumat Püha Kirja tõlget, vaid kõik tõlked, mis praegu ja lähemal aastakümneil tehakse, ei või muud

olla kui ajutised.» (Aavik 1950:16.) Ometi asus ta uue Piibli tõlke kallal põhjalikult tööle. Ta redigeeris käsi-kirja kirjalikult läbi; säilinud dokument on ilmekas näide Aaviku keeliselisest maitsest ja tõekspidamistest. Tõlkija E. Kõpu kinnitusel on Piibli uue väljaande keeleline külg kompromiss vana piiblikeele ja Aaviku isikliku keele-tarvituse vahel. VT uus tõlge valmis algusest peale Aaviku vaimus, UT puhul asendati mitmed H. Põllu keelendid. Stiili osas toetus Aavik soome piiblitõlkele (VT 1933, UT 1938) ja prantsuse protestantlikule L. Segonde'i tõlkele (Aavik 1964c; Kõpp 1980).

1962. aastal ilmus uue tõlke tutvustamiseks ja arvustamiseks Uppsalas EELK Piiblitõlke Komisjonilt «Valitud peatükke Vanast Testamendist». Ootuspäraselt oli vastuvõtt leige; eelkõige jahmatas asjalik, argi-keelne stiil, samuti tuvastati tõlkes sobimatuid «aavikisme». V. Taulile ei meeldinud *tu*-omadussõnade käänamine *ma-lõpuga*, *kellede-milledede*, *maksetud-peksetud* jt vormid, mida Aavik kasutas, samuti inversioon sõnade järjekorras (1964). Vastuses kriitikale märkis Aavik, et uuemad sõnad ja vormid on tõlkesse toonud juba E. Kõpp, kelle keeleoskust ja stiili ta pidas ühtlasi väga heaks. Mitmeid liiga julgeid *i*-mitmusi olevat isegi asendatud. Sõnavara osas vahetati välja Veski sõnad (*elus-elav*, *pälvija-teenija*, *vene-paat*, *rõivas-riie*, *võrdum-tähenda-missõna*, *kirgastama-austama*), korrigeeriti nimede õige-kirja (Aavik 1964b; Kõpp 1980). Mis puutub stiili, siis pidas Aavik sobivaks kaasaegset keelt, mõningate mõõn-dustega kinnisväljendite osas.

Eesti katoliiklaste ringkiri «Maarjamaa» korraldas aastail 1963—1964 Piibli tõlke kohta kirjanike ringküsiti-luse, millele tuli üksteist vastust (A. Adson, I. Grünthal, A. Kivikas, K. Lepik, A. Mägi, A. Mälk, K. Ristikivi, M. Under, A. Vihalemm, A. Viirlaid, A. Willmann). Uue tõlke poolt olid ainult Arvo Mägi, Arved Viirlaid ja Asta Willmann. Toodagu siinkohal mõned kriitilistest kommentaaridest. Ivar Grünthal: «...uus tõlge on stiililiselt

lamedavõitu. Ma ei taha nimesid nimetada, aga ükski meie lingvistidest pole ühestki võõrkeelest suutnud midagi poeetilisel rahuldavat tõlkida.» Albert Kivikas: «Tihti peale võidakse keeleliste parandamistega, eriti kui nende kallale asutakse keeleuendusliku innukuse ja keelemehe fanatismiga, nii mõnigi kiriku võlvide all pühalikult kajav keelevorm rikkuda.» Arno Vihalemm: «Keelelise germanismi on siin asendanud hoopis hullem «preisi vaim» sisuliselt... meie allusioonid tekivad ju tahtmatult. Minu keelevaist ütleb mulle ka, et samal ajal — see oli ju Iobi päivil ja sellega ammu enne Aavikut — Jehoova ei saanud saatanale ütelda: «Säästa ainult tema (s. o. Iobi — A. V.) hing!», vaid ikkagi et: «Jäta ainult tema hing rahule!»» Vihalemm on Aaviku valmiva piibliredaktsiooni puhul kirjutanud isegi luuletuse: «Hale lugu jah// Aja-lehest oli lugeda/ et piiskop ütles/ et uuesti tõlgitud Piibel/ ilmub pea —/ ja-ja!/ — ja et seesinane üleskohendus/ on saanud kuradima hea!/ Seela!/ Kõik vana seaduse suured/ prohvetid on küpsenult seal sehes —/ ja-ja!/ — sest nad räägivad nüüd kõik kui väikesed Aavikud/ või kui tänapäeva koolimehed./ Nii seisis lehes./ Halle-lo-jä!» (Mana, nr 4, 1966). Leebemalt suhtunud A. Viirlaid võrdles tõlget Julius Mägiste «Liivimaa kroonika» tõlkega ja oli rahul; A. Willmann leidis samuti, et kui soovitakse arhailist laadi, siis on parem võtta see juba rahvaluulest, mitte aga Piibli saksapärasest keelest.

Pärast Piibli ilmumist peatus tõlke keelel Vello Salo (1969a). Komisjoni otsusel jäi Piibli keel ja stiil «möödukalt uuenduslikuks». Üldmulje põhjal tundub, et VT proovitrükk ja Piibel ei erine teineteisest Aaviku keele kasutamises, Piibel sisaldab kõiki proovitrükile ette heidetud keelendeid: *i*-mitmus, *ma*-lõpulise omastavaga ilmaolekut või eitust märkivad omadussõnad, *kellede-millede* jne. Üksikasjalik võrdlus annaks siin võib-olla täpsema vastuse, eriti mis puudutab mõningaid kinnisväljendeid. Komisjon on tõdenud, et eriline piiblikeel on siiski olemas ja seda ei saa ignoreerida, kui vigane ta

tänapäeva õigekeelsuse seisukohalt ka oleks. Piibli tõlkimisel tuleks V. Salo arvates leida kompromiss nn formaalse ja dünaamilise tõlke vahel. Esimene arvestab kõiki originaali varjundeid, teine annab edasi algupärandi «sõnumit». Piibli kirjamehed pöördusid kaasaegsete poole kaasaegses keeles, mis nõuaks tõlkeski aktuaalset ja mitte arhailist vormi, samas on Piibel siiski väga vana tekst. Lahenduseks oleks kaks eri tõlget, formaalne asjatundjate jaoks ja dünaamiline rahvale lugemiseks. Aaviku toimetatud tõlge on näide viimasest.

Piibli kui poeetilise teksti tõlge on omaette küsimus. 1968. aasta Piibli tõlke poeetilise külje mitmeid puudusi aitab seletada Aaviku nägemus heast luulekeelest: mida lähemal proosakeelele, seda parem (vt nt Aavik 1936:410). Poeetilist mõistis Aavik omamoodi; ei saa öelda, et see mõistmine oleks kunstikaugem kui mõni teine. Mõnes mõttes võiks kogu tema tegevuse paigutada kunsti valdkonda, eriti muidugi keeleuenduse. Ilmekaks näiteks on siin Aaviku vaba nägemus Piibli tõlkimise võimalustest: 1941 valminud tõlge Johannese Ilmutusest. Kui kreeka keele tundjat huvitas Aavikut alati enam UT, (heebreakeelne) VT jäi keelebarjääri tõttu kaugemaks. Ilmutusraamatu pidulik stiil võimaldas proovile panna keeleuenduse äärmised võimalused: muu hulgas *n-agentaali* (*ymbritsetuna pilven*) ja eriti suursuguse algupärase *o* (*tahtsin kirjutada*). Stiiliekspirimendina on katsetus huvitav ja väärrib tähelepanu ühe võimalusena Piibli kui kirjandusteose vahendamisel eesti keelde.

1930. aastail muutusid Aaviku tõekspidamised keele osas ja ka muudes küsimustes üha jäigemaks. Keeleuenduse vastuvaidlematu radikaalsus ja fanatism polegi kuigi suures vastuolus Aaviku loomuses tasapidi maad võtnud moralismiga. Kooliinspektori ametis olles (1934. aastast) käis ta kontrollimas ka usuõpetuse tunde. Ta nentis õpilaste halba Piibli-tundmist ja oli mures, et usuõpetuses pööratakse liigset tähelepanu «paganauku-

dele» e «Budha, Muhamedi ja Brahma õpetustele» risti-usu tundmaõppimise arvel ning õpetajad ise olevat sellest vaimustuses. Ka märkis ta, et käib vähemalt üle püha-päeva kirikus ega näe seal millegipärast õpilasi, eriti poeglapsi (1939).

Nii ei ole Aaviku koostöö kirjastusega «Külv» eba-loogiline. See oli eelkõige hüdroloogina tuntud filosoofi-liste kalduvustega bioloogi Evald Oldekopi kirjastus, mis tegutses Nõmmel 1934—1937, andes välja harduskirjan-dust.¹ Meelsuselt sobis Aavik hästi vahendama selle kirjastuse teoseid, lisaks andis Aaviku nimi prestiiži. Aavik tõlkis «Külville» E. Modersohni «Ühe lapse elu» (1935), piiskop P. W. Keppleri «Rohkem rõõmu» (1935), legendikogu «Püha Franciscuse lillekesi» (1936), samuti redigeeris ta Elmar Salumaa tõlgitud W. Moocki «Ürg-usundi» (1936) ja O. Borcherti «Kes oli Jeesus?» (1936).

Oldekopi ja Aaviku koostöö edenes hästi. Eriti tun-dus «Külv» meeldivat katoliiklastele: «... sellest kirjas-tusest on veel loota palju väärtuslikku, ja et raamatuid keeleliselt redigeerib mag. J. Aavik!», kirjutati «Kiriku Elus» (Kirjandust. 1937); «Eestis ei leidu ühtki teist kirjastust, mis seni nii lühikese aja jooksul on annud nii palju tõhusat positiivset kirjandust» (Sorokin 1937). Luterlased on kiituses mõõdukamad: ««Külvi» väljaanded on soliidsed ja tõlked hästi tehtud. Kuigi tööd ei kuulu otseselt meie evangeelse kiriku kirjanduspõllu valdkonda /— — / võib neid soovitada ja sealt leiab vastuse mõnelegi usulisele küsimusele» (Aunver 1937:4).

«Ühe lapse elu» ja «Rohkem rõõmu» ei ole ilukirjan-duslikult väärtuslikud. Viimase puhul sai Aavik siiski

¹ Ilukirjanduslikku versiooni Evald Oldekopist ja tema kirjas-tusest võib lugeda Frieda Drewerki novellist «Andke keisrile, mis keisri ja jumalale mis jumala» (Looming, nr 4, 1939, lk 343—364). Kirjastajast peategelane otsib tõlkijaid, et välja anda endale mee-le-pärast kirjandust. Aavikut novelli tegelaste taga tuvastada ei saa. «Külvi» ideelist tausta aga küll.

suure tunnustuse osaliseks: «Kiriku Elu» märgib, et teose on «meisterlikult eestistanud meie parim tõlkejõud mag. Joh. Aavik» (Piiskop Keppleri teos . . . 1936). Itaalia keelest tõlgitud «Püha Franciscuse lillekesi», keskajast pärit legendikogu, on aga arvestatava kirjandusliku väärtusega. Sedagi retsenseeriti kiitvalt: «Sulavas, kergesti loetavas ja ilusas keeles on siin esitatud hulk kaunimaid legende katoliku rahvapäraseima pühaku kohta. /— — —/ Hra Joh. Aavik, kes ka kirikukeelt püüab muuta rohkem väärikaks ja oma kõrgele otstarbele rohkem vastavaks, on ka selle oma tõlke valanud eriti kaunisse vormi.» (Sorokin 1937.) Teisal märgiti, et Aavik on osanud säilitada nende lugude naiivset jutustamisviisi (N. R. 1937). Stiililiselt mõõdukas tõlge sisaldab mitmeid uusi sõnu: *näändima* 'raugema', *ruserdus* 'kõige sügavam oma süü äratundmine', *suistuma* 'alla kukkuma kõrgelt suure hooga', *turmama* 'hukka saama', *jülhe* 'suurepäraselt sünge'. Nagu näha, pakkus harduskirjanduski hingelise rahulduse kõrval võimalust nüansseerida eesti keele sõnavara. Ootuspäraselt kuuluvad sõnad ebaharilikesse valdkondadesse.

Aaviku osa eestikeelses vaimulikus kirjanduses on suurem, kui harilikult arvatakse, kuid mitte nii suur, nagu leiavad eestikeelse Piibli keele kriitikud. Muidugi mõjus kaasa Aaviku isiksus, mis suutis palju läbi suruda, aga kutsus vahel esile ka põhjendamatu mullistusi. Aavikule pakkus vaimulik kirjandus eelkõige stilistilist huvi kui võimalus vahendada eesti keelde suursugust keelt, kohati lähtus ta muidugi ka praktilistest vajadustest. Suhtumises vaimulikkude keelde on ta alalhoidlikum kui mujal.

Kirjandus

Aaslava, Siegfried 1935. Uuest eesti piiblitõlkest UT osas. — Eesti Kirjandus, nr 11, lk 544—553

Aavik, Johannes 1912a. Meie Issanda Jeesuse Kristuse Uus Testament ehk Seaduse Raamat ja Kuninga Taaveti Laulu-Raamat. Tallinn 1911. — Tallinna Teataja, nr 167, 24. VII, lk 2; nr 168, 25. VII, lk 2

Aavik, Johannes 1912b. Uue Testamendi viimane parandatud trükk. — Eesti Kirjandus, nr 8, lk 305—320

Aavik, Johannes 1916. Väike märkus piibli keele paranduse asjus. — Eesti Kirjandus, nr 4, lk 100—101

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, Noor-Eesti

Aavik, Johannes 1939. Usuõpetus keskkoolides ja gümnaasiumides. — Kasvatus, nr 3, lk 93—101

Aavik, Johannes 1949. Keeleline külg Uue Testamendi uues tõlkes. — Jumala abiga edasi: Piiskop dr. J. Kõpu 75. sünnipäevaks. Stockholm, EELK Konsistoorium Eksiilis, lk 143—155

Aavik, Johannes 1952. Kirikliku kirjanduse keel. — Eesti Kirik, nr 1, lk 16—19

Aavik, Johannes 1964a. Mõtteid ja arvamisi. — Mana, nr 4—5, lk 251—253

Aavik, Johannes 1964b. Piiblitõlke puhul. — Mana, nr 4—5, lk 305—306

Aavik, Johannes 1964c. Milline Piibli tõlge? Joh. Aaviku seisukoht. — Eesti Päevaleht, nr 50, 29. II

Aunver, Jakob 1937. Vaimulik kirjandus 1936. aastal. — Eesti Kirik, nr 4, 28. I, lk 3—5

Eesti Kirjanduse Seltsi kõnekoosolek Riias 13. aprillil 1914. a. §§ 3, 4. 1915. — EKS Aastaraamat VII (1914). Jurjew, lk 30—31

Elisto, Elmar 1937. Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid: Vaidlusi uute evangeeliumitõlgete keele kohta. — Eesti Keel, nr 6, lk 186—193

Kirjandust. 1937. — Kiriku Elu, nr 5, lk 40

Koolmeister, Richard 1976—1977. Jaan Bergmanni Piibel: Peatükk eesti Piibli ajaloost. — Eesti Kirik, nr 6, 1976, lk 185—186; nr 1, 1977, lk 11—14; nr 2, lk 51—52; nr 3, lk 81—83; nr 4, lk 121—122

Kõpp, Endel 1980. Johannes Aavik ja Eesti Piibel 1968. — Eesti Kirik, nr 6, lk 221—224

Masing, Uku 1935. Uue piiblitõlke puudusi. — Eesti Kirjandus, nr 11, lk 500—507

N. R. 1937. Röömsa kristlase elukäik. (J. Hiitemets. Franciscus Assisest.; Püha Franciscuse lillekesi.) — Uus Eesti, nr 101, 14. IV, lk 7

Piibli uus tõlge tuleb. 1932. — Vaba Maa, nr 249, 22. X, lk 6
Piiskop Keppleri teos eesti keeles 1936. — Kiriku Elu, nr 1, lk 8

Prants, Heinrich 1915. Piibel eesti keeles. — Eesti Kirjandus, nr 9, lk 241—246; nr 10, lk 273—287; nr 11, lk 321—342

Põld, Harald 1932. Eesti piibli parandustööst. — Eesti Kirik, nr 12, 17. III, lk 93—94; nr 19, 5. V, lk 150—152 /... parandustööd(!)/; nr 36, 1. IX, lk 283—284

- Põld, Harald 1937. Uus Testament uues tõlkes valmis saamas. — Eesti Kirik, nr 31, 5. VIII, lk 1
- /Põld, Harald/ 1938a. Uus Testament läheb trükki. — Eesti Kirik, nr 4, 27. I, lk 2
- Põld, Harald 1938b. Piiblitõlketöö käigust kahel viimasel aastal. — Eesti Kirik, nr 6, 10. II, lk 4
- Ross, Kristiina 1988. Joonast ja valaskalast. — Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 577—584; nr 11, lk 665—675
- Salo, Vello 1969a. Vana viin vastses lähkris. — Mana, nr 35, lk 43—46; nr 36, lk 46—52
- Salo, Vello 1959b. Meie uus Piibel. — Maarjamaa, nr 1(17), lk 4—12
- Salo, Vello 1976. Mahahäbenetud Aavik? — Mana, nr 43, lk 22—23
- Sorokin, R. 1937. Toimetusele saadetud kirjandust. — Kiriku Elu, nr 1, lk 8
- Tauli, Valter 1939. Kas praegu on õige aeg uue piiblitõlke avaldamiseks? — Eesti Keel, nr 7—8, lk 226—230 (= Piibli keelest. Tartu, Akadeemiline Emakeele Selts, 1940, lk 64—68)
- Tauli, Valter 1964. Uus piiblitõlge. — Mana, nr 4—5, lk 299—304

JOHANNENESE ILMUTUS EHK APOKALYPSIS

Katkendeid

Kreeka keelest tõlkinud Johannes Aavik

IV päätykk.

Taevase trooni nägemus.

Pärast seda ma nägin, ja vaata, avat uks oli taevas, ja eelmine hääli, mida olin kuulnud nagu pasunat rääkivat minuga, ytlas: Astu yles siia, ja ma näitan sulle, mis pärast seda peab syndima. Ja sedamaid olin vaimus. Ja vaata, ja troon oli yles säetud taevas, ja troonil oli istuja. Ja istuja oli laikimuselt¹ otsegu jaspise- ja sardionikivi, ja vikerkaar oli trooni ymber laikimuselt smaragdī sarnane. Ja ymber trooni oli neli kolmatkymment trooni; ja neil troonidel nägin istuvat neli kolmatkymment vane mat riidetetuina valgeisse riideisse ja kuldkroonid nende pääs. Ja troonist lähtus välke ja kõuemyrinaid ja hääli; ja trooni ees põles seitse tulist lampi, mis on Jumala seitse vaimu. Ja trooni ees oli nagu klaasine meri, kristalli sarnane; ja keset trooni ja trooni ymber oli neli elajat täis silmi eest ja tagant. Ja esimene elajas oli lõukoera sarnane, ja teine elajas oli härja sarnane, ja kolmandal elajal oli otsegu inimese nägu, ja neljas el-

¹ väljanägemiselt
Mana, nr 4, 1960, lk 203—208.

jas oli lendava kotka sarnane. Ja neil neljal oli igayhel kuus tiiba, ymberringi ja seestpoolt olid nad täis silmi. Ja nad ei lakka ööd ja päevad ytlema: Pyha, pyha, pyha on Issand Jumal, kõikvõimas, kes oli ja kes on ja kes tuleb. Ja iga kord kui elajad annavad kiitust ja loiru² ja tänu troonil istujalle, kes elab ajastute ajastuini, heituvad need neli kolmatkymmend vanemat troonil istuja ette ja kumardavad teda, kes elab ajastute ajastuini, ja panevad oma kroonid trooni ette, yteldes: Sina meie Issand oled väärt võtma loiru ja austust ja väge, sest sina oled kõik asjad loonud ja sinu tahte läbi on nad olemas ja on loodud.

VI päätykk.

Kuus esimest pitserit murtakse.

Ja ma nägin, kuidas Tall avas yhe neist seitsmest pitserist, ja kuulsin yhe neist neljast elajast nagu kõuehäälel ytlevat: «Tule!» Ja ma vaatasin, ja näe: valge hobune; ja selle seljas istujal oli amb käes; ja talle anti võidopärg ja ta väljus võitjana ja võito saavutama.

Ja kui Tall avas teise pitseri, kuulsin teise elaja ytlevat: Tule! Ja siis väljus teine hobune, tulipunane, ja selle seljas istujal lasti võtta rahu maa päält ja et inimesed yksteist surmaksid; ja temale anti suur mõök.

Ja kui Tall avas kolmanda pitseri, kuulsin kolmanda elaja ytlevat: Tule! Ja ma vaatasin, ja näe: must hobune, ja hobuse seljas istujal olid käes kaalod. Ja ma kuulsin nagu hääle nende elaja keskelt ytlevat: Mõõt nisu yhe denaari eest ja kolm mõõto otri denaari eest, ja õlile ja viinale ära tee kahjo.

Ja kui ta avas neljanda pitseri, kuulsin neljanda elaja hääle ytlevat: Tule! Ja ma vaatasin, ja näe: tuhkur hobune, ja kes selle seljas istus, selle nimi oli Surm, ja Põrgu seiras³ teda, ja neile anti meelevald neljandiko

² loir(-u) — auhiilgus (lad. «gloria», ingl. «glory»)

³ seiras — tuli järele (folgte)

ilmamaa yle tappa mõõgaga ja näljaga ja katkuga ja maapäälsete kiskjate loomade läbi.

Ja kui ta avas viienda pitseri, nägin altari all nende hingi, kes olid tapetud Jumala sõna pärast ja tunnistuse pärast, mis nad olid annud, ja nad kisendasid suure häälega, yteldes: Kui kaua sa, pyha ja tõeline Issand, edasi lykkad oma kohtumõistmise ega neima⁴ meie verd neile, kes elavad maa pääl? Ja neile anti igayhele pikk valge riie ja neile yteldi, et nad rabus pysiksid veel natukese aega, kuni saab täis ka nende kaassulaste ja nende vendade arv, kelled saab tapetama nõnda kui nemadki.

Ja ma nägin, kui ta avas kuuenda pitseri, siis syndis suur maavärisemine, ja päike läks mustaks nagu karvane kotiriie ja kuu muutus täiesti nagu vereks, ja taeva tähed langesid maa pääle, nagu viigipuu puistab maha oma poolvalmis naumad⁵, kui kange tuul teda raputab; ja taevas tõmbus ära nagu raamat, mida kokku rullitakse, ja kõik mäed ja saared nihkusid oma paigalt. Ja ilmamaa kuningad ja suured isandad ja väepäälikod ja rikkad ja võimomehed ja kõik orjad ja kõik vabad pugesid varjole koobastesse ja mägede rotkodesse⁶ ning ytlესid mägedelle ja kaljodelle: Langege meie pääle ja varjake meid selle palge eest, kes troonil istub, ja Talle viha eest, sest tema suure viha päev on tulnud, ja kes võib pysima jääda?

IX päätykk.

Viienda ja kuuenda inglī pasundamine.

Ja viies ingel pasundas. Siis ma nägin tähe taevast maa pääle kukkund, ja temale anti sygaviko kaevo võti ja ta avas sygaviko kaevo, ja kaevost tõusis suits nagu suure ahjo suits. Ja päike ja õhk pimenesid kaevo suitsust. Ja suitsust tulid välja tirtsud maa pääle ja neile anti meelevald, nagu skorpionidel on meelevald maa

⁴ ei maksa kätte (neimama — kätte maksmata)

⁵ naumad — puuviljad, fruktid (naum, -a)

⁶ rotk (-o) — kaljulõhe, saksa «Schlucht»

pääl, ja neile yteldi, et nad ei kahjostaks maa rohtu ega midagi haljast ega yhtki puud, vaid ainult inimesi, kel ei ole Jumala pitserimärki laubal. Ja neile anti käsk neid piinata viis kuud, aga mitte tappa; ja nende piin oli nagu skorpioni, kui ta inimest nõelab. Ja neil päevil inimesed otsivad surma, aga ei leia seda mitte; nad ihkavad surma, aga surm põgeneb nende eest. Ja tirtsud olid laikimusest sõttavarustet hobuste sarnased ja nende pääs olid nagu kuldseid pärjad ja nende näod olid nagu inimeste näod; ja neil olid juuksed nagu naiste juuksed ja nende hambad olid nagu lõvide; ja neil olid kaitserinnused nagu raudriided ja nende tiibade kahin sarnles vankrite myrinalle, kui rohkesti hobuseid nendega võitlusesse kihutab. Ja neil olid sabad astlatega nagu skorpionidel; ja nende sabades oli võim kahjostada inimesi kuus kuud. Ja nende yle kuningaks oli sygaviko ingel, kelle nimi on heebrea-keeli Abaddoon ja kreeka keeli Apollyoon.

Esimene häda oli möödas; vaata, kaks häda tuleb veel pärast seda.

Ja kuues ingel pasundas. Siis ma kuulsin yhe hääle tulevat Jumala ees oleva kuldse altari neljast nurgast; ja see ytles kuuendalle inglile, kelle käes oli pasun: Päästa lahti need neli inglit, kes on seotud suure Eufrati jõe ääres! Ja need neli inglit päästeti lahti, kes valmis olid tunniks ja päevaks ja kuuks ja aastaks tapma kolmandiko inimestest. Ja ratsaväelaste arv oli kakskymmend tuhat korda kymme tuhat; ma kuulsin nende arvo. Ja nõnda ma nägin nägemuses neid hobuseid ja nende seljas istujaid, ja neil olid tulekarva ja purpursinised ja väävelkollased kaitserinnused; ja hobuste pääd olid nagu lõvide pääd, ja nende suust käis välja tuld ja suitsu ja väävli. Ja neist kolmest nuhtlusest sai surma kolmandik inimesi, tule ja suitsu ja väävli läbi, mis nende sabades, sest nende sabad on madode sarnased, evides pääd, mildega nad kahjostavad. Aga järelejäänud inimesed, keda neist nuhtlustest ei surmatud, ei pöördund ka siis mitte oma käte tegodest, et oleksid lakand kumardamast kurje vaime

ja kullast ja hõbedast ja vasest ja kivist ja puust jumalaid, kes ei või näha ega kuulda ega kõndida.

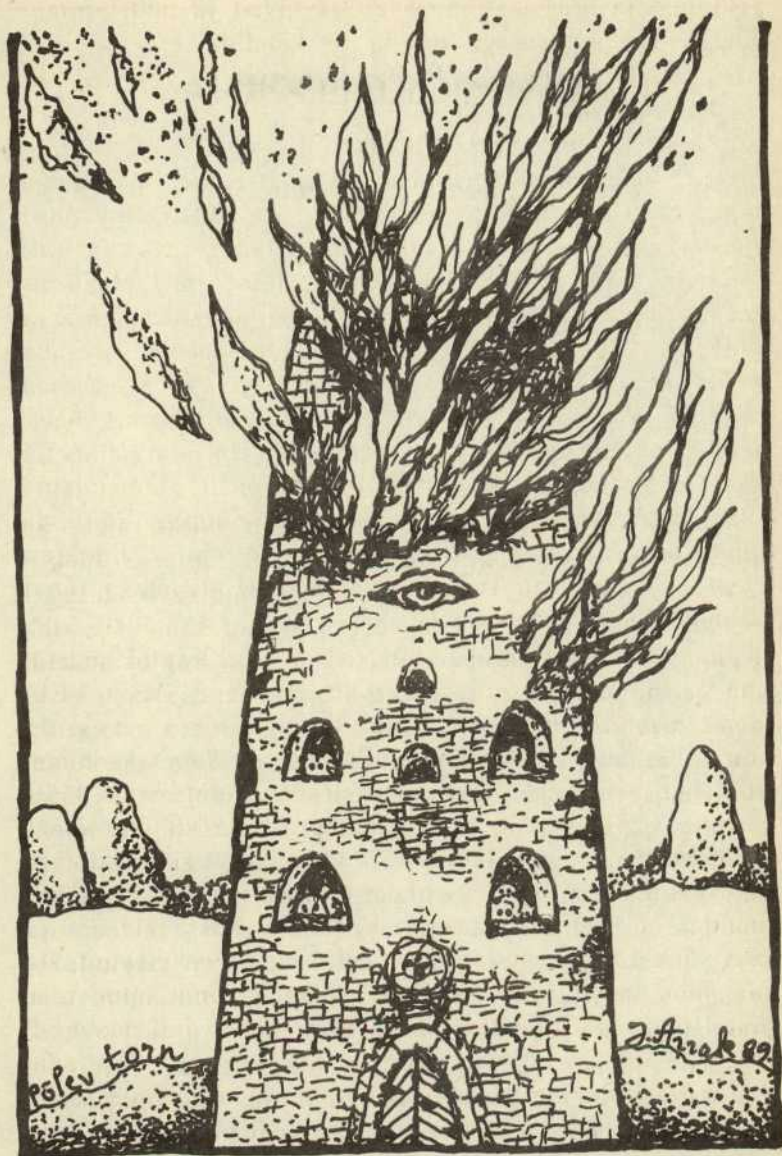
XII päätykk.

Naine ja lohe, ingel Miikaeli võit.

Ja suur imetäht ilmus taevas: naine, päikesega ymbritset ja kuu ta jalge all ja pääs pärg kaheteistkymnest tähest. Ta oli käima pääl ja kisendas lapsevaevas ja tundis suurt valu synnitamise cel. Ja teine imetäht ilmus taevas, ja vaata, suur tulipunane lohe, seitsme pääga ja kymne sarvega ja pääde pääl seitse diadeemi. Ta saba pyhkis ära kolmandiko taevatähti ja viskas need maa pääle. Ja lohe seisis naise ees, kes oli synnitamas, neelmaks ta lapse niipea kui ta synnitab selle. Ja naine tõi ilmale poeglapse, kes raudse kepiga peab paimendama kõiki paganarahvaid. Ja see laps kisti Jumala ja tema trooni juurde. Ja naine põgenes kõrbe, kus tal oli Jumalan temale valmis säetud koht, et teda sääl toidetaks tuhat kakssada kuuskymmend päeva.

Ja sõda tõusis taeva: Miikael ja tema inglid sõdisid lohe vasto, ja lohe sõdis yhes oma inglitega. Aga nad ei saand võimust ja neil polnud enam asent taevas. Ja suur lohe, see vana mado, Kuradiks ja Saatanaks nimetet, tema, see kogu maailma eksitaja, heideti maa pääle ja tema inglid heideti yhes temaga. Ja ma kuulsin suure hääle taevas ytlevat: Nyyd on õndsus ja vägi ja kuningriik saand meie Jumala omaks ja meelevald tema Võitu omaks, sest et meie vendade syydistaja, kes pääle ööd ja päevad kaebas meie Jumala ees, on välja visatud. Ja nad on tema võitnud Talle vere tõtto ja oma tunnistuse sõna tõtto ega ole armastand oma elu, vaid noobund⁷ surema. Seepärast rõõmutsege, taevad, ja te, kes sääl asute! Häda maale ja merele, sest kurat on tulnud maha teie juure suures vihas, sest et ta teab, et tal on vaid pisut aega.

⁷ noobund — resigneerund

Põlev torn

ASUMIÖKOLOOGIA

Tõnu Ploompuu

MIKS ASUMIÖKOLOOGIA?

Mõiste «ökoloogia» on kujunenud üheks meie aja moesõnaks. Selle põhjuseks on viimase sajandi jooksul toimunud äärmiselt suured ja järsud muutused elustikus ja elukeskkonnas — nende vastastikuseid suhteid uuribki ökoloogia. Need muutused on (inimese jaoks) ebameeldivad ja halvad, nagu äkilised muutused enamasti. Elukeskkonna halvenemine ärritab inimest, sunnib teda väljapääsu otsima. Lahendusi loodetakse leida ökoloogia abil, tema seletatud seaduspärasuste tundmisest ja kasutamisest. Seetõttu on ökoloogia väga kiiresti arenenud: ühelt poolt on tekkinud rohkesti kitsamaid harusid, teisalt aga piirteadusi teiste teadusharudega. Kuid ökoloogia populaarsus võimaldab ka tema kasutamist reklaamina, oma sõnadele suurema kaalu andmiseks: teda tarvitatakse seal, kus temata väga hästi läbi saaks. Ülaltoodud põhjustel tekib uusi «ökoloogiaid» nagu sceni pärast vihma.

Tekib kohe küsimus, kas on üleüldse vaja veel üht ökoloogiat — asumiökoloogiat? Siiski on seni olemasolev linnaökoloogia, vähemalt Eestis, rohkem klassikalise ökoloogia haru (nagu mere- või loomaökoloogia), mis tegeleb klassikaliste ökoloogiatega uurimisega linnakeskkonna tingimustes. Antud käsitluses seletatakse linna, tema

arhitektuurinähtusi (mille taga on sotsiaalsed protsessid) ökoloogiale omaste seaduste ja protsesside abil.

Kuid kas üleüldse on vaja ammutuntud tõdesid uute, võõraste ja mõnelgi juhul vähem sobivate terminitega nimetama hakata? Siiski tundub see vajalik olevat, võimaldamaks seletada probleeme, mis tavalähenemisel kõrvale heidetaks kui lahendamatud. Ja selleks, et näha maailma terviklikumana.

Maailma nähtused saab jagada kolme rühma, mida võib käsitleda ka keskkonna organiseerumise kolme eri tasandina. Need on *elutu*, *elus* ja *sotsiaalne* tasand.

1) Elutu keskkonna süsteemide objektid suhtlevad omavahel mitmesuguste füüsikaliste väljade abil, nende omavahelise paigutuse ja saatuse panevad paika kosmilised, füüsikalised jõud.

2) Elutu keskkond on andnud elu. Paljud näiliselt spetsiifilised elu seadused on füüsikaseaduste erijuhuks, kus füüsikalised objektid on asendunud elu nähtustega, objekt(iivne) on asendunud (pool)subjekti(ivse)ga.

3) Elus keskkond on sünnitanud mõistuse, ühiskonna inimteadvuse süsteemi. Ka paljud näivalt eriomased ühiskonna nähtused ja seadused on tegelikult füüsika või elu nähtuste-seaduste erijuhuks, kui materiaalne kandja on asendunud vaimse kandjaga, kus omavahel suhtlevad ülilabiilsed sotsiaalsed protsessid.

I. ÖKOLOOGIA PÕHITÖDEDEST

I.1. Ökoloogiline amplituud

Organismi elu sõltub paljudest keskkonnaomadustest, nende kvaliteedist (erinevad toitained, vesi, soojus, hapnik jne). Kõigi nende näitajate jaoks eraldi on kõikidel liikidel oma vahemik, millest väljaspool organism elus ei püsi. See taluvuspiiride vahemik ongi *ökoloogiline amplituud*. Üksiku keskkonnaomaduse taluvuse piirid sõltuvad tugevasti teistest samaaegselt toimivatest keskkonnaomadustest (nt mullalämmastiku küllus leevendab taimedel veevajakut; okaspuud taluvad talvel palju suuremat saasteainete sisaldust õhus

kui suvel; Eesti parassoojas kliimas on sookail sootaim, jahedas tundras aga eelkõige kuivamaa taim). Siiski talub enamik organisme lühiajaliselt (nt letargilises olekus) ka ökoloogilise amplituudi piiride ületamist.

Mingi näitaja väärtus ökoloogilise amplituudi piires on organismile soodsaim — see on *ökoloogiline optimum*. Ka selle väärtus on sõltuv teistest samaaegselt toimivatest teguritest, kuid siiski võib leida optimaalse tingimuste kompleksi, kus kõik keskkonnatingimused on summaarselt oma optimaalsetele väärtustele kõige lähemal. Eri liikide ökoloogilised amplituudid ja ökoloogilised optimumid erinevad oluliselt — see on elu mitmekesisuse sisemine alus.

Ökoloogilist optimumi on püütud leida ja rakendada kultuurtaimede kasvatamisel, eriti kasvuhoonetingimustes. Loomulik, looduslik keskkonnas on paljude elunõuete rahuldatus optimaalsest küllaltki kauge — paljud ressursid on vaid piiratult saadaval (toit, valgus jms), tahtjaid neile aga palju, või on keskkonnaomadus ebapüsiv (soojus). Seega erinevad teoreetiline ja reaalne optimaalne elukeskkond tunduvalt.

Organismil on taluvuspiirid ka teiste liikide suhtes, mis määravad nende kooseksisteerimise. Siin toimivad mitmesugused eritised ja jätmed (s.o allelopaatia), eriti oluline on aga keskkonna kasutamise *edukus*. Just selle tõttu, et teised liigid «elavad ja töötavad» mingi liigi ökoloogiliselt optimaalsetes keskkonnatingimustes temast veelgi edukamalt, ei esine paljusid liike ka nende reaalses optimaalsetes tingimustes (nt männi jaoks on optimaalne parasniiske viljakas muld, kuid et teised puud on seal temast edukamad, on looduslikud männikud levinud eelkõige kuivadel nõmmedel ja loodudel ning toitainevaestel rabadel).

1.2. Liikide suhted

Looduses esinevad järgmised kahe liigi omavaheliste suhete võimalused:

a. *Neutralism* — liigid ei mõjuta teineteist mingil moel. On võimalik vaid juhul, kui liigid (isendid) asuvad teineteisest piisavalt kaugel kas ruumiliselt või erinevad elunõudeilt (nt hunt ja haikala, voodilutikas ja mesilane).

b. *Konkurents*. Sarnased, elupaigalt-elunõudeilt lähestikku kasvavad/elavad liigid (isendid) konkureerivad igal juhul millegi eluks vajaliku pärast, nii teineteist negatiivselt mõjutades. Tugevas konkurentsis peab üks, antud tingimustes nõrgem, taanduma, kooslusest kaduma (nt hunt ja inimene). Väga tugev on konkurents ka ühe liigi lähestikku kasvavate/elavate isendite vahel.

c. *Amensalism*. Oks liik teeb oma olemasoluga koosluses teisele kahju, ise kasu või kahju saamata. Kahjustatav on tõrjutud või kaob sellisest kooslusest. (Nt kass ja karihiir — kass murrab, kuid ei söö karihiiri). Üheks amensalismis toimimise või konkurentsis pealejäämise teeks on allelopaatia — üks liik teeb kaasliikide või ka liigikaaslaste elu koosluses võimatuks mürgiste eritiste või jäätmetega. (Nt paljud rohttaimed ei suuda kasvada kreeka pähkkipuu all, mitmete aromaatsete kõrbetaimede, nt salvei ja puju eeterlikud õlid tapavad lähedal kasvavad taimed.)

d. *Parasitism*. *Kisklus*. - *Taimtoidualisus*. Kui liigi toiduobjektiks on teine elusorganism, saab ta teise liigi olemasolust kasu, teine, vastupidi, kahju. Söödikutele pole aga «kasulik» oma toiduobjekti täielikult hävitada, sest see tähendab ka neile endile surma nälja läbi. Eriti hästi «hoiavad» oma peremehi paljud parasiidid, kiskjate puhul on selle väljenduseks murdmisinstinkti piiratus, verejanu eelkõige koos näljaga, taimtoidualised suured loomad aga hammustavad igast taimest tükikese, jättes taime peaaegu tervena edasi kasvama.

e. *Kommensalism*. Mõningatel juhtudel võib üks liik saada teise eksisteerimisest kasu (või on temast positiivselt sõltuv), teine aga on esimese suhtes ükskõikne. Nt vares ja puu, mille otsas on varese pesa.

f. *Sümbioos* on väga laialdaselt levinud positiivsete suhete tüüp, kus kaks liiki saavad vastastikku teineteisest kasu: aineid, mille kättesaamisega neil endil on raskusi, või kaitset vaenlaste vastu. Sümbioosuhete tugevus võib olla erinev, alates mõningasest vastastikusest kasust kuni elulise sõltuvuseni.

1.3. Koosluste areng — suktsessioon

Koosluste arengus esinevaid seaduspäraseid muutusi struktuuris ja aineringses nimetatakse *suktsessiooniks*. Suktsessioon võib olla *autogeenne*, kantud sisemistest impulssidest, või *allogeenne*, juhitud välismõjude poolt (järsud kliima muutused, perioodilised katastroofid, inimtegevus).

Tühjale kohale tekkinud kooslust nimetatakse *ava-* e *pioneerkoosluseks*. Suktsessiooni e arengu käigus kujuneb temast lõpuks stabiilne muutumatu küps kooslus — *kliimakskooslus*. Selleks kuluvat aega mõõdetakse vähemalt sadade aastatega. Kliimakskooslus töötab antud tingimustes maksimaalse efektiivsusega. Ka kliimakskooslused võivad muutuda, kui muutuvad välistingimused, aga võivad ka aastatuhandete-miljonite jooksul edasi areneda ja täiustuda. Igas geograafilises piirkonnas on üks, regioonile omane põhkliimaksi tüüp ja

Asumiökoloogia

mitmeid toitumis- ja mikrokliima tingimustest tulenevaid edaafilisi kliimakskooslusi.

Nähtused suktsessiooni käigus:

Suktsessiooni käigus kasvab liikide arv koosluses. Tühjal maal avakoosluse moodustanud väikese arvu kiirekasvuliste lühiealiste liikide kõrvale — pioneerliikide kõrvale («umbrohud»), mis konkureerivad vaid omavahel, tulevad aja jooksul üha uued ja uued liigid, kusjuures enamik esialgseid kaob. Uued liigid on enamasti pikemaajalised, suuremaksvulised ja üha keerulisemas (positiivses) sõltuvuses kaasliikidest (kommensalism ja sümbioos; toitumisahelad). Igale kliimakskooslusele on omane arengu käigus kujunenud iseloomulik (suur) liikide arv ja nende kindel valik. Sealjuures on kõik liigid oma kõigis vanuseastmetes esindatud proportsionaalselt, see tagab nende stabiilse arvukuse.

Liikide vaheldumine ja nende arvu kasv koosluses on otseses seoses energia, toitainete ja ruumi kasutamise efektiivsuse tõusuga. Esialgsete laia ökoloogilise amplituudiga, väikese produktiivsusega vähenõudlike liikide asemele tulevad üha kitsamalt spetsialiseerunud ja efektiivsemad liigid, s. o generalistid asenduvad spetsialistidega (vt ka 1.5.). Kliimakskooslus talitleb antud tingimuste spetsialistide võimete ülapiiril, kõik ökonišid¹, nii ruumilised kui ka toitumislased, on maksimaalselt läidetud.

Kliimakskoosluses on üks või mõned liigid domineerivad (nii mõõtmelgelt kui ka biomassilt), nad on seal keskkonna põhilised kujundajad. Teised liigid kas taluvad dominante või, sagedamini, sõltuvad dominantidest kui edifikaatoritest (keskkonna uute ökonišide kujundajatest), on kommensalistid või dominantidega koguni sümbioosuhetes. Peale koosluse ülddominantide on ka igal toiduahela tasemel, igas taimkatte rindes eraldi ka oma (alam)dominante. Enamiku liikide osatähtsus koosluses on väike, eriti biomassilt. Vaid karmides tingimustes (nt poolkõrbed), kus elustik on ebasoodsa keskkonna tõttu väga hõre, võib olla palju dominante (tõelisi dominante seega polegi). Kliimakskooslustes on kõrgelt arenenud siseimine mitmekesisus, geneetiline ja struktuurine polümorfism (keerulised toiduahelad, keeruline rindelise struktuur, liikide koostoimed — sümbioos ja kommensalism). Suktsessiooni käigus väheneb negatiivsete

¹ Ökoniš on elutingimuste kompleks. Selle määravad ruumitingimused (elamispiind), elukeskkond (muld, vesi, õhk) ja tema omadused (temperatuur, tuul, lainetus jms), vajalike toitainete piisav olemasolu (taimel valgus, vesi, mineraalid, süsihappegaas; loomadel toidutaim(ed) või saakloom(ad)), kaitstus vaenlaste eest.

(konkurents, amensalism) ja kasvab positiivsete liikidevaheliste suhete osakaal.

Teatavates tingimustes on kliimakskooslused väga stabiilsed, suutes hästi tasandada kahjulikke mõjusid (teiste koosluste organismide sissetung, oma liikide kadumine, väliskeskkonna muutused jne). Kergemini on haavatavad enam spetsialiseerunud kooslused, samuti enam spetsialiseerunud liigid. Kui aga kooslusest hävitatakse 10–20% liike, siis kooslus kängub, variseb kokku, sest eluliste seoste tõttu sealt kadunud liikidega kaovad kooslusest veel väga paljud liigid, eriti just keerulisemad, nõudlikumad, spetsialiseerunud. Säilivad vaid vähesed plastilisemad liigid ning suksessioon (areng) peab taas algama praktiliselt avakooslusest peale.

Suksessiooni käigus kasvab ökosüsteemi bioproduktsoon, tema biomass ja temas ladestunud jäätmete hulk (varis, huumus). Kliimakskoosluses lakkab nende näitajate suurenemine, sest sama palju kui toodetakse orgaanilist ainet, teda ka tarbitakse, lammutatakse. Suksessiooni käigus väheneb orgaanilise aine ülesehitamise (biosünteesi) ja lammutamise suhe, lähenedes ühele. Sellised on autotroofsed, end ise toitvad ökosüsteemid. Harva võib leida selliseid ökosüsteeme, mille arengu alguses on orgaanilise aine tootmise ja lammutamise suhe alla ühe — need on heterotroofsed, kas ajaliselt või ruumiliselt mujalt pärinevast orgaanilisest aineist toituvad ökosüsteemid; suksessiooni käigus läheneb neilgi sünteesi-lammutamise suhe ühele.

Aastatuhandete jooksul arenevad kliimakskooslused edasi, evolutsioneeruvad. Muutuvad olemasolevad liigid, uusi liike tuleb juurde või tekib kohapeal ja vanu kaob (enam-vähem võrdsel hulgal). Välistegureist põhjustab liikidel ja koosluses muutusi eelkõige keskkonnatingimuste, nt kliima muutumine, sisetegureist konkurentsist tingitud ökoniiside detailiseerumine, liikide puhul ka korduvad mutatsioonid ja juhuslik geneetiline info muutumine — geenitriiv.

1.4. Monokultuurid

Monokultuurid on ühest liigist koosnevad (taime)kooslused nagu näiteks viljapõllud, nad on ülilihtsad kooslused, inimese väljamõeldis, mis on orienteeritud mingi üksiku näitaja maksimaliseerimisele (maksimaalne hulk söödavaid seemneid minimaalse inimtööga). Et monokultuurid rajatakse tühjale kohale (must hästiharitud põld), siis funktsioneerivad nad avakooslustena. Väga harva võib ka looduslik avakooslus olla tekkeastal monokultuur, koosneda ühest liigist — nt valge hanemaltsa väli sõnnikuhunnikul. Monokultuuride kui avakoosluste summaarne bioproduktsoon on madal, nende sekka ilmuvad

kiiresti teistsuguse spetsialisatsiooniga taimed ja pikemaalised stabiilsemad liigid («põlluumbrohud»). Monokultuurid on looduskeskkonnas väga ebapüsivad — nad on stressi tingimustes kergesti kõrvale tõrjutavad konkurentide poolt ning haiguste, parasiitide ja loomade poolt laastatavad. Oma üksikule näitajale orienteeritusega ja kõrge spetsialiseeritusega selle saavutamiseks kurnavad nad keskkonda. Monokultuurid suudavad pikemat aega eksisteerida vaid pideva, nende elukeskkonda väljast tuleva suure energiavoo (toitained) arvel, nad on välismõjutuste tulemusel tekkinud, s.o allogeensed kooslused.

1.5. Spetsialiseerumine

Looduses võib eristada kahte tüüpi organisme — *generaliste* ja *spetsialiste*. Generalistid saavad väga paljudes eri tingimustes enesega (kuidagimoodi) hakkama, jõuavad väga kiiresti tühjale kohale ja kasutavad selle enda jaoks ära (on «universaalsed lollid»). Avakooslustes on enamik liike rohkem või vähem generalistid. Spetsialistid elavad seevastu vaid mingites kindlates tingimustes, sealjuures väga edukalt, on aga võimetud püsima muudes tingimustes. Spetsialiseerumine mingile alale toimub enamasti paljude teiste eluavalduste taandarengu arvel, nende omaduste degenerereerumise läbi. Keskkonna ootamatud muutused mõjuvad spetsialistidele sageli katastroofiliselt, neil on väike ümberorienteerumisevõime, nad on inertsed.

Omamoodi spetsialiseerumise vormiks (vaenlastest ja konkurentidest üle olemiseks) on mõõtmete suurenemine. Organismi liigne suurus aga halvab eriti tugevasti ümberorienteerumise võimet ja seetõttu on selliste liikide olemasolu Maal lõppenud katastroofiga. Maal pole enam ühtegi hiidsõnajalga ega osipuud, hiidhaid ega saurust, kadunud on sarvetud ninasarvikud ja mammutid, hääbumas mammutipuud ning elevandid jne, küll on aga metsa all väikesi sõnajalgu ja osje, sibab sisalikke, külluses on hiiri, rotte, vees ujub väiksemaid haisid.

Liikide areng looduses toimub generalistidelt spetsialistidele, kuid võimalik on ka spetsialistide teatav ümberspetsialiseerumine. Vaid väga harva on Emake Loodus leidnud selliseid võimalusi, omadusi, mis tõstavad uue, tekkinud tunnuse varal mingi liigi, isendite rühma, teistest kõrgemale astmele, vabastades ta seeläbi suures osas konkurentidest. Selliseid muutusi nimetatakse *aromorfoosideks*. Aromorfooside ilmumine on aga paljudele vanamoodsatele liigspetsialiseerunud liikidele tähendanud konkurentsivõime allajäämist, kindlat hukku. Aromorfoosideks on olnud näiteks fotosünteesi, rakutuuma, hulkraksuse, järeltulijate toitmise-hooldamise ja seemnete teke.

2. LINNA STRUKTUUR

2.1. Linn kui süsteem

Linn (asula) on elu organiseerumise vorm, järelikult on ta elus süsteem. Tema tekkimise aluseks on bioloogilise infosüsteemi põhjal kujunenud teadvuslik sotsiaalne infosüsteem, inimõistuse ja inimteadmiste kompleksi arenemine. Inimõistus on linna *aktiivne osa*, kõik muu linnale omane (füüsiline osa inimesest, hooned, maastik, haljastus jms) — *passiivne osa*. Linnale on omane areng, aine- ja energiavahetus, temas toimivad sisemised regulatsioonisüsteemid. Linnas käivitab ja juhib neid protsesse inimõistus, nende üle toimib sotsiaalne kontroll.

Linna areng võib olla kvantitatiivne, tema passiivse osa muutustega seotud või kvalitatiivne, tema aktiivse osa, temas sisalduva sotsiaalse info (linna funktsioonid, elanike tegevusviisid ja vahendid, moed, stiilid) muutmiseiga seotud.

Aine- ja energiavahetus on vajalik elu toitmiseks ja teenindamiseks linnas, ehitustegevuseks, tootmis- ja teenindusprotsessideks ja linna elamisväärsena hoidmiseks (heakorras, keskkonnakaitse, kunst).

Linna sisemise regulatsiooni kandjaks on tema aktiivne osa — inimõistus, tema muudab arengut, seotab ja väärtustab elemente. Regulatsioon toimub läbi seadlusandluse, eetika, esteetika, moe, massipsühhoosi...

Linn koosneb ühest, suur- (suurem) linn paljudest seotud *asumitest*. Asumile on iseloomulik tugev seos selle liikmete vahel, elanike ühtekuuluvustunne, terviklik struktuur. Igas asumis peaks olema kõik inimesele esmatähtis temale sobival kujul: oma kool, pühakoda, rahvamaja, pood (kaubakeskus), võimalus töötada. Ta on linnakogukond — sotsiaalne ja ruumiline tervik.

Asumi kui objektide kogumi võiks jagada kaheks allsüsteemiks — *mobiilseks osaks* ja *struktuurseks osaks*. Mobiilse osa moodustavad elanikud, transpordivahendid,

tarbeesemed jms. Struktuurse osa põhielement on hoone, ta peab vastama oma funktsioonile — inimmoistuse säilitamise ja arengu vajadustele. Hoonetesse on koondu nud linna põhilised eluavaldused: aktiivse osa kandja — inimese — säilitamine, aine- ja energia töös- tuslik muundamine, info kogumine ja säilitamine, ka regulatsioonisüsteemide rakendamine. Linnastruktuuri teine põhielement on tänav, mis koos mitmesuguste mitte- struktuursete juhtkanalitega (torud, traadid) kannab nii sise- kui välisaine-, energia- ja infovahetuse funktsiooni. Linna struktuuri elemendiks tuleb lugeda ka haljastust, tema kanda on suurem osa puhverelemendi rollist linnas.

2.2. Inimene asumis

Inimene on oma asumi osa. Et asum elaks hästi, peab inimene end seal nii füüsiliselt kui ka vaimselt hästi tundma. Asum ja inimene, hoone ja inimene kujundavad teineteist vastastikku. Väga plastilise liigina võib ini- mene kohaneda igasuguse eluruumiga, nii baraki kui lossiga. Üksikisik võib aga, sattununa enda jaoks harju- muspäratusse keskkonda (kultuuriliselt laiemas mõttes), muutuda selle suhtes agressiivseks, sest ta ei suuda sel- lega kohaneda ja seda hinnata, püüab harjumuspärase järele ka siis, kui see on võimatu. Jõuetus olukorda enda jaoks parandada võib aga viia füüsilisele ja psühholoogi- lisele märatsemisele.

Inimese suhted väliskeskkonnaga, oma elamise ruu- miga, võib jagada mitmeks tasandiks:

a. *Isiklik ruum* — ruumiosa, mida käsutatakse-kasu- tatakse ainuisikuliselt (oma tuba, laud, voodi). «Kuulub minule.» Intiimne kujundamine.

b. *Siseaktiivruum* — detailne käsutamine-kasutamine pere poolt (korter või eluruumid). «Minu, mu pere, meie oma.» Küllaltki intiimne, osalt ka esinduslik kujundus.

c. *Välisaktiivruum* — välisruum, mida käsutatakse- kasutatakse ja/või valitakse pere poolt (õu, eramu või

üürimaja välisilme). «Minu, mu pere, meie oma.» Külalati avalik ja esinduslik, aktiivne kujundamine või (passiivne) valimine.

d. *Tööruum* — ruum, mida kasutatakse, sageli ka käsutatakse ja kujundatakse isiku või mikrokollektiivi poolt. «Minu või meie oma või kasutada.» Suhteliselt aktiivne, praktiline kujundamine või passiivne kasutamine.

e. *Uldruum* — ruum, mida vajatakse ja kasutatakse, kuid kujundatakse isiklikult vaid läbi sotsiaalsete protsesside (tänav, teenindus-, kaubandus-, suhtlemis-, rituaali-, puhverruumid). «Meie (asumi, kogukonna, rahva) oma», kodulinn jms. Püüdleb esinduslikkusele.

f. *Juhuruum* — ruum, mida otseselt ei vajata, kuhu satutakse juhuslikult, mille olukorda vaid konstateeritakse, antakse ego(kultuuri)tsentristlik hinnang (komandeeringu, lõbureisi, külaskäigu jms paigad). «Nende oma.» Suhtumine passiivne.

g. *Võõrruum* — ruum, millest püütakse vabaneda, kas sealt eemale hoidudes või seda aktiivselt, agressiivselt omasemaks kujundades. Kas vabanetakse põgenedes või täieliku ükskõiksuse eesriide abil, kujundatakse ümber õhulossideks või lõhutakse kõike võõrast, sõltub konkreetsest inimesest. «Ei ole meie oma (kuid et meie oleme siin, siis ärgu olgu ka nende oma, võib-olla saab siis äkki meie omaks).» Suhtumine on ükskõikselts hoolimatu või agressiivselt hävitav, ümber kujundav: uue kujundamise püüde olemasoleva anarhilise laastamise kaudu.

Isiklik sise- ja välisaktiivruum, vahel ka tööruum, moodustavad *kodu(ruumi)*, koos üld- ja tööruumiga kodupaiga (-küla, -linna, -maa). Võõrruumi teke on seotud eelkõige koduruumi ja -paiga puudulikkusega, koduruumi puudumisel võib inimene langeda täielikult võõrruumi ning minetada igasuguse sisemise vastutuse ja kohustuse oma elukeskkonna suhtes, nii et vaid piitsahirm võib teda veel pidurdada. Üksikinimene võib kohaneda võõrruumiga, võõrdudes seeläbi oma endisest, tõelisest minast.

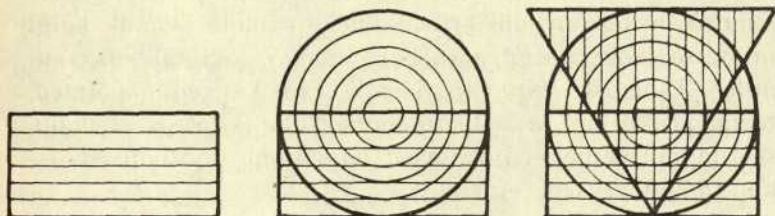
3. ASUMIÖKOSÜSTEEM

3.1. Asumiökosüsteemi määratlus

Asumiökosüsteem toetub keskkonnatingimustele, s. o elutule keskkonnale ja sellel kujunenud bioökosüsteemidele. Asumiökosüsteem ise koosneb kahest osast — materiaalsest (planeering, hooned, elusobjektid) ja vaimsest osast (inimmõistusest, sotsiaalsetest protsessidest). Asumiökosüsteemi määrav ja koos hoidev jõud on kollektiivne inimõistus ning tunnetus, see määrab ülejäänud osade saaduse, on reguleeriv jõud, toimides läbi teadlike ja alateadlike esteetiliste hinnangute ja inimese kui elusolendi bioloogilis-ökoloogilise seisundi.

Asumiökosüsteemi juhtiv kollektiivne inimõistus, sotsiaalne mälu, sõltub ümbritsevast elustikust samuti, nagu elustik on sõltuv elutust keskkonnast, olles selle poolt määratud. Samuti nagu elusorganismid muudavad elutut keskkonda, selle nähtuste kulgu, mõjutab asumiskooslus eluslooduse nähtuste kulgu (seda uurib linnaökoloogia).

Niisiis võib öelda, et elu ökosüsteemi püramiidil on kaks tasandit: elutu looduskeskkond ja elukooslus sellel, asumioökosüsteemi püramiid kolme tasandiga — elutu keskkond, sellele toetuv elukooslus ja omakorda sellele toetuv sotsiaalne kooslus.

Elutu ala —
geosüsteem

Elus ala —
ökosüsteem

Sotsiaalne ala
— noosüsteem

Asumiökosüsteem on sotsiaalse koosluse minimaalne funktsioneeriv teryikühik, on sotsiobiogeotsünoos, on üks minimaalne noosüsteem.

Maismaa ökosüsteemi funktsioneerimise ja kogu välisilme alus on taimestik kui tema sessiilne (liikumatu) osa (analoogiliselt loob korallrifi väga suure elulise mitmekesisuse ja täiuse selle sessiilne osa — korallid). Sotsiaalse, asumiökosüsteemi funktsioneerimise ja välisilme alus on tema sessiilne osa — arhitektuur, hoonetus, hoonetekooslus. Edaspidine käsitlus on eelkõige asumiökosüsteemi sessiilsest osast, hoonetekooslusest. Hoonetekoosluse elementidena tuleb vaadelda asumi (linna) struktuurseid elemente (hooned, teed, ka haljasalus), vaid vähesel määral ka mobiilseid elemente (transpordivahendid ja inimene füüsikalise objektina). Kuid iga hoone või mõne muu struktuurielemendi juurde kuulub ka inimene kui sotsiaalne subjekt — ilma temata ju asumiökosüsteem ei ärka elama.

3.2. Asumiökosüsteemi põhistruktuur

Taimekooslused jagatakse rinneteks vastavalt elementide füüsikalistele mõõtmetele. Füüsikaliste mõõtmetega on tugevas seoses isendit läbiva energiavoo suurus, tema bioproduksioon. Asumi hoonetekoosluse võib samuti rinneteks jagada isendit (hoonet, teed, puud) läbiva sotsiaalse energiavoo suuruse järgi. Sotsiaalse energia voog on objekti tähtsuse summa asumi kõigi inimeste jaoks antud ajahetkel, asumiisendi tähtsus asumile. Tähtsust annavad isendi füüsikalised mõõtmed, tema praktiline ja esteetilis-kunstiline väärtus, temaga seotud mitteainelised vaimsed väärtused (ajaloolised isikud ja sündmused, legendid).

Rinded asumiökosüsteemis:

1. Ülarinne («puud»). Kogu koosluse dominandid, arvukus väike, seetõttu ka liike (vt 3.3.) vähe, sotsiaalne

tähtsus aga väga suur, lähtub kogu asumist (nt kirik, kuningaloss).

2. Keskrinne («põõsad»).

3. Alarinne («rohi»). Nii kesk- kui alarinde isendiline arvukus on suur, liike palju, sotsiaalne tähtsus asumis on lokaalne, kuigi ka siin on mõlema rinde piires suuri erinevusi, esineb nende sujuv üleminek teineteiseks. Keskrinde isendid on sotsiaalselt tähtsad suuremale inimrühmale (mitmed perekonnad, tegevuskollektiivid). (Nt suurelamu, ettevõtte peahoone, klubi.) Alarinde objekt on suure sotsiaalse tähtsusega eelkõige vaid ühiskonna vähemale ühikule (pere, käsitöeline). (Nt eramu, suvila, väike käsitöökoda.) Nii kesk- kui alarindes võib olla oma, rindesiseid dominante, tulenevalt isendi kujunduslikest kunstilistest omadustest.

4. Kaasrinne («epifüüdid ja parasiidid»). Sotsiaalne tähtsus ilmneb eelkõige seoses teiste rинnete objektidega (nt kuur, ladu).

3.3. Liigid asumis

Asum on üles ehitatud eri liiki struktuurielementidest. Elemendi liigi määravad tema funktsioonid ja mõõtmed, teostuse stiil ja materjal. Üldjuhul puuduvad selged piirid eri liikide vahel, sagedased on liikide vahevormid, mitmesse liiki samaaegselt kuuluvad isendid.

Hoonetele võiks rakendada järgmist süstemaatikat:

- *rühm* — rajaneb põhifunktsiooni täitmisel
- *tüüp* — ehitustehnilised, aga ka funktsionaalsed põhimõtted
- *liik* — stiil, mõõtmed, ka täpne tööülesanne linna jaoks.

1. rühm. Polüfunktsionaalsed hooned. Kõige ürgsem hoonetüüpide rühm (tüübid nt neegrionn, rehetare, kesk-aegne linnakodaniku maja). Algsemate tüüpide puhul võis üks hoone täita pea kõiki inimese bioloogilis-sotsiaalseid vajadusi samaaegselt või aeg-ajalt funktsioone vahetades — olla elamis-, töö-, teenindus-, suhtlemis-

ja/või rituaaliruum. Arenenumates tüüpides, nt kesk-aegses linnakodaniku majas, oli osa funktsioone kõrvale jäänud ja siseruum rangelt diferentseerunud, siiski oli majal vähemalt 2—3 funktsiooni — eluruumiks olemine, töö või/ja teenindamine ning sageli ka kaupade hoidmine. Üldjuhul ei teinud tööprotsessid läheduses elamist võimatuks ja töökodade maht oli väike, hõlmates vaid mõned ruumid majas. Inimese suhe: «Minu oma, vaadake, mis-sugune ma olen!»

2. rühm. Kultuurihooned. Üks vanem spetsialiseerunud hoonetüüpide rühm (nt pühakoda, raekoda, teater, kool, rahvamaja). Sellesse rühma kuuluvaid hoonetüüpe pole asumis tavaliselt rohkem kui üks, aga normaalses, täiuslikus asumis ka mitte vähem. Vaid suurlinnade kesksetesse asumitesse võivad olla ruumiliselt kokku koondunud funktsionaalselt ääreasumitele, eeslinnadele kuuluvad selle rühma hooned. Selle rühma hooned on teatavas mõttes kokkuvõtteks asumile, aga samuti asumi esinduseks, asumisisese või ka asumitevahelise suhtlemise keskusteks. See annab neile õiguse ja põhjuse olla asumikoosluse dominantideks, ülarinde liikideks. Neis on kunsti, moe ja tehnika tippsaavutused, neile on lisatud palju maiseid rikkusi. Kui neil on juhtumisi täita siiski veel mõni funktsioon, on see enamasti põhifunktsiooniga tihedalt seotud, seda teenindav. Temaga on küllaltki tihedalt seotud kõik asumi inimesed. Inimese suhe: «Meie oma, vaadake, missugused me olemel!»

3. rühm. Laohooned. Vana rühm (tüübid nt ait, kuur, laut, garaaž). Tavaliselt lihtsad ja kõrvalises kohas, tugevalt ülesandele kohandatud, tehnoloogiliselt kujundatud. Enamasti ei osale aktiivselt asumikoosluses. Inimese suhe: «Minu/meie/nende oma, omanikuga võite tutvuda eelkõige seal.»

4. rühm. Tootmishooned. Selgelt eristus omaette rühmana alles seoses suurtootmise tekkega. Tootmisalast ja tehnoloogiast sõltuvalt on liigid väga erinevad, sest on vormilt võimalikult oma ülesande täitmisele kohandatud

ning ehitustehnoloogia moe ja taseme kujundatud. Vormilt askeetlikud, väga väheste esinduslike, kunstiliselt väärtustatud osadega. Nagu ka laohooned, ei väärtustanud enamasti oma suurte (dominantsete) mahtudega keskkonda, kuuluvad kesk- või ülarindesse. Inimese suhe: «Nende oma, meie peame sellega leppima», «Minu/meie oma, vaadake, missugune(-sed) ma/me juba siin olen (-me).»

5. rühm. Teenindus-kaubandus- ning büroohooned. Vastavalt kaks alarühma. Põhiliselt 20. sajandil välja kujunenud omaette, laialt levinud rühmaks. Olemuselt tootmis- ja ühiskondlike hoonete vahepeal. (Tüübid nt kauplus, kaubamaja, kiosk, teenindusmaja, vaksal, kontor.) Esteetiliselt peavad olema atraktiivsed, tarbijat ligi tõmbama, samaaegselt esindades omanikku või firmat, tema rahakotti kogunenud sotsiaalset energiat, vahel ka tervet asumit (vaksal). Kuuluvad üla-, kesk- või alarindesse (kaubamaja — kauplus — kiosk). Inimese suhe: «Minu/meie/nende oma, vaadake, missugused me oleme, millega tegeleme.»

6. rühm. Eluhooned.

Alarühm — esinduselamud, lossid. Ajalooliselt vana rühm. Kuuluvad ülarindesse, on dominandid. Inimese suhe: «Meie kõrgeaususe oma. Vaadake, missugune meie (= mina) olemel!»

Alarühm — eramud. Kuuluvad ala-, vahel ka kesk- rindesse. Inimese suhe: «Minu oma, vaadake, missugune ma olen.»

Alarühm — üürimajad. Lihtsamaid tüüpe nende hulgas on kasarm. Kuuluvad kesk-, vahel ka alarindesse. Inimese suhe: «Nende oma: vaadake, missugune ma olen/ ärge vaadake, millega ma pean leppima.»

Suurlinnades on üürimajad kõige levinumaks rühmaks, väikelinnades ja suurlinnade ääreasumites on selleks eelkõige eramud. Moest ja maitsest sõltuvalt on lossid ja eramud väga mitmekesised.

Üürimajadest on sageli mõni osa kaupluseks või kontoriks. Neid ei saa siiski pidada polüfunktsionaalseteks hooneteks, sest funktsioonidel puudub sisemine seos, eri ülesanded ei koondtu ühele inimesele või inimeste rühmale majas, neid seob vaid vorm, mitte aga inimene, inimmõistus kui sotsiaalse süsteemi looja (kogu ülaltoodud süstemaatika tuleneb ju hoonekarpide inimesepoolsest väärtustamisest). Mitme funktsiooniga üürimajad on liitliiki hooned.

Samuti ei saa pidada täiesti iseseisvaks hooneks lauta või sepikoda taluõuel: need on otseseoses taluga, talumaja lahus asuvad osad. Sepikoda saab tõeliseks tootmishooneks alles siis, kui omanik elab naabertänavas ja sell teises linna servas: ehitisel puudub otsene seos kõrgemalseisva (elu)hoonega.

3.4. Liigi asumiökoloogiline amplituud

Ehitise rajamise ja püsimise eelduseks on asumi looduslike ja sotsiaalsete tingimuste kompleks, s. o vastavad asumi sise- ja väliskeskonna tingimused (mood, raha, kliima, ehitustehnoloogia jms). Iga hoone või hooneliik suudab püsida vaid teatavas asumi keskkonnatingimuste väärtustevahemikus. Pikemaajalisel keskkonnatingimuste vastamatusel hoone nõudluste amplituudile viimane aga hävineb (nt pinnas pole sobiv — vajub ümber (Pisa torn); ehitustehnoloogia või -materjal pole sobiv — variseb kokku; pole otstarbekohane või rahakotile vastav — laguneb; pole moodne — lammutatakse või ehitatakse ümber). Sealjuures hooneliigi asumiökoloogiline amplituud võib eri tingimustes olla erinev (nt vineeristplekist lobudik — troopika vaeses linnas rahuldav äärelinna eluase, parasvöötme vaeses linnas nurgatagune hädakuur, rikkas linnas aga talumatu nähtus).

Igal hooneliigil on tingimuste kompleks, milles ta on püsivaim (hoone asumiökoloogiline optimum). Töösutusliku ühiskonna eel kuulus selle võimalikult täiuslik

tundmine ehitusmeistri meistrioskuste hulka. Tänapäeval on osa neist tehnilis-majandusliikude näitajatena kinnitatud kõikvõimalike ehitusnormidena. Kuid ressursside piiratuse tõttu (raha, ehituspind, ehitusmeistri teadmised jne) erinevad reaalsed hooneliigi optimaalsed eksisteesistingimused (ja ka ehitusnormid) teoreetilisest ideaalist tunduvalt.

Hooneliik ei pruugi aga asuda oma reaalses optimaalses tingimustes põhjusel, et teised on seal veelgi edukamad (nt peatänava ääres pole suurlinnas kunagi lihtliiki esinduselamuid, sest vaid sealsetes tingimustes toimub väga hästi suhtlemis- ja äritegevus (see määrabki peatänava!), esinduselamud aga suudavad edukalt eksisteerida ka vähem esinduslikes lähedastes kõrvaltänavates).

3.5. Liikide suhted asumiökosüsteemis

Asumikoosluse hierarhiline struktuur:

Liigid asumiökosüsteemis on omavahel hierarhilises sõltuvuses. Koosluses on üksikud dominandid — eriti peenelt välja töötatud, stiilsed, suure ühiskondliku tähtsusega ja mahult üle koosluse keskmise olevad hooned. Dominant suudab oma tähtsust osaliselt säilitada ka üksinda, ilma ümbritseva, saatva koosluseta. Ka suured muutused koosluse ümbruses ei pruugi teda oluliselt mõjutada, siiski ei tohi temaga konkureerima ilmuda puhtmahulisi dominante. Dominant on suur, uhke, tähtis hoone (vaimselt, poliitiliselt, liiklemiskeskusena vm) asumi keskses kohas (väljak, tänav). Dominant kuulub ülariinde, ta määrab suuresti asumi ülesehituse ja ilme kujunemise. Dominante esineb ka teistes rinnetes eraldi, need aga alluvad siiski ülariinde dominandile, on seostajateks peadominandi ja lihtelemendi vahel. Kesk- ja alariinde dominandid on oma naabritest heas mõttes silmatorkavamad, täiuslikumalt kujundatud, lokaalsed

keskused. Oma rinde dominantideks võivad olla esindus-
elamud (ka väike huvitav täiuslik elamu), kaubandusette-
võtted jms. Koosluse ülejäänud hooned peavad alluma
dominantidele (-tidele) nii, et nende esteetilis-mahulis-täht-
suslik potentsiaal ei ületaks dominantide oma. Ka oma-
vahel ei tohi reahooned tugevasse vastuollu sattuda, küll
võivad nii stiililiselt kui mahult naabritest oluliselt eri-
neda, kuuluda üksteisest kaugetesse liikidesse. Neid pea-
vad siduma koosluse põhiprintsiibid — kas punkt- või
fronthoonestus, vaba või regulaarplaneering, detailikül-
lane või askeetlik lahendus.

Ilmetu hall, suhteliselt tähtsusetu suur hoone, mis
domineerib vaid oma tohutu mahu tõttu naabrite üle, on
as dominant, hiidmõõtmega umbrohi teisi lämmatamas.
Massiga domineerimiseks peab naabritest olema ilmselt
vähemalt kahes mõõtmes kaks korda suurem ($> 2 \times 2$).

(Järgneb)

Mötisklus

PEETER TARVELI ELU JA TÖÖ

Jüri Kivimäe

Rahvuslik omapära saavutab ilusamaid õisi mitte siis, kui rahvas end isoleerib oma naabreist otsekui mingi Hiina müüri ja teadlikult hülgab kõik võõrad väärtused juba sel ainsal põhjusel, et need on võõrad, vaid kindlasti palju tagajärjekamalt juhul, kui rahvas ammutab rahvusvahelistest kultuurisalvedest ohtra käega kõike seda, mis ta kultuurielu avardab ja viljastab ja mida ta suudab oma iseloomu ja omapära kohaselt endasse sulatada.

P. Tarvel «Balti riikide kultuurilise välisorientatsiooni probleeme» (1936).

Peeter Tarveli tööst, tema vaadetest ja loomingust pole eesti kultuuritraditsioon palju säilitanud. Humanitaarharitlaste kitsa kihi ja Tartu akadeemilise vabariigi endiste kodanike suulises traditsioonis meenutatakse teda erudeeritud professorina, Suure Prantsuse revolutsiooni historiograafia asjatundjana, kuid ka veendunud pahempoolsete vaadetega õpetlasena, koguni marksistina.

Miks Tarvel säilitas oma sotsialistlikud vaated ühiskonnale ka Eesti Vabariigi päevil, samal ajal kui paljud õpingukaaslased loobusid oma nooruse radikaalsusest? Arvatavasti oli peapõhjuseks tema ajalooalane haridus,

Algus eelmises numbris.

eriti aga Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloo uurimine. Ja siin polnud ainumäärav liberaalsete vaadetega Peterburi professori Nikolai Karejevi mõju, kes oli kadettide partei liige; Tarveli huvi Suure Prantsuse revolutsiooni vastu ilmnis juba gümnaasiumipõlves. Sel ajal kirjutas ta vennale oma kindlast soovist teadlaseks saada (Enn Tarvel: isiklik teade). Küllap Venemaa ajaloo teistsuguse arengu korral oleksimegi näinud Nikolai Karejevi õpilast Peterburis väitlemas Prantsuse revolutsiooni agraarolude üle, sellele järgnevaid võimalikke arhiivireise Prantsusmaale ja professorikohta kusagil Venemaa ülikoolis — samal ajal oleks alles tema sotsialistlik vaatekoht Prantsuse revolutsioonile ja ajaloolis-materialistlik arusaamine ajaloost.

Tollel ajal pidi Prantsuse revolutsiooni agraarolude üle juurdlemine olema ülimalt aktuaalne, sest võimu pärast peetava võitluse kõrval oli *ancien régime* Venemaal pärandanud 1917. aastale kõige valusamana just maa-küsimuse. Seda mõtet toetab Peeter Tarveli kirjutis kavandatud väitekirja teemal «Maaküsimus Prantsuse revolutsiooni ajal», mis ilmus 1919. a augustis. Ta kirjutas: «Maareform, mis meie asutavas kogus praegu valmineb, ei ole, ajalooliselt vaadatuna, muud midagi, kui ainult üks viimastest lülidest selles suures fodaal-olude muhenemise ja lagunemise «defeodalisatsiooni» nähtuste ahelas, mis riigipoliitilisel alal Lääne-Euroopa mannermaal juba keskaja lõpul algas ja ühiskondlik-majanduslikul alal esimest korda suure Prantsuse revolutsiooni ajal omale võimsalt teed hakkas murdma.» (Treiberg 1919.) Tarvel nägi seega arengu järjepidevust Prantsuse revolutsiooni ja agraarrevolutsiooni (Alexander von Tobieni väljend) vahel Eestis.

Peterburis tehtud eeltöid kasutas Peeter Tarvel kandidaaditöös «Jakobiinid ja jakobinism tähtsamate Prantsuse revolutsiooni uurijate valgustusel», mille eest talle omistati 1921. a Tartus teaduslik kraad. Selles töös, mis

algvariandis jäigi käsikirja, piirdus autor objektiivsetel põhjustel vaid historiograafilise analüüsiga. Juba kandidaaditöös ilmneb tema laitmatu oskus refereerida tuntud ajaloolaste tähtsamaid töid, tuues asjatundlikult välja olulised ideed ja järeldused. Oleks siiski ekslik näha Tarveli dissertatsioonis ainuüksi refereeringuid Mignet', Louis Blanc'i, Michelet', Sybeli, Quinet', Taine'i, Jaurès'i, Soreli, Aulard'i, Tarle jt töödest ning vaadetest. Kaas- kirjas väitekirjale 19. V 1920 mainib autor: «Lõpupeatükis püüan aga kõikidest vaadetest ühist sünteesi luua ja sean üles terve rea metodoloogilisi väiteid selle kohta, kuidas jakobinismi teaduslikku uurimist edaspidi tagajärjerikkamalt tuleks jätkata.» (Vt TÜ Rmtk.) Kahtle- mata pidas Peeter Tarvel silmas isiklike plaane ja unistusi Prantsuse revolutsiooni teaduslikul uurimisel, millest annavad tunnistust tema soov sõita 1922. a semestrivaheajal Saksamaale, et töötada teemaga «Prant- susmaa majanduslik ajalugu 18. sajandi lõpul», tutvuda uuema erialase kirjanduse ja eriti dokumentide kollekt- sioonidega, mida ta oli kasutanud juba Peterburis, kuid mis Tartus puudusid (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 14jj). 1921. a ilmunud õpik-käsiraamatu «Kõige uuem aeg» esimest osa, mis käsitleb peamiselt Prantsuse revo- lutsiooni ja selle ajastut, ei pidanud ta teaduslikuks saa- vutuseks. Selle raamatu järgnevate osade honorari tahtis ta kasutada võimalikeks arhiiviuuringuiks Pariisis. Järe- likult polnud ta loobunud mõttest doktoreerida monograa- filise uurimusega Prantsuse revolutsiooni ajaloost, arva- tavasti agraarküsimuse seisukohalt. Kindlasti polnud see kava nurjunud veel 1925. aastaks, kui «Ajaloolises Aja- kirjas» ilmus pikem kolmeosaline artikkel «Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade», kus on ümber- töötatud kujul esitatud kandidaaditöö põhivaated (Treib- berg 1925). Tarvel eelistab Prantsuse revolutsiooni ajaloo uurimise teaduslik-kriitilist koolkonda eesotsas Alphonse Aulard'i ja Jean Jaurèsiga, kuid ka Pjotr Kropotkin impo- neerib talle.

Aulard'i peateost «Histoire politique de la Révolution Française» peab Tarvel revolutsiooni historiograafia suurimaks saavutuseks, mis oma meetodilt ja kasutatud materjali hulgalt ületab eelkäijate tööd — see pole enam pool-ilukirjanduslik arutelu *à thèse* nagu suur hulk varasemaid revolutsioonialalugusid, vaid kaine, täpne, isegi kuivavõitu teaduslik uurimus hästi läbitöötatud algallikate põhjal. Samas heidab Tarvel Aulard'ile ette mõningast kitsust ja ühekülgsust ning terroristliku režiimi psühholoogiliste eelduste ja revolutsioonilise valitsuse tegelaste despootlike kalduvuste jm ignoreerimist (Treiberg 1925 : 152; vrd Treiberg 1928).

Juba tolle ülevaate lõpul mainis Tarvel revolutsiooni ajaloo historiograafia radikaalse, pahempoolse suuna esindajat Albert Mathiez'd, analüüsimate küll tema töid (Treiberg 1925 : 159). Mathiez' tööd Prantsuse revolutsioonist avaldasid Peeter Tarvelile kõige suuremat mõju. Aulard'i järeltulija Prantsuse revolutsiooni ajaloo õppetoolil Sorbonne'is suutis ületada nii Aulard'i kui ka Jaurès'i tööde nõrku külgi ja välja arendada revolutsiooni ajaloo sotsiaalse ja majandusliku käsitluse. Tarveli pikem artikkel «Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal» on saanud olulist virgutust Albert Mathiez' põhjalikust uurimusest «La vie chère et le mouvement social sous la terreur» (Paris 1927). Andes täpse ülevaate pööraste ideoloogia arengust, resümeeris Tarvel, et pööraste juht Jacques Roux «... oli esimesi, kes sai aru, et revolutsiooni poolt väljakuulutatud vabaduse idee võib järjekindlas teostuses osutada kahjulikuks ühiskonna, eriti selle vaesemate kihtide, huvidele» (Treiberg 1929 : 235).

Tarveli vaadete seotus Mathiez' käsitlusega ilmneb enim Maximilien Robespierre'i kui isiksuse ja poliitiku hindamisel. Esitanud pika ja ammendava ülevaate Robespierre'i käsitlemisest senises historiograafias, jõuab Tarvel oma pikemas kirjutises «Jooni Robespierre'ist kui isiksusest ja kui poliitikust» Mathiez' uurimusteni. Tarvel

tõdeb: «Mathiez seisab ajaloolisele materialismile veelgi lähemal kui Jaurès ja evib teravat pilku Suure revolutsiooni majanduslike ja ühiskondlike tõukejõudude kohta. /— — / Robespierre ei ole Mathiez' järgi mitte ainult suur riiklane, etatist, vaid ka moodsa sotsialistliku ideestiku eelkäija, kes olevat inimese ja kodaniku õiguste põhimõttest teind kõik loogilised järeldused ja oma praktilises poliitikas taotlend ühetaolistavat, egalitaarset vabariiki, kus ei oleks aset ei vaesusel ega liiga suurel rikkusel.» (Treiberg 1932a : 166.) Innustatuna historiograafilisest analüüsist ja tuginedes Robespierre'i ja tema venna kirjavahetuse (1926) äsja ilmunud publikatsioonile, asub Tarvel ise originaallikate valgus vaatlema Robespierre'i isiksuse kujunemist ja tema tõusu juhtivaks demokraatliku revolutsiooni tegelaseks. Väideldes Robespierre'i vastaste leeris ja hilisemas historiograafias laialt levinud vaatekohtadega Robespierre'i julmast ja ebameeldivast iseloomust, leiab Tarvel; et Robespierre'i mõju ja autoriteedi olulisemaid põhjusi olnud tema siirus ja kodanlik julgus (Treiberg 1932a : 177). Kuid positiivsete omaduste kõrval ei lähe Tarvel mööda ka Robespierre'i «mõningaist vähemsümpaatlikest joontest». Ta nendib kuivust, kalkust ja teravust poliitiliste vastaste suhtes, mida ei saavat täiesti salata ka «Robespierre'i innustunud apologet Mathiez» (samas : 179). Tarvel ei püüa vabastada Robespierre'i vastutusest terrori rakendamise eest, kuid pehmedab seda väitega: «Kuid 1793. a. suvel, mil revolutsiooniline valitsus pidas meeletlikku võitlust elu ja surma peale Prantsuse kontrrevolutsiooniliste jõududega ja peagu terve Vana-Euroopaga, võidi revolutsiooni saavutusi päästa ainuüksi *ancien régime*'i proovitud võimuvahenditega: seetõttu tuli tahes või tahtmata visata ajutiseks kate vabaduse kujule.» (Samas.) Ja Tarvel taandub juba varem sõnastatud paradoksile, et Robespierre'i poliitika päästis Prantsusmaa, kuid tegi samal ajal paratamatuks terrori ja revolutsioonilise valitsemis-süsteemi (samas). Tarveli katse hajutada Robespierre'i

isiku ümber kujunenud julma legendi oli oma aja kohta vägagi arvestatav ning püüdis kaasa rääkida Prantsuse revolutsiooni ajaloo uurimise rahvusvahelisel tasemel. Seda tõendab ka pädev ja analüüsiv artikkel Albert Mathiez' surma puhul 1932. aastal. Ta paigutas Mathiez' ühte ritta Soreli, Aulard'i ja Jaurèsiga kui nendega võrdse Prantsuse revolutsiooni tõlgendaja ja selle uurimise vaatepiiride avardaja (Treiberg 1932b : 210). Mathiez' surmaga kaotas Peeter Tarvel arvatavasti ka isikliku eeskuju ja teenäitaja.

Järgnevatel aastatel ilmselt rauges mõnevõrra aktiivne tegelemine Prantsuse revolutsiooni ajalooga. 1929. a sügissemestrist kuni 1931. a sügissemestrini luges Peeter Tarvel ülikoolis pikema loengukursuse Prantsuse revolutsiooni ajaloost (säilinud on üliõpilase Alo Tilga loengukonspektid 16. IX 1929 — 27. IV 1931; vt TÜ Rmtk KHO f 55, n 2, s 139, 255 l), kuid hiljem ta seda enam ei korda. Kindlasti polnud põhjuseks huvi kadumine selle teema vastu, pigem tõusid esiplaanile teised tööülesanded.

1937. a ilmunud pikem kirjutis «Jooni valgustusajastu olemusest» ei puuduta küll otseselt Prantsuse revolutsiooni perioodi, ent valgustusfilosoofia üksikute küsimuste käsitlemine moodustab revolutsiooni ajaloole hädatarviliku ideelise tagapõhja. Tarvel edastab valgustusfilosoofiale ja -ajastule tehtud kriitilised etteheited Alexis de Tocqueville'i, Hippolyte Taine'i, Albert Soreli ja Emile Faguet' töodes ning esitab seejärel «... mõningaid jooni selle suure kultuuriliikumise vaimse sisu kohta nii mainitud uurijate töötulemuste kui ka XVIII sajandi aatlejate endi teoste najal» (Tarvel 1937 : 152). Ta näitab põhjendatult, et H. Taine eksib, pidades kogu valgustusajastu mentaliteeti läbinisti ratsionalistlikuks, dogmaatiliseks ja doktrinaarseks (samal : 157) ning vastandab sellisele arvamusle oma järelduse: «XVIII sajandi aatlemislaad oli oma põhiloomult rõhutatult dünaamiline: tunnetamise ülesannet nähti neil ajal mitte mingi dogmaatilise

tõe alatises omamises, vaid tõdede püsivas ja väsimatus selgitamises, omandamises ja revideerimises lakkamatult liikuva ja juurdleva mõistuse kaudu. Seetõttu muutusid filosoofilised mõisted ja probleemid, mis varemini kergesti tardusid teatavaiks dogmaatiliseks kujundeiks, nüüd elavaiks, dünaamilisteks jõududeks ja aatlemine omandas erakordse liikuvuse, värskuse ja spontaansuse.» (Samas: 158.) Lükates tagasi valgustusajastu mõtlejaile ette heidetud ebareaalsust ja abstraktsust, irreligioossust, ükskõiksust või isegi vaenulikkust kiriku ja usu suhtes või ka ajaloolise meelega täielikku puudumist, ilmutas Tarvel XVII ja XVIII sajandi filosoofia ja teaduse põhjalikku tundmist. Ta rõhutab XVIII sajandi materialistide eetilise mentaliteedi idealismi (ilmselt Ernst Cassireri mõjul) ja tõdeb: «Neile olid omased optimistlik usaldus inimese kui arenemisvõimelise olendi vastu ja veendumus, et valgustatud isikud suudavad viia ühiskonna elukorralduse loomulikele alusele hariduse levitamise ja süstemaatilise kasvatustöö kaudu. Nende puhasilmlik moraaliõpetus rõhutas isiksuse täiuslikkuse taotlust ja ta võimete igakülgse arendamise tarvidust.» (Samas: 163.) Tarveli materialistliku ajalookäsitluse kohaselt vastas selline mentaliteet varakapitalistliku kodanluse elujaatavale idealismile ning oli «veel vaba kitsarinnalisest ja lamedast mammonismist, mis iseloomustab kõrgkapitalismi ajastu suurkoodanlikke elemente.» (Samas.)

1939. a tähistati Suure Prantsuse revolutsiooni 150. aastapäeva. Olles aastaid vaikinud revolutsiooni ajaloost, avaldas Peeter Tarvel nüüd suure üldistusjõuga ja sädelevas stiilis publitsistliku artikli «Suur Prantsuse revolutsioon universaalajaloolise nähtusena» (Tarvel 1939a). Artikli tähtsus ja tähendus saab selgeks 1939. a sügiskuude sünge poliitilise olukorra taustal. Polnud juhuslik, et Peeter Tarvel eriliselt tõstis esile kuulsat «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni»: «Individuaalset isikuvabaduse idee seisukohalt rõhutab deklaratsioon eriti isikupuutumast ja võimalikult täielikku

mõttevabadust . . .» (Samas : 393). Seda, mis hakkas Eestis toimuma vähem kui aasta pärast, olnuks raske seletada rahva kõrgeima võimu põhimõttest lähtudes, mille «. . . järgi on õigeks suverääniks kogu rahvas, kes delegerib oma võimu teostamise vastavaile esindajaile. Kui viimased täidavad oma ülesandeid halvasti, on rahval õigus rõhumisele vastu astudes nad kõrvaldada» (samas). Ta viitab revolutsiooni kaugeleulatuvatele mõjudele: «Kodanlik võrdsus rajab vaba tee kõigi rahvakihtide ettevõtlikkusele ja algatusvaimule, õhutas kõiki energilisemale ja hoogsamale teotsemisele. Nii kujunes 1789. a. põhimõtete alusel XIX sajandi jooksul uus ühiskond, kes suutis luua tunduvalt rohkem ainelisi rikkusi ja arendada võrdlematult kõrgema vaimse ja tehnilise kultuuri kui seda olid jaksanud teha eelmised, individuaalsete jõudude tõkestamisele rajatud seisuslikud režiimid.» (Samas.)

Tarvelile ei saa ette heita põhjendamatu Prantsuse revolutsiooni ülistamist. Ta nendib: «Siiski jäi üldine rahu ja vendlus saabumata; just vastupidi: Suure revolutsiooni mõjul sattusid Euroopa rahvad raskete ja pingutatavate sõdade keerisesse, mis kestsid üle paarikümne aasta» (samas : 395) ja «humanitaarne vabastamispropaganda muutus niiviisi üleolevaks hooldamiseks ja lõpuks hoolimatuks ekspluateerimiseks ning sõjaliseks diktatuuriks.» (Samas : 397.) Napisõnaline on Tarvel revolutsiooni kriisi hindamisel, mainides vaid, et «. . . raskete sise- ja välisheitluste aegadel tumestasid 1789. a. üllaid põhimõtteid teravad huvid, arusaamiste ja kirgede võitlused crisuundade vahel.» (Samas.) Kokkuvõttes ei saa Tarvel mööda kaasaegsete totaalriikide režiimi neoabsolutismist ja leiab, et on veel vara rääkida «1789. aasta ideede» lõplikust ummikust «. . . praegusil raskeil ja kriitilistel aegadel, mil vägisi õhupuudus ähvardab kätte tulla ja seetõttu vabaduse väärtust jälle hakatakse positiivsemalt hindama . . .» (Samas : 398.)

Artikkel on Peeter Tarveli Prantsuse revolutsiooni aineliste tööde kvintessents ning ühtlasi sisutihedaim

eesti keeles ilmunud kokkuvõtlik kirjutis Suurest Prantsuse revolutsioonist ja selle mõjudest. Tarvelilt oodanuks revolutsiooni juubeli puhul koguni ulatuslikumat eesti-keelset raamatut revolutsiooni ajaloost. Niisugust asus rahvapärases ja lappivas vormis kirjutama diplomaat Ferdinand Kull, kuid okupatsiooni tõttu jõudis teosest ilmuda vaid esimene osa (Kull 1940). Jääb arvata, et Tarvelil polnudki suuremat käsikirja sel teemal, nagu tavaliselt on oletatud. Ehk oli ta vahetult pärast kandidaaditöö esitamist jätkanud võimaliku doktoridissertatsiooni eeltöid, kuid 1930. aastail needki unarusse jätnud. Nõil aastail avaldatud tööd ja ülikooli loengukursused (pärast 1931. a kevadsemestrit) lubavad järeldada, et Tarvel oli loobunud kavast kirjutada doktoriväitekeri Prantsuse revolutsiooni ajaloost. Ligipääsmatus allikapublikatsioonidele ja arhiivimaterjalile osutus ilmselt objektiivseks tõkkeks. Teine võimalus: väitekeri Prantsuse revolutsiooni historiograafiast polnuks tollaste teaduslike moevoolude järgi vahest kuigi kõrgelt hinnatav. Pealegi oli historiograafia analüüsi katse kandidaaditöös juba tehtud.

Eesti kutselise ajalooteaduse ja -kirjutuse kujunemise algaastail ja ka hiljem, teoteses põhiosa eesti ajaloolastest kodumaa ning oma rahva ajaloo uurimisel. Selline oli aja nõue ja nõnda innustas noori kolleege ka professor Arno Rafael Cederberg Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimehe ja ülikooli õppejõuna. Arvatavasti soovitas just Cederberg, kellel 1923. a kevadel oli palutud koostada koguteose «Tartu» ajaloolise osa sisukava, Tarvelit selle ajaloolise ja geograafilise alatoimkonna juhatusse ning järgnevalt redaktsioonitoimkonda (Tartu... 1927: VII). Koguteose ajalooline osa jäi kolme teadlase, Otto Freymuthi, Peeter Tarveli ja Hans Kruusi koostada. Tartu XVII ja XVIII sajandi ajaloo kirjutamiseks kogus Tarvel materjali Tartu Linnaarhiivist ja Keskarhiivist. 1926. a kevadel oli arhiivinaes koos (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 57) ja ilmselt käsikirigi suuremalt jaolt valmis, sest koguteos

«Tartu» ilmus 1927. a. Akadeemilise Ajaloo Seltsi koosolekul 28. veebruaril 1926 esines Tarvel tähelepanu äratanud ettekandega «Statthalterschafti» sisseseadmisest Tartus aastail 1785—1787 (Huvitavaid jooni... 1926). 1786. a valminud Tartu kodanikeraamatu põhjal väitis ta, et 479 Tartu tollasest majaomanikust olid üle saja eestlased (samas).

Nagu koguteos «Tartu» tervikuna, nii oli ka Tarveli koostatud Rootsi ja Vene ajajärgu ajalooline ülevaade uudne (Tartu... 1927: 59—119). Suurt tähelepanu osutas ta majanduslikele oludele ja õiguslik-poliitilistele vahetõrgetele, jälgis hoolikalt rahvastiku koosseisu ja kultuurielu. Ta hindas Rootsi võimu esimest poolt «... elujõulise tõusengu ajajärguna, mida ei jaksanud halvata Tartu kodanikkude minevikust päritud pahed — vastastikune umbusaldus, protsessimistõbi ja kaine ning tasakaaluka kodanikumeele puudumine». 1656. a puhkenud uus Vene—Rootsi sõda andnud aga Tartule «... raske hoobi, millest see alles Rootsi võimutsemisaja lõpul hakkab toibuma» (samas: 59). *Academia Gustaviana* tegevust hindas Tarvel üsna kriitiliselt: «See esimene rootsi-aegne Tartu ülikool teotses 24 aastat (1632—1656), kuid ei jõudnud selle aja jooksul kaugeltki oma asutaja poolt tähistatud üllaid eesmärke saavutada»; ta seletab seda mitmesuguste ebasoodsate asjaoludega (samas: 76).

XVIII sajandi alguse Tartu ajaloo traagilisus ei jätnud Tarvelit ükskõikseks. Linna langemine venelaste kätte tähendas, et «Tartu rahvastikule algas nüüd raskete viletsuste ja ohtude aeg» (samas: 97). Kõrvuti asjaoluga, et linn muudeti peaaegu täielikult rusuhunnikuks, kirjutas Tarvel Tartut tabanud «tulunduslikust ja vaimlisest kriisist» (samas: 98). Alles Katariina II ajal hoogustus Tartu areng, ehkki «lühike asehaldamiskorra aeg ei jätnud Tartu ellu sügavamaid jälgi, kuid pani oma demokraatlikumate tendentsidega linnarahvastiku enneolematul kombel kihama ja tõi alamaile elanikkude kihtidele mõningaid ajutisi parandusi.» (Samas: 113.)

Koguteose üldine käsitluslaad ei võimaldanud tarvilikku teaduslikku sügavust, kuid töö ajalooallikatega, nende interpreteerimine ja selle tulemusena tekkiv süntees nõudis Peeter Tarvelilt kõigi teoreetiliselt omandatud ajaloo-uurimise meetodite rakendamist. Tartu vanema mineviku uurimine haaras Tarvelit niivõrd, et ta arvata-vasti 1925. a valis uueks väitekirja teemaks (võib-olla A. R. Cederbergi soovitusel) «Tartu ajalugu asehaldus-korra ajal». 1925.—1926. aastail palus ta mitmel korral vähendada loengukoormust, et rohkem aega jääks väitekirja lõpetamiseks (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 51, 57). See aga viibis ning pärast Tarveli professoriks vali-mist enam ei mainita lõpetamisel olevat doktoritööd. Tartu ajaloo-st XVIII sajandil avaldas ta pärast koguteose ilmu-mist vaid ühe artikli — «Meistrite ja sellide vahekorrast Tartus XVIII sajandi lõpul» (Tarvel 1935). Kirjutis on väärtuslik lisand Tartu vanemale käsitöö- ja sotsiaalaja-loole, aga ta ei viita valmimas olevale väitekirjale. 1941. a kahjutules hävinud käsikiri «Asehaldamisaeg Tartus» (Roos 1989: 286—287) osutab kavatsuse tõepäralt. Miks autor selle käsikirja lõpetamisest või kaitsmisele esitamisest loobus, on hoopis keerukam küsimus. Võib oletada, et Tarvel veendus teema väheses sobivuses doktoriväitekirjaks küsimuse piiratud tähenduse ja ulatuse tõttu. Meelehärmis võis tekitada seegi, et juba koguteose «Tartu» käsitluse ainerikkuse juures jäi see temaatika ometi idee-analüüsi tasandil loominguliselt vähepakkuvaks.

Tarveli huvid kodumaa ajaloo vallas ei piirdunud asehalduskorraaegse Tartuga. Talurahva- ja agraaraja-loolastele on oluline tema poolt 1927. a publitseeritud esimene Eestimaa talurahva koormisi reguleeriv määrus «Iggaüks» (Treiberg 1927a).

Peeter Tarveli väga erineva laadi ja sihiga kirjutiste hulgas torkab aga vaevu silma tema sügav huvi ärkamis-aegse ja eriti sajandivahetuse Eesti ühiskonna vastu. Seda tunnistavad arvustused Jaan Kärneri «Ärkamisaegse Eesti ühiskonna» (Treiberg 1924b), Friedebert Tuglase «Ado

Grenzsteini lahkumise» (Treiberg 1927b), Hans Kruusi «Eesti ajalugu kõige uuemal ajal» (Treiberg 1927c) ja August Palmi «Villem Reimani» (Tarvel 1938c) kohta, kuid ka nt «Eesti Biograafilisse Leksikoni» kirjutatud artiklite valik. VIII rahvusvahelisele ajaloolaste kongressile eelnenud Ida-Euroopa Ajalooteaduslike Organisatsioonide Föderatsiooni konverentsil Zürichis pidas Tarvel 26. augustil 1938. a ettekande eestlaste n-õ teisest rahvuslikust tõusust sajandivahetusel — «Quelques contributions à l'étude des caractères propres de l'essor national des Estoniens à la fin du 19e et au début du 20e siècle» (Tarvel 1938b : 170, 1939d).

Selle huvisuuna tõsidust näitab koguteoses «Jaan Tõnisson töös ja võitluses» (1938) ilmunud Peeter Tarveli ulatuslik käsitlus «J. Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid» (Tarvel 1939b). Eriti ideerohke ja varjundatud on artikli esimene osa «Üldine olukord Venes ja Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul». Selles leiame väga täpsese sõnastuses venestusreformide aja sünteesi. Tarvel teeb vahet välise ja sisemise venestamise vahel, pidades viimast eriti ohtlikuks, sest see «... taotles eesti keele ning mõtteviisi täielikku väljajuurimist ning luteri usu asendamist vene-õigeusuga.» (Samas: 14.) Ta üldistab: «Nii kujunes venestuse aeg Eestis ideekehvaks, väiklaste tege- laste vastastikuse tülitsemise ja intriigitsemise ajajär- guks, mil majandusliku depressiooni ja ühiskondliku are- nematuse pinnal lokkas paindlikkus, kahepaiksus ja poliitiline servilism.» (Samas: 15.) Venestusega seoses jõudis Tarvel eestlaste kultuuriorientatsiooni alternatiivsuseni, mis sellises sõnastuses pole kaotanud päevatähtsust: «Üldse asetaski venestus kõik kultuuritahtelised eesti ele- mendid saatusliku dilemma ette: kas pooldada senist, omaseks ja lähedaseks saanud lääne kultuurorientat- siooni, mis luteri kiriku ja saksa hariduse näol omas Eestis kindlat toetist, või jälle uut, end võimsalt peale- sundivat idaorientatsiooni; kas alistuda passiivselt venes- tusele või organiseerida vastupanu selle poolt ähvarda-

vaile ohtudele?» (Samas: 17.) Aga ta näeb ka venestus-aja positiivseid mõjusid Eesti ühiskonnale: «Venestuse umbseis oludes üleskasvanud uus sugupõlv oli vaba ärkamisaja illusioonidest ja pettumustest ning oskas uutes tingimustes hoopis paremini orienteeruda.» (Samas: 19.) Kuigi Tarvel rõhutab vajadust võrrelda saksa ja vene kultuuri paremusi ja puudusi, möönab ta, et «... vene keele ja kultuuri vahendusel vabanenud uued eesti haritud jõud aegamööda baltisaksa mõttemaailma kitsusest ja leidsid tihedamat kontakti suurte aktuaalsete ühiskondlike ja maailmavaatelistele probleemidega» (samas). Järgnev vaatlus Jaan Tõnissoni vahekorra venestuse pooldajate, Vene riigivõimu ja baltisakslusega, samuti suhtumisest eesti vasempoolseisse suundadesse on küll asjatundlik, kuid ei ületa mõttetervuselt sissejuhatava osa kahtekümmend lehekülge. Ehkki koguteose vaimsus tervikuna oli opositsioonis Konstantin Pätsi võimuga, suutis Tarvel oma käsitluse lõpus osavalt ära jätta Pätsi «Teataja» ja Tõnissoni «Postimehe» poliitilise vahekorra hindamise, reetmata oma sümpaatiid. Veel tänapäevalgi on raske vahet teha, kas Tarveli artikkel Jaan Tõnissonist on meie varasemaid teaduslikke analüüse sajandi-vahetuse ja sajandi alguse poliitilisest elust või rahvus-poliitiline essee.

Teise maailmasõja eelõhtul oli Peeter Tarvel üldajaloo professorina arvestatav tööjõud ka Eesti ajaloo kirjutamisel ja uurimisel. Vähetuntud on fakt, et Hans Kruusi peatoimetusel ilmunud «Eesti ajalugu» oli kavandatud viieköitelisena. Eesti Kirjanduse Seltsis 15. juunil 1933. aastal peetud koosolekul otsustati Vene aega rahvusliku ärkamiseni hõlmava IV köite eritoimetajaks määrata Peeter Tarvel ja V köite, milles taheti käsitleda perioodi ärkamisajast riikliku iseseisvuseni, eritoimetajaks Hans Kruus (KM KO f 16, m 11:3, l 118p). Kogu väljaanne pidi ilmuma 1936. a lõpuks. Kolmas köide ilmus aga alles 1940. a ja sedagi olukorras, kus kartusest Vene võimused solvata kõrvaldati teosest viimane, Põhjasõda

käsitlev peatükk. Neljanda köite ettevalmistustöid võeti tõsiselt. EKSi ajalootoimkonna koosolekul 19. märtsil 1940 avaldati lootust, et vastavalt Tarveli tehtud sisukorrale ja valitud autoreile võiks osa käsikirju juba detsembris laekuda, kogu teos viidaks lõpule aga 1941. a (KM KO f 16, m 11:3, l 148jj). Okupatsioon ja sõda lõpetasid sellegi ettevõtmise enneaegselt.

Suur osa Peeter Tarveli loomingust oli seotud ülikooli õppetööga. Üldajaloo professorina jäi tema kompetentsi uusaja ajalugu. Vältides eriarvamusi kesk- ja uusaja vahelise piiri tõmbamisel, näeme, et Tarvel käsitles (ühe loengukursuse erandiga) uusaega renessansiajastust alates, põhiliselt aga XVI sajandist — reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajast. Erandina nimetatud loenguist Itaalia humanismi üle (1925. a sügis- ja 1926. a kevadsemestril) kasvas välja ülevaateartikkel «Mõningaid jooni renaissance'i olemusest ja mõistest» (Treiberg 1926). Tuginedes Lääne-Euroopa moodsale hinstoriograafiale, esindab Tarvel selles küsimuses kriitilist suunda: «Humanistide poolt loodud mõiste renaissance'ist, kui sootuks uue kultuurilise sisuga ajajärgust, mis keskaegse barbaarsuse ja vaimupimeduse asemele astunud, tuleb uuemate uurimistulemuste põhjal täieliselt ebaõnnestunuks tunnustada. Nüüd on vastuvaidlematult tõestatud, et keskaja teisel poolel, alates XI sajandist, kõigil elualadel — majanduses, poliitikas, teaduses, kunstis — algas tähelepanuväärt tõusuaeg, millele hiljemini renaissance liitus selle tõusengu kõige küpsema ja väärtuslikuma lülina.» (Samas: 142.) Keskaja ja Ohtumaa kultuurilise arengu järjepidevuse väärtustamine lähendab Tarvelit Henri Pirenne'i ja Johan Huizinga vaadetele ja kultuuriideoloogiale (vt Tarvel 1936a, 1938a: 6—7).

1920. aastate teisel poolel pidas Tarvel peaaegu igal semestril loenguid XVI sajandi ajaloost: humanismist Itaalias ja Saksamaal, reformatsiooni- ja vastureformatsioonijast ning 1931/1932 ka Inglise ajaloost Tudorite dünastia võimu ajal. Tolle perioodi õppetöö andis Tarveli

loomingusse kaks tugevat impulssi: Eesti Kirjanduse Seltsi avaldatud biograafilisse seeriasse «Suurmeeste elulood» jesuiitide ordu asutaja Ignatius Loyola populaarse biograafia (1933) ja aasta hiljem ilmunud pikema teadusliku artikli Saksa talupoegade sõja ühest ideoloogist ja radikaalsest reformaatorist Thomas Müntzerist (Treiberg 1933, 1934).

Pöördumine vastureformatsiooni põhijõu, jesuiitide ordu rajaja Ignatius Loyola elu ja tegevuse poole on protestantlikku traditsiooni hindavast Tarvelist mõnevõrra üllatavgi. Ta oli usuasjade suhtes üsna eitaval seisukohal ja klerikalismi kindel vastane (vt II Riigikogu protokollid... 1923:vg 103). See muidugi ei takistanud teda ajaloolasena interpreteerimast ajaloolisi usulisi liikumisi. Kuid ta oli protestantliku reformatsiooni suhtes küllaltki leige: «Reformatsiooni peamiseks teeneks oli inimkonna vabastamine seni ainumaksvast kiriklikust autoriteedist ja usu vabastamine formaalse dogmatismi köidikuist.» (Treiberg 1933:10.) Ta eelistab õpetlasena humanismi: «Kuna humanistid rõhutasid inimtahte iseseisvust ja inimmõistuse juhtivat osa, kaldusid usu-uutjad, reformaatorid, sageli müstitsismi ja ebausku, eitasid vaba inimtaht ja alahindasid mõistust.» (Samas.) Ta väitis, et «just ketserliku reformatsiooni tõukel hakkab kiriku rüpes arenema liikumine katoliitsismi dogmade ja korralduste alusele jääva katoliikliku reformatsiooni heaks» (samas:18). Loyola biograafia on teaduslikult väljapeetud ja salliv seletus vastureformatsiooni kesksele küsimusele, kuid ometi õhkub raamatu lehekülgedelt varjatud imetlust Loyola isiku vastu. Kas tõendab see prantslase Gabriel Monod' väidet, et see, kes asub tegelema jesuiitide ajaloo, ei vabane selle köidikuist enam kunagi (Моно 1913:3)?

Peeter Tarveli kirjast EKSi kirjandustoimkonnale 7. maist 1930 ilmneb, et ta oli valmis kirjutama hulga biograafiaid «Suurmeeste elulugude» seeriasse. Et ta olevat pidanud vastavaid loenguid ja seminare ning sobi-

vaid eeskujusid tõlkimiseks polevat, soovis ta kirjutada raamatud Rotterdami Erasmuse, Loyola, Lassalle'i, More'i, Oweni, Machiavelli ja Voltaire'i kohta (KM KO f 16, m 200:17, l 9). Teoks sai üksnes Loyola oma, ehkki Oweni eluloo kirjutamiseks oli tal 1940. a osaline leping (KM KO f 248, m 8:2, l 6). Tarvel oli tegev ka Mirabeau ja Washingtoni biograafiate redigeerimisel.

Tarveli artikkel «Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana» on tänini teaduslikult arvestatav. Autor väitis, et «seda reformatsiooni ajastu tormi ja tungi aastate jõurikast isiksust on seni sageli hoopis valesti käsitatud» (Treiberg 1934:7). Saksa sotsialistlikku kirjandusse, kus Thomas Müntzer oli meelistegelesi (Wilhelm Zimmermann, Karl Kautsky, Ernst Bloch), suhtub Tarvel väga kriitiliselt ja siirdub ise *ad fontes* — 1931. a Saksamaal ilmunud Müntzeri kirjavahetuse ja 1933. a avaldatud Müntzeri kirjatööde teaduslike väljaannete poole. See tõttu oli Tarvelil käsitus oma aja kohta väga eesrindlik, ennetades mitme tõlgendusega koguni tollast Saksa ajalooteadust, mis oli juba sattumas natsionaalsotsialismi karile. Tähelepanuväärne ja tänapäevase Müntzeri-retseptatsiooniga kooskõlas on Tarveli järeldus, et osavõtt Saksa talupoegade sõjast «... sobis küll Müntzeri erksale õiglustundele ja kirglikule temperamendile, kuid ei olnud milgi määral tema ideelise arengu loogiline ja paratamatu tulemus. Ta sotsiaalne radikalism oli vaid väliselt seotud temale iseloomuliku usundilise radikalismiga ja põhjustas ta aatlemises teatava ebakõla ning konflikti.» (Treiberg 1934:45.) Tekitab imestust, miks Tarvel ei vii oma Müntzeri käsitlust lõpule ning katkestab vaatluse Allstedti perioodiga. Müntzeri tegevus Mühlhausenis ja Frankenhäuseneni lahingus oleks Tarveli põhijäreldusi veelgi paremini toetanud.

Kui Peeter Tarvel kutsuti 1921. a Tartu ülikooli juurde, siis tehti talle ülesandeks pidada loenguid XIX sajandi ajaloost, ehk küll alates Prantsuse revolutsioonist.

Üheksateistkümne õppejõu-aasta vältel enne maailmasõda pidas Tarvel palju rohkem loenguid XIX ja XX sajandi alguse Euroopa ajaloo kui varauusajast XVI sajandil või Prantsuse revolutsioonist. «Ajaloolises Ajakirjas» avaldas ta eriti aastail 1922—1925 arvukalt lühemaid, annotatsiooni iseloomuga arvustusi uuema ajaloo alal ilmunud Lääne-Euroopa uudiskirjandusest. Suurt huvi ilmutas ta Bismarcki ajastu probleemide vastu (vt nt Treiberg 1922). Seda tunnistab ka tema rikkalik kogu ajalookirjandust Saksamaa XIX sajandi ajaloo, sealhulgas 14-köiteline Bismarcki kõnede väljaanne ja üle 20 käsitluse Bismarcki kohta (Suuremat... 1935; Roos 1989: 285). Siiski ei avaldanud Tarvel pikemat käsitlust XIX sajandi teise poole Saksamaa ajaloo ning ajavahemikku 1848—1914 hõlmanud käsiraamatu «Kõige uuem aeg» kolmanda osa käsikiri pole teadaolevalt säilinud. Selle kõrval paelus teda aga oma silme all sündinud nn uusim ajalugu, eriti Esimene maailmasõda. Vaevalt viis aastat pärast sõja lõppu avaldas Tarvel ülevaate «Versailles'i rahu a. 1919 uue- mate avalduste põhjal» (Treiberg 1924a).

Aastaid hiljem tõusevad Tarveli loengukursustes esile kaks suurt uuema ajaloo teemat: 1931. a sügissemestrist kuni 1933. a kevadsemestrini luges ta loenguid «Imperialismi ajastust» ja 1933. a sügissemestrist alates 1938. a sügissemestrini, seega 10 semestrit, teemal «Maailmasõja eellugu» (vt TÜ Rmtk KHO f 55, n 2, s 140, 141—145). Nendele lisaks on säilinud Alo Tilga konspektid Peeter Tarveli pikematest loengukursustest Inglise ajaloo George III ning tööstusliku revolutsiooni ajal (samas, s 146—149). Üleskirjutuste põhjal võib tõdeda «Maailmasõja eelloo» loengute äärmist detailirohkust. Need loengud on tänapäevani avaldamata. Taas tuleb kahetseda, et neist ei kasvanud välja suuremat raamatut. Seevastu hakkas August Hanko 1939. a Tartus välja andma ülevaateid «Maailmasõda 1914—1918», millest jõudis aastail 1939—1940 ilmuda neli vihku pealkirjaga «1914. aasta sõjasündmusi» (Maailmasõda... 1939/1940).

Nimetatud kaks suurt loengusarja olid muidugi omavahel seotud, maailmasõja eellugu kuulus samuti imperialismiajastusse. Seega võib eeldada, et vastav materjal kajastus 1941. a ära põlenud ja trükivalmis olnud käsikirjas «Imperialismiajastu 1871—1914» (Roos 1989:286). 1939. a «Ajaloolises Ajakirjas» ilmunud artikkel «Imperialism kui uusima ajaloo periood» oli osa sellest hävinud käsikirjast. Artiklit võib pidada Peeter Tarveli teadusliku loomingu haripunktiks: selles on ühendunud mitu tema teadlasenatuuri väga tugevat joont — sügav eruditsioon, poliitiliselt ja teoreetiliselt keerukate küsimuste üldistamisvõime ning selge ja täpne ajalookirjutuse stiil. Analüüsides imperialistlike ilmingute eri tahkusi, sõnastab ta imperialismi olemuse järgmiselt: «Sääraste meetoditega saavutatud võimu kontsentratsioon võimaldas Euroopa ja Põhja-Ameerika valge rassi rahvaile panna kehtima oma majanduslik ja poliitiline esivõim neist oma arengus tunduvalt mahajäänud teiste maailmaosade rahvaste üle, juhtida endi tööstuse tõusu ja kapitalide akumulatsiooni tagajärjel tekkinud hüviste ja kapitalide ülejäägid kaugeile välisturgudele ja välisinvesteeringuisse ning kasutada meretaguste alade majanduslikke ressursse ulatuslikult kodumaa majanduselu huvides.» (Tarvel 1939c:201.) Ta peab siiski võimalikuks, et «... vastuolude tagajärjel imperialistlik süsteem kord asendub mingi ratsionaalsema maailmaorganisatsiooniga, mis rohkem arvestab laialiste rahvakihtide tõelisi huve ning kõlbluse ja õigluse nõudeid» (samas). Selline tulevikulootus on põhjendatud, sest artikkel kirjutati ajal, kui Euroopas oli puhkenud uus sõda. 3. detsembril 1939. a pidas Tarvel Akadeemilises Ajaloo Seltsis ettekande «Imperialism kui üldajalooline periood», artikkel ilmus 17. jaanuaril 1940. aastal.

Peeter Tarveli kirjutised ja loengud uusima ajaloo perioodist sunnivad küsima, kas siin ajalise vahemaa lühiduse (või koguni puudumise) tõttu ongi tegemist ajalooteaduslike analüüsidega. Tarveli teaduslikus püü-

dis on kirjutisi, mis jäävad tänapäevases mõttes poliitika-teaduse, sotsioloogia, poliitilise filosoofia ja ajalooteaduse (või ajalootooria) kokkupuutepiirkonda. Nende 1920.—1930. aastail sageli sotsioloogiana mõistetud ühiskonna-teoreetiliste arutluste ja esseede vahetu seos ajalooga on Tarveli puhul enesestmõistetav.

Tarveli sellistes töodes võib täheldada kaht suunda — kultuuriorientatsiooni ja vaimse koostöö ideed ning demokraatia ja võimu probleemid. 1934. a avaldati aja-kirjas «Looming» Peeter Tarveli vastused kultuurpoliitilise välisorientatsiooni ankeedi kolmele küsimusele (Ankeet... 1934). Kuigi Tarvel pooldas põhimõtteliselt kultuurpoliitikas pluralismi, soovitas ta suuremal määral eelistada prantsuse kultuuri mõjupiirkonda astumist. «Prantsuse kultuuri avarus, sellele omane universalistlik humanitarism, selle proselitism ja tsivilisatoorilise mis-siooni ind teevad selle aarded kergesti kättesaadavaks teistele rahvastele, järelikut ka meile.» (Samas: 108.) Ta arvas koguni, et «Prantsuse poliitiline kultuur võiks oma elastilise kohaldumisvõimega ajaoludele, eriti vaba-duse ja autoriteedi põhimõtte osava kombineerimisega pakkuda meie riigikorra arendamisele viljastavaid ees-kujusid» (samas: 109).

Kirjutises «Balti riikide kultuurilise välisorientat-siooni probleeme» analüüsib Tarvel saksa ja vene kul-tuuri tähendust eesti kultuurile. Ta järeldab, et «saksa kultuuri najal on eestlased ja lätlased aegade jooksul kasvatanud oma töötahet, distsipliini ja organisatsiooni-võimeid, millised jooned sakslastele ja nende kultuurile suurel määral omased.» Kuid on lastud end mõjutada ka saksa kultuuri «...negatiivseist omadusist — liigest pedantismist, tunde-elu ebamäärasusest ja laialivalguvu-sest, mõtteilma spintiseerivast abstraktsusest jne.» (Tar-vel 1936b: 10.) Vene kultuuri hindas Tarvel kohati eba-terveks ja vastuoluliseks ning selle mõnede, balti rahvaile pärandatud elementide ohtlikkust olevat Baltimail aida-nud nõrgestada saksa kultuurimõjude suurem elulähe-

dus, praktilisus ja distsiplineeritus (samas:13). Taas naaseb ta prantsuse kultuuriorientatsiooni soovitamise juurde.

Tähtsaks kultuuriliseks garantiiks pidas Tarvel rahvusvahelist vaimse koostöö liikumist. 1938. a Pariisis toimunud vaimse koostöö kongressi muljeil kirjutas ta: «Seniseid kultuurisaavutusi ohustavaile destruktiivseile tendentsidele on vastu seatud tihe vaimutegelaste rinne, kes püüab kanda rahvusvahelisse ellu ülevamat kultuurikäsitust ja võitleb energiliselt nüüdisaegse kultuurikriisi ohtlikkude avalduste vastu. Kuigi telluursed jõud oma ürgsete affektidega ja fanaatiliste kirgedega näivad praegu sammuvat tõusurada ja maailm on täis elektrit, mis võib plahvatada suures katastroofis, ei jää — kas lähemas või kaugemas tulevikus, kes teab? — tulemata tervendav ja õhku puhastav pööre.» (Tarvel 1938a:11.)

1928. a väikese sisepoliitilise skandaali tekitanud albumis «Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist» leidub Peeter Tarveli poliitiline esse «Demokraatia tulevikust» (Treiberg 1928, Tarvel 1989). Eesti Vabariigi 10-aastase juubeli puhul oli see poliitiliselt aktuaalne küsimus, mida näitas albumi ümber tõusnud tüli. Kümme aastat hiljem naaseb Tarvel taas selle teema juurde artikliga «Demokraatia liigitusest uusima ajaloo valguses» (Tarvel 1938/1939). Nagu mitmes teises kirjutises, lähtub Tarvel siingi ühest domineerivast autorist ja tööst, antud juhul saksa ajaloolase ja sotsioloogi Arthur Rosenbergi monograafiast «Demokratie und Sozialismus: Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre» (Amsterdam 1938), millele ta rajab ülevaate demokraatlike riigivormide liigitusest. Käsitlus hõlmab eelkõige kodanliku demokraatia arengut: «Seevastu ei ole sotsialistlik demokraatia, mis püüab rahvavalitsust rajada klassideta ja ekspluateerimisvabale ühiskonnakorrale ja taotleb hüviste tootmise korraldamist ühiskonnale endale kuuluvate vahenditega kindla kavamajanduse alusel ühiskonna tõeliste vajaduste kohaselt, veel kusagil puhtal

kujul teostunud, vaid esineb alles sotsialistlikult häälestatud rahvastikuelementide püüdesihina» (samas:7).

«Veljesto» viimases koguteoses «Võim ja vaim» avaldatud poliitilises essees «Võim kui ühiskondliku arengu tegur» arendab Peeter Tarvel edasi samu mõtteid. «Kui tahetakse kindlustada inimkonnale vähegi inimväärilisi elutingimusi ja kultuuri vaba arengut, siis tuleb selle eest pidevalt hoolt kanda, et riigivõimu ja teistegi tugevate organisatsioonide võimu pidurdataks ja ohjendataks kõigi võimalikkude vahenditega, nii et ei takistataks nende võimude edukat teotsemist üldsuse huvides, küll aga võetaks neilt võimalus teenida võimukandjate endi kitsaltegoistlikke eesmärke. Võimu pidurdamise ja kultuuristamise küsimuse ratsionaalsest lahendamisest sõltub suurel määral kogu vaimse kultuuri tulevik.» (Tarvel 1940a:200.) Tarvel postuleerib õigesti, et «demokraatia senised pahed, mis moodustavad nüüdisaegse ühiskonna ajutise kasvamishaiguse, on kõrvaldatavad vaid demokraatia enda poolt võimaldatud vahenditega. /— — —/ Ainult demokraatlik režiim suudab vajalikul määral kindlustada rahvaile vaba vaimsust ja avalikkust» (samas:200jj). Taas kord demonstreeris «Veljesto» oma koguteosega Tartu opositsiooni Kadrioru ja Toompea võimu vastu, ent oli juba hilja.

On lihtsam nentida, et Peeter Tarvel oli sotsiaaldemokraat ja marksistlike vaadetega, kui tõestada, milles tema marksism seisnes. Kui ta kirjutas «Kõige uuema aja» eessõnas, et «... olen püüdnud teiste ajalootegurite keskel majanduslikule faktorile anda tema tähtsusele vastava koha, vaadeldes tähelepanelikumalt /— — —/ muutusi majandusliku elu vormides ja nende mõju sotsiaalpoliitilisele korrale» (Treiberg 1921:4), siis on see enneköike majandusliku materialismi tunnistamine. Uue võimu ajal 1940/1941 avaldas Peeter Tarvel kaks pikemat artiklit Friedrich Engelsist (Tarvel 1940b, 1941a) ja ülevaate «Pariisi Kommuun esimese töölisvalitsusena» (Tarvel 1941b), ent Marxist ja Engelsist kirjutamine ei eelda

ilmtingimata nende ideelise positsiooni täielikku omaksvõtmist. Engelsi 120. sünnipäevale pühendatud «Friedrich Engelsi maailmavaate kujunemine» esindab täielikult Tarveli teaduslikku stiili, mida ei saa öelda 1941. a «Ajaloos Ajakirjas» avaldatud kolmeosalise kirjutise kohta «Friedrich Engels ajaloolasena». Artiklist on saanud lame referaat, mille autor väldib vähimaidki isiklikke hinnanguid ja mõtteid. Esitades näiteks Fr. Engelsi tööd «Der deutsche Bauernkrieg», jätab ta mainimata oma artikli Thomas Müntzerist, nagu teadlikult vältides kriitilist hinnangut Engelsi tööle.

Marksistliku ajalookäsitluse tollasele arusaamale vastas kõige enam Tarveli pikem artikkel Pariisi Kommuuni 70. aastapäeva puhul (Tarvel 1941b). Kuid ka selles jäi ta ennekõike ajaloolaseks, hinnates Pariisi Kommuuni algatatud üritust kui sotsiaalse revolutsiooni katset kõigi töötajate poliitiliseks ja majanduslikuks vabastamiseks (samal: 658) ja tsiteerides Marxi, Engelsit ja Leninit üksnes vahetus sisuseoses teemaga. Artiklis on kasutatud juba rohkesti Nõukogude Venes ilmunud ajalookirjandust.

Sõda ja Saksa okupatsioon tõid järjekordse pöörde. Siitpeale Peeter Tarvel kui teadlane ja publitsist vaikus. 1944/1945 TRÜs peetud loenguis jätkas ta 1941. a algupoole ideelist platvormi. Kuid sellele vaatamata jääb Peeter Tarveli vaimne sobitumine nõukogude võimu tingimustega ebaselgeks. Milliseid sisemisi vastuolusid tekitasid talle aastad 1940/1941 ja 1944/1945, ei nähtu ta loomingust. Kirjad Vorkutast ja Siberist ei reeda, kas ta eluvaadetes oli midagi muutunud.

Kirjandus

Ankeet kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist. 1934. — Looming, nr 1, lk 108—109

Huvitavaid jooni Tartu ajaloo: «Statthalterschafti» sisseadmine Tartus (1785—1787). 1926. — Postimees, nr 60, 2. III, lk 4
Kull, Ferdinand 1940. Prantsuse revolutsiooni ajalugu 1789—1814. I: Euroopa seisund enne Prantsuse revolutsiooni. Tallinn, autori kirjastus

Maailmasõda 1914—1918. I: 1914. aasta sõjasündmusi. 1939/1940. Toim. August Hanko. Tartu, Eesti Kirjastuse Kooperatiiv
Roos, Jaan 1989. Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules ///. — Akadeemia, nr 2, lk 280—292

Suuremat ajalooramatute kogu külastamas. 1935. — Uus Eesti, nr 19, 6. X, lk 9

Tartu: Tartu Linna-uurimise Toimkonna korraldatud ja toimetatud. 1927. Tartu, Tartu linna väljaanne

Tarvel, Peeter 1935. Meistrite ja sellide vahekorrad Tartus XVIII sajandi lõpul. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 174—190

Tarvel, Peeter 1936a. Henri Pirenne'i ajalooteaduslikust tegevusest. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 36—45

Tarvel, Peeter 1936b. Balti riikide kultuurilise välisorientatsiooni probleeme. — Izvilkums no Latvijas-Igaunijas biedrības Mēnešraksts. Nr 3/4, Rīga

Tarvel, Peeter 1937. Jooni valgustusajastu olemusest. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 145—167

Tarvel, Peeter 1938a. Vaimse koostöö ülesandeid nüüdisajal. — Aratrükk «Loomingust», nr 5. Tartu

Tarvel, Peeter 1938b. Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 161—170

Tarvel, Peeter 1938c. A. Palm, Villem Reiman, saavutusrohke rahvuslik võitleja, «Suurmeeste elulood» nr. 40, Tartu 1937, 178 lk. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 42—43

Tarvel, Peeter 1938/1939. Demokraatia liigitusest uusima ajaloo valguses. — Akadeemia, nr 3(9), lk 129—139; nr 4(10), lk 216—229; nr 1(15), lk 17—32

Tarvel, Peeter 1939a. Suur Prantsuse revolutsioon universaalajaloolise nähtusena: Revolutsiooni 150-nda aastapäeva puhul. — Akadeemia, nr 7(21), lk 385—398

Tarvel, Peeter 1939b. J. Tõnissoni rahvuspoliitisi vaateid. — Aratrükk koguteosest «Jaan Tõnisson töös ja võitluses». Tartu, autori väljaanne

Tarvel, Peeter 1939c. Imperialism kui uusima ajaloo periood. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 185—206

Tarvel, Peeter 1939d. Quelques contributions à l'étude des caractères propres de l'essor national des estoniens à la fin du 19e et au début du 20e siècle. — Bulletin d'Information des Sciences Historiques en Europe Orientale, t 9, fasc 1/2, p 24—38

Tarvel, Peeter 1940a. Võim kui ühiskondliku arengu tegur. — Võim ja vaim. Album Eesti Üliõpilaste Selts «Veljesto» 20-ks aastapäevaks. Tartu, EÜS «Veljesto» kirjastus, lk 171—202

Tarvel, Peeter 1940b. Friedrich Engelsi maailmavaate kujunemine: Engelsi 120. sünnipäeva puhul. — Looming, nr 9, lk 968—984

Tarvel, Peeter 1941a. Friedrich Engels ajaloolasena. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 10—16; nr 2, lk 69—81; nr 3, lk 117—130

Peeter Tarveli elu ja töö

Tarvel, Peeter 1941b. Pariisi Kommuun esimese töölisvalitsusena: Kommuuni 70. aastapäeva puhul. — Looming, nr 3, lk 335—344; nr 4, lk 476—483; nr 5/6, lk 646—658

Tarvel, Peeter 1989. Demokraatia tulevikust. — Akadeemia, nr 1, lk 20—44

II Riigikogu protokollid. 1923. I istungjärg: Protokollid Nr. Nr. 1—20. Tallinn, Kirjastuse O.-Ü. Täht

Treiberg (Tarvel), Peeter 1919. Maaküsimus Prantsuse revolutsiooni ajal. — Sotsiaaldemokraat, nr 161. 3. VIII, lk 2; nr 162. 5. VIII, lk 2; nr 163. 6. VIII, lk 2

Treiberg (Tarvel), Peeter 1921. Kõige uuem aeg 1789—1914. I. Tallinn, Kirjastus-Aktsiaselts «Varrak»

Treiberg (Tarvel), Peeter 1922. Bismarck ja Wilhelm II uute hallikate valgustusel. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 58—66

Treiberg (Tarvel), Peeter 1924a. Versailles'i rahu a. 1919 uuemate avalduste põhjal. — Ajalooline Ajakiri, nr 3, lk 90—108; nr 4, lk 140—151

Treiberg (Tarvel), Peeter 1924b. Jaan Kärner, «Arkamisaegne Eesti ühiskond», 1924. a., 70 lhk. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 38—39

Treiberg (Tarvel), Peeter 1925. Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 24—36; nr 3, lk 106—116; nr 4, lk 148—160

Treiberg (Tarvel), Peeter 1926. Mõningaid jooni renaissance'i olemusest ja mõistest. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 131—147

Treiberg (Tarvel), Peeter 1927a. Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv «Iggaüks». — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 30—39

Treiberg (Tarvel), Peeter 1927b. Uus teos Ado Grenzsteini lahkumise üle. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 39—46

Treiberg (Tarvel), Peeter 1927c. Hans Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal. — Rahvaülikool, nr 1, lk 40—42

Treiberg (Tarvel), Peeter 1928. Demokraatia tulevikust. — Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist. Tartu, lk 67—84

Treiberg (Tarvel), Peeter 1929. Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 225—236

Treiberg (Tarvel), Peeter 1932a. Jooni Robespierre'ist kui isiksusest ja kui poliitikust. — Kultuuri ja teaduse teilt. (E. Ü. S. «Veljesto» Toimetised II.) Tartu, K./Ü. Loodus, lk 156—180

Treiberg (Tarvel), Peeter 1932b. Albert Mathiez Suure revolutsiooni uurijana ja tõlgendajana. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 209—222

Treiberg (Tarvel), Peeter 1933. Ignatius Loyola: Jesuiitide ordu asutaja. Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus

Treiberg (Tarvel), Peeter 1934. Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. — Ajalooline Ajakiri, nr 3, lk 107—121; nr 4, lk 145—171

Моно, Габриэль 1913. Введение. — Г. Бёмер. Иезуиты. Москва, Издание М. и С. Сабашниковых, с 1—100

EESTI ÜKSUSTEST SAKSA SÕJAVÄES

Formeerimine ja isikkoosseis

Toe Nõmm

A. VABATAHTLIKE ÜKSUSED

Eestlaste osalemine sõjas Saksa poolel jaguneb nelja perioodi: 1) lahingutegevus 1941. aasta suvel Eestis, 2) teenistus väljaspool kodumaad septembrist 1941 kuni veebruarini 1944, 3) kaitselahingud Eestis veebruarist septembrini 1944 ja 4) võitlused Saksamaal 1945. aastal. Kuni 1943. a oktoobrini tegutsesid rindel väikesed, pataljoni- ja kompaniisuurused vabatahtlike üksused, seejärel ka suuremad, enamasti mobiliseerituist formeeritud väeosad.

Avalik vastuhakkamine Nõukogude okupatsioonile algas üheaegselt sakslaste jõudmisega Eesti pinnale. Kaitseliidu eeskujul asuti kohe moodustama Omakaitset ja mitmesuguseid võitlusgruppe ning korraldama kohalikke

Artiklis on kasutatud järgmisi ENSV ORKA fonde: R-65 (Tallinna kindralkomissar), R-67 (Eesti SS-Leegion), R-75 (658. eesti idapataljon (end. 181. julgestusüksus)), R-201 (29. politsei vahipataljon), R-212 (1. piirikaitserügement), R-349 (3. Püri-Omakaitse pataljon), R-351 (36. ja 37. politseipataljon), R-358 (Eesti Omakaitse Peavalitsus), R-1606 (Eesti Rahva Ohisabi Tartu ringkond), R-1610 (41. tagavarapataljon).

omavalitsusi ja politseiametkondi. Pärnumaal asutati Omakaitse juba 3. juulil, teistes lõunapoolsetes maakondades 8.—10. juulini 1941. aastal (ORKA f R-358, n 1, s 34, l 4; s 42, l 22). Seda tehti elanike omal algatusel, sakslased pigem takistasid kui soodustasid eesti võimustruktuuri loomist. Omakaitse kujunes väga kiiresti tõeliseks rahvaorganisatsiooniks. 1. augustil oli registreeritud 14 252 ning kuu hiljem 24 941 meest (ORKA f R-358, n 2, s 6, l 2), mis ületas tunduvalt Punaarmee poolel võidelnud eestlaste arvu. Suvelahinguis toimus organiseeritud Omakaitse üksustel Punaarmee ja hävituspatalljonidega 426 relvakokkupõrget, milles kaotati 151 meest langenute ja kadunutena (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 115). «Rohelise armee» kõik kaotused olid loomulikult palju suuremad.

Peale Omakaitse sõdis hulk metsavendade gruppe *Wehrmacht*'i koosseisus. Suuremaid üksusi oli kolm. Augusti alguspäevil formeeriti Saksa 389. jalaväerügemendi juures selle 4. patalljonina 300-meheline major Hans Hirvelaane patalljon (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 2). 19. augustil moodustati ühe Saksa soomusüksuse juurde kapten Karl Talpaku patalljon samuti u 300 vabatahtlikuga. Sellesse üksusse kuulus ka raskekuulipildujarühm ning isegi suurtükipatarei nelja sõjasaagiks saadud kerge kahuriga (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 3). Kolmas, «Erna» patalljon, formeeriti samanimelise grupi alusel, mis oli 9. juulist tegutsenud Punaarmee tagalas ning taandunud 6. augustil läbi rindejoone Saksa vägede juurde. Sellesse kuulus 407 meest (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 32). Arvukamalt teenis eestlasi (á 100—150) veel Saksa 504. ja 505. jalaväerügemendis ning kindral Friedrichi grupis. Rindel võitlesid ka kolonelleitnant Aleksander Tilgre, leitnant Ernst Kumari, leitnant Henn Läänsoo, nooremleitnant Edvard Hurti ja lipnik A. Ollino rühmad, nn I eesti vabatahtlike kompanii, Valgamaa rühm jt (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 15, 16, 129). Eestlased osalesid lahingutegevuses kõigil peamistel Saksa rünnakuun-

dadel Kesk- ja Põhja-Eestis. Kindral Friedrichi grupp kuulunud vabatahtlikud tungisid esimeste hulgas ka Tallinna ning osalesid Toompea hõivamises (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 15). Need kohalikud formeeringud likvideeriti sakslaste poolt 1941. a sügisel. Nimetatud rindeüksustesse kuulus üle 1500 mehe, kellest 107 langes lahinguis (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 16, 17, 57—102, 129).

Poolehoid omaloodud kohalikele võimuorganeile ja Omakaitsele oli mõistetav. Neisse suhtuti kui omariikluse taastatud institutsioonidesse. 1. detsembriks 1941 ulatus Omakaitse liikmete arv juba 40 599 (ORKA f R-358, n 2, s 6, l 2), teistel andmetel 42 803 meheni (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 136), kusjuures tuhanded mehed olid vahepeal lahkunud sakslaste formeeritud politseiüksustesse. Algul puudus spontaanselt tekkinud Omakaitse ühtne struktuur ning ka keskne juhtimine. Alles 22. septembril 1941. a asuti looma Eesti Politsei ja Omakaitse Valitsust, korrastati organisatsioonilist ülesehitust ning kinnitati eelarve (ORKA f R-358, n 1, s 34, l 9, 10, 13; s 42, l 14). Alaliseks vahiteenistuseks formeeriti Omakaitse poolregulaarsed üksused — nn kasarmeeritud Omakaitse. Omakaitsele lasus kogu kontroll olukorra üle Eestis. Ta tõhusus oli märkimisväärne. 1941. a teisel poolel korraldati 5033 haarangut, mille käigus olla vangistatud 20 989 mahajäänud punaarmeelest ning 5646 partisaani ja parašütisti (ORKA f R-358, n 1, s 34, l 23). Omakaitse kaotas 1942. aasta veebruarini 498 meest langenute ja 483 haavatutena (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 41). Aastal 1942 pandi iga päev välja 500—700 valveposti 2600—4300 mehega ning korraldati kokku 1981 haarangut (ORKA f R-358, n 1, s 34, l 23; n 2, s 3, l 2, 7—16). Suur liikmeskond säilis hoolimata pidevast värbamisest ja mobiliseerimisest Saksa sõjaväkke. Veel 1. detsembril 1943 oli Omakaitstes 37 132 meest (ORKA f R-358, n 2, s 6, l 91). Lisaks teenis 2500 eestlast korrapolitseis (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 4).

Kokku astus Saksa okupatsiooni alguskuudel vaba-
tahtlikult Omakaitseesse, Saksa sõjaväkke ja politseisse
üle 50 000 eestlase ehk iga neljas 18—60-aastane mees.
Totaalne sundmobilisatsioon andnuks parimal juhul ainult
kaks korda rohkem. Sama toimus ka Lätis ja Leedus.
Lääne-Euroopa alistatud rahvaste käitumine erines siin-
sete omast põhimõtteliselt. Nähtust analüüsivõimata on
Eesti NSVs vihjatud mingile «klassivõitluse teravnemi-
sele». Tegelikult vastas linnatöölise osa Omakaitse liik-
meskonnas nende suhtarvule kogu rahvastikus (ORKA
f R-358, n 1, s 34, l 19; Statistischer Jahresbericht ...
1943:104). Üks esimesi Venemaale siirdunud väeosi —
181. julgestusüksus — koosnes suuremas osas töölistest
(ORKA f R-75, n 1, s 4, l 69—73). 1941. aasta suvelahin-
guis aktiivselt Punaarmee vastu võidelnute hulgas on
teada ainult 71 eesti kaadriohvitseri (ORKA f R-358, n 1,
s 41, l 57—102). Ühepoolne ei olnud ka politseipataljonide
komandöride sotsiaalne päritolu. Vaid sõjalise ebaõnnega
pole võimalik seletada 22. territoriaalses laskurkorpuses
teeninud veidi rohkem kui 7000 eestlasest 4500 mehe
vangilangemist (ORKA f R-358, n 2, s 2, l 54, 56; f R-1606,
n 1, s 424, l 1jj). Veel Velikije Luki lahingute ajal sattun-
ud vangi üle 1800 eesti sõjaväelase (ORKA f R-65, n 1,
s 6, l 40). Arvestada tuleb, et uue võimuga koostööst
hoidumine ei tähendanud kohe sümpatiseerimist nõukogude
võimule. Loomulikult ei olnud tegemist ka mingi eestlaste
(lätlaste, leedulaste, lääneukrainlaste) rahvusliku pato-
loogia või Saksa-sõbralikkusega. 1941. aasta suvel ja
sügisel toimunud tuleb põhjendada rahva ulatusliku toe-
tusega Eesti omariikluse taastamispüüetele ning reakt-
sioonina eelnenud Nõukogude okupatsiooni aastale. Koos-
töö uue võimuga näis esialgu paratamatut.

Aasta 1940—1941 muutis oluliselt eesti rahva psüü-
hikat ning alandas tunduvalt inimelu väärtust. Omakaitse
ja politsei eestvõtmisel algas tühisemalgi määral nõu-
kogude korruga seotud olnud kodanike jälitamine ja tap-
mine. Olulisemaks politseipataljoni astumise ajendiks oli

kahtlemata kättemaksuiha, millega kaasnesid kuriteod venelaste kallal. Vihkamisõhkkonna kasutas Saksa juhtkond oskuslikult ära. 1941. aasta suvel ja sügisel vallutatud hiigelterritooriumi kontrollimine käis Saksa politsei- ja tagalavägedele üle jõu. Augusti lõpust hakati NSV Liidu okupeeritud alal kohalikest vabatahtlikest moodustama pataljonisuurusi valve- ja karistusüksusi. Neid nimetati tavaliselt kaitsemeeskonnapatljonideks (*Schutzmannschaft-Bataillone*, eesti keeles mugandatult ka «šuumapatljonid»). Soovijate suure hulga tõttu ületas nende formeeringute arv ja isikkoosseis juba talveks mitmekordselt Saksa enda politsei jõude idas. Nii teenis veebruaris 1942 ainuüksi «šuumapatljonides» 31 652 Riigikomissariaadi «Ostland» ja 14 452 Ukraina kodanikku, sakslaste politseipatljonides aga vaid 3439 ja 3880 meest (Tessin 1957:36, 56). Sama aasta sügiseks oli Saksa Korrapolitsei palgal 45 732 Baltimaade elanikku (sh 10 495 eestlast) ja üle 100 000 ukrainlase (neist 30 000 patljonides ning 70 762 üksikpolitseinike ja sardarmitena) (Tessin 1957:54, 64—65). Ka Ukraina puhul on need arvud tähelepanuväärsed, sest seal jõuti suurem osa relvakandmisealistest meestest mobiliseerida Punaarmeele või evakueerida ja «klassivaenlastest» oli ammu «vabanetud».

Eestlaste värbamine sõjateenistusse algas augusti lõpul. Esimesena ületas Eesti—Vene piiri 2. septembril 1941. aastal Pihkva kaitsemeeskonna eesti patljon (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:146), 11. septembril järgnes 181. julgestusüksus (Eesti riik... 1959:26). Vabatahtlike koondasid erinevad Saksa ametkonnad. *Wehrmacht*'i 18. armee alluvuses formeeriti kuus julgestusüksust (nr 181—186), kaks üksikkompaniid (nr 13 ja 17) ning nende tagavarapatljon Narvas. Väegrupi «Nord» tagala juhatuse paní kokku kolm kaitsepatljoni (nr 37—39), pioneeripatljoni (hiljem nr 42) ning tagavarapatljoni Tartus, Saksa Julgeolekupolitsei ja SD aga Pihkva kaitsemeeskonna (hiljem 40. patljon) ning neli kaitsepatljoni

(nr 29, 33, 35, 36). Kõrvale ei jäänud ka organisatsioon «Todt» pataljonisuuruse komando ja kahe üksikkompaniiga (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 2—10). Saksamaal moodustati ümberasunud eestlastest ja lätlastest politseipataljon «Ostland», mis novembris 1941 läkitati Ukrainasse. Välja arvatud *Wehrmacht*'ile allunud julgestusüksused, olid need formeeringud kõik «šuumapataljonid» (hilisema nimetusega politseipataljonid) ning nad allutati pärast Saksa Korrapolitseile. Kõik loodud üksused (v. a tagavarapataljonid) olid mõeldud rakendamiseks väljaspool Eestit, sest kohapeal piisas okupatsioonikorra hoidmiseks Omakaitsest.

Algul ületas soovijate hulk tunduvalt sakslaste poolt planeeritu. Peaaegu kõik 1941. a formeeritud pataljonid olid täis- või isegi ülekoosseisulised (olenevalt tüübist 600—770 meest). Novembriks 1941 pandi kokku 11 rindening 2 tagavarapataljoni ja 5 üksikkompaniid kokku 8500 mehega. Veebruari lõpuks 1942 ulatus eesti pataljonide üldarv 20-ni kokku 11 500 mehega (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 7—12; s 36, l 2). Esimesed neli pataljoni lahkusid itta 1941. aasta septembris. Oktoobris-novembris järgnes neile Leningradi oblastisse ja Pihkvamaale kuus ja 1942. a alguskuudel veel viis pataljoni. Märtsi alguseks 1942 tegutses väljaspool Eestit 16 eesti pataljoni ja 4 üksikkompaniid kokku 10 000 mehega, koju jäi 1500 meest, peamiselt tagavaraüksustesse (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 11—12). Nüüd katkestasid Saksa võimud pooleks aastaks uute üksuste formeerimise. Ainult 35. kaitsepataljon saadeti itta aprillis ja 36. pataljon augustis, kuid nendegi moodustamine oli alanud juba 1941. aasta lõpul.

Alluvusest ja nimetusest olenemata olid eesti pataljonid struktuurilt, relvastuselt ja kasutusalt üpris sarnased. Julgestusüksuses oli neli, ülejäanus tavaliselt kolm kompaniid, lisaks kuulipildujakompanii või -rühm ja voor. Raskerelvi leidus väga harva. Pataljone juhtisid eestlastest ohvitserid. Iga üksuse juurde määrati aga Saksa nn ühendusohvitser (*Verbindungsoffizier*), kellel

oli oluline otsustusvõim. Pataljonidesse astumine oli vabatahtlik. Värvatutega sõlmiti reeglina üheaastane teenistusleping. Mehed said kindlat palka, mis oli vastavalt teenimisoludele ja perekonnaseisule tugevasti diferentseeritud. Abielus olijate tasu oli u 1,5 korda suurem, lapse pealt maksti abiraha (rohkem kui veerand reamehe aluspalgast) (ORKA f R-351, n 1, s 3, l 6; R-358, n 2, s 1, l 3). Kuid kindlasti ei olnud raha teenistusseastumise tähtsamaks põhjuseks. Selleks oli palk liiga väike. Reakosseisu kuusissetulek ei ületanud tavaliselt kuigi palju okupeeritud Eesti tööliste kuupalka (ORKA f R-351, n 1, s 3, l 6; Statistische Monatshefte... 1942:97; Statistischer Jahresbericht... 1943:114), teenistus oli aga võrreldamatult ohtlikum ja kurnavam.

Eesti üksused paigutati sageli kompanii- või isegi rühmakaupa hajali suurele maa-alale Eesti—Läti piiri ning rinde vahel ja allutati kohapealsele Saksa sõjaväe- või politseivõimule, suuremate operatsioonide ajal ning rindel aga mõnele *Wehrmacht*'i diviisile või rügemendile. Hoolimata sellest, et idas tegutses 1944. a alguseni pidevalt 10—16 pataljoni ning mitu üksikkompaniid kokku kuni diviisisuuruse isikkoosseisuga, ei moodustatud neist Saksa poole vastuseisu tõttu suuremaid väeosi. Isegi kahe-kolme pataljoni koostegutsemine oli juhuslik ja harv erand. Üldse jättis suhe sakslastega tugevasti soovida. Hoolimatu kamandamine ja üleolev suhtumine «mitteaarialastesse» tekitas arvukalt konflikte. Mõnigi kord viis tüli teenistusest lahkumiseni, eesti ohvitseride degradeerimise või isegi arreteerimiseni. Meelehärrmi põhjustas ka Eesti Vabariigi auastmete tunnustamatus, Saksa üksustega võrreldes halvem varustus ja relvastus ning vahetegemine autasustamisel. Pelgalt sakslaste teenimise soovist poleks eesti pataljonid kuigi kaua koos püsinud.

Teenistuse struktuur korrastus 1941. aasta lõpukuu- del. Eemalteenijad suhtlesid kodumaaga läbi täiendus- pataljonide Narvas ja Tartus. Neis registreeriti koman- deeritud ja puhkusel olijad, vahendati posti ning mis

peamine, värvati sõdida soovijaid ja õpetati nad välja. Võitlusüksused said siit pidevalt täiendust. Näiteks saadeti Tartu põhiüksusest ainuüksi 1942. a esimese poole teise kuuga suuremate partiidena itta täienduseks 400 meest (ORKA f R-1610, n 1, s 1, l 6, 22, 31, 38).

Eesti pataljonide ülesandeks oli esmalt piirkonna või objektide valve ning võitlus partisanidega. «Todti» komandot ja pioneeripataljoni kasutati ka kindlustustöödel. Erandiks oli 185. julgestusüksus, mida sakslased tahtsid rakendada Leningradi politseiteenistuses. Mees-tele õpetati vene keelt ja linna plaani (Eesti riik... 1959:102). Hiljem suunati seegi pataljon vahiteenistusse. Enamik 1941. a formeeritud eesti üksusi teenis Venemaal pikka aega, neist 37., 38., 40. ja 42. politseipataljon ning julgestusüksustest loodud idapataljonid 1944. aastani. Ainult 186. julgestusüksus ja 35. kaitsepataljon likvideeriti 1942. aasta aprillis-mais ning nende isikkoosseis jagati teiste üksuste vahel.

Eesti pataljonide tegevus ei piirdunud valveteenistusega. 1941. a lõpust hakkasid sakslased kasutama neid rindel. Detsembri lõpul läkitati Volhovi jõe eeslinnile 181. ja 182. julgestusüksus. Siin sattusid eestlased esmakordselt tõsisesse välilahingutesse. Jaanuaris 1942 murdis kindralleitnant Aleksei Vlassovi juhitud 2. löögiarmee Volhovi rindest läbi ning edasi liikudes ohustas Leningradi piiravat *Wehrmacht*'i grupeeringut. 18. armee juhatus paiskas seda läbimurret riivistama kõik jõud, sh enamiku eesti julgestusüksustest, kokku 2500 meest (Eesti riik... 1959:61, 79). Kurnav võitlus Tigoda ja Volhovi soodes ning metsades lõpuks ümber piiratud Vlassovi armee väeosadega kestis pool aastat ning oli eestlastele üheks kaotusterohkemaks enne 1944. aastat. 181. julgestusüksuses langes juba 10. märtsiks 1942 rivist välja 258 meest (ORKA f R-75, n 1, s 4, l 85—98) ehk kolmandik algkoosseisust. Omakaitse Peavalituse hinnangul kaotasid eesti üksused idas 1942. aasta aprilli lõpuks 400 meest surnutena (ORKA f R-358, n 2,

s 2, l 32). Veel lõpuvõitlustes Volhovi jõel 1942. a suvel sai neljas julgestusüksuses 551 meest surma või haavata (ORKA f R-358, n 2, s 36, l 3).

Jaanuaris 1942 osales 13. eesti üksikkompanii raskestes lahingutes Staraja Russa pärast ning võitles hiljem koos 42. pioneeripataljoniga Demjanski «kotis» (Eesti riik... 1959:123; Eesti Vabadusvõitlejad... 1987:153). 29. ja 33. pataljon teenisid rindel Leningradi ja Oranienbaumi (praegu Lomonossov) platsdarmi vahel (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 16—17; s 36, l 5). Üks eesti politseiüksus (ilmselt 39. pataljon või/ja 1. eesti SS-erikompanii) võitles aastavahetusel 1942/43 ka Velikije Luki välisrindel, sh 8. Eesti laskurkorpuse 249. diviisi lõigus.

Kõige kaugemal tuli sõdida 36. politseipataljonil. 19. novembril 1942 Stalingradi all alanud Punaarmee suurpealetungi tõttu läkitas Saksa väejuhatatus sinna kõik vabad üksused, nende hulgas ka 36. pataljoni Valgevenest. 22. novembril astus eesti pataljon Harald Riipalu juhtimisel lahingusse Surovikino jaama lähistel, ainult 120 km Stalingradist läänes (ORKA f R-351, n 1, s 2, l 8). Punaarmee piiramisrõngas sulgus selle positsiooni ees. Kuu aega kestnud 36. pataljoni meeleheitlik vastupanu Stalingradi välisrindel äratas tähelepanu isegi Berliinis (ORKA f R-351, n 1, s 1, l 8). Jõuludeks tõmmati raskeid kaotusi kandnud eesti üksus rindelt tagasi ning saadeti Eestisse.

1942. aasta suveks sattusid eesti üksused kriisiseisu. See tulenes meeleolu langusest nii kodus kui rindel. Eestlaste suhtumine võõrasse võimu muutus selleks ajaks tunduvalt. Vabanemistunne oli asendunud uue masendusega. Repressioonid jätkusid, omariikluse taastamisest ei tahtnud Saksa võimud kuulda. Sõja lõppu polnud näha ja eesti vabatahtlikke kasutati kodust kaugel võõrastes huvides. Pataljonides teenida soovijate hulk kahanes oluliselt. Sõjaväsimusele ja rahulolematusele teenistusoludega lisandus protest Saksa sõjaväevõimu ebaausa käitumise vastu. Nimelt tühistati üheks aastaks sõlmitud

lepingud ja eestlasi püüti tähtajatult edasi teenima sundida. Algas deserteerimine; kaadriprobleem teravnes veelgi, kui kuulutati välja vastuvõtt Eesti Leegioni.

Eesti üksuste võitlusvõime säilitamiseks tuli Saksa võimudel teha ümberkorraldusi. Viis julgestusüksust formeeriti novembri alguseks 1942 ümber kolmeks idapataljoniks (nr 658, 659 ja 660) ning üksikuks 657. idakompaniiks (ORKA f R-75, n 1, s 2, l 98). Uued, taas täiskoosseisulised (à 770 meest) üksused said senisest korralikuma relvvarustuse ning arvati täisõiguslike rindeüksustena *Wehrmacht*'i koosseisu. Meeleolu parandamiseks võrdsustati eestlaste autasustamise kord sakslastega, lubati kanda rahvusvärve, hiljem lisati pataljonide ametlikule nimele sõna «Eesti». Koondati ka politseipataljone, mõni neist toodi Eestisse ja saadeti laiali. Hoolimata sakslaste plaanist pääses hulk eestlasi teenistusest vabaks. Kuid eesti pataljonide üldarvul langeda ei lastud. Kõigepealt kasutati ära kasarmeeritud Omakaitse. Oktoobris 1942 allutati see Omakaitse osa Saksa Korrapolitseile, detsembris aga eraldati hoopis Omakaitse Peavalitsuse alt. 2545 palgalist omakaitselast koondati seitsmesse uude vahipataljoni (nr 287—293) (ORKA f R-358, n 2, s 6, l 76jj). Veebruaris 1943 nummerdati viis neist ümber (nüüdsest nr 29—33), 291. ja 292. pataljoni mehed aga jagati ära ülejäänute vahel. Vastsete vahipataljonide tarvis moodustati Tartu tagavaraüksuse alusel oma tagavarapataljon (nr 35). Sisuliselt see reform muutusi kaasa ei toonud. Vahipataljonide mehed täitsid edasi kasarmeeritud Omakaitse ülesandeid, Eestist välja neid ei saadatud. Peale selle formeeriti 1943. a likvideeritud rindepataljonide staapide juures uuestivärvatuist, Velikije Luki all vangilangenuist, kohalikest politseinikest jt veel viis pataljoni. Neist kolm said juba varem kasutatud numbrid (nr 287—289), uuesti loodi ka 36. pataljon. 286. pataljon koostati mais 1943 eesti korrapolitseinikest. Eestist välja läkitati neist kolm (nr 36, 286 ja 288). Suveks 1942 olid Saksa võimud likvideerinud neli kohalikku Piiriomakaitse

pataljoni ning formeerinud nende koosseisust kolm väikest tollipiirikaitse pataljoni (à 200 meest) numbritega 43—45 (ORKA f R-358, n 1, s 34, l 11, 12; f R-349, n 1, s 1, l 17). Muutusi eesti üksikpataljonide koosseisus toimus ka 1944. aastal. Uuesti formeeriti 290.—292. pataljonid, viis chitus-pioneeripataljoni Eesti venelastest ning väikesemaid üksusi. Erinevalt varasematest komplekteeriti nad enamjaolt sundmobiliseerituist.

Ränga katsumuse ajaks idas teenivatele üksustele sai 1944. a jaanuar ja veebruari algus. 14. jaanuaril 1944 alanud Punaarmee suurpealetungi käigus Leningradi ja Novgorodi juurest paisati Saksa vägi Narva ja Pihkva alla. Siinsel alal rakendatud arvukate eesti üksuste kaotused raskeis taandumislahinguis olid suured. Eesti idapataljone tabas Punaarmee pealetung Novgorodi lähistel. Neli päeva, 22.—25. jaanuarini, osalesid 658. ja 659. idapataljon Vaškovo piirkonnas kitsal soodevahelisel alal piki Novgorodi—Luuga raudteed läände tungiva Punaarmee rünnakute tõrjumisel. Selle ajaga pääsesid suured Saksa jõud üle Luuga lõuna poole. Vaškovo all vastupidamise eest autasustati 658. idapataljoni ülemat Alfons Rebast esimese eestlasena Saksa kõrgema aumärgi — Rüütliristiga.

Eraldi tuleks vaadelda pataljon «Narva» sõjateed. 1943. a märtsis valiti Eesti Leegioni õppelaagris Debicas välja 800 eesti vabatahtlikku ning allutati nad pataljonina «Narva» ühele Saksa eliitväeosadest — SS-diviisile «Wiking» Ukrainas. «Wikingi» allüksused olid komplekteeritud mitme rahvuse vabatahtlikest (peale sakslaste taanlased, norralased, hollandlased jt) (Keilig s. a.: 141/8). Eesti pataljon lülitati hollandlaste rügemendi «Westland» koosseisu selle 3. pataljonina (Taylor 1982: 174). «Narva» oli kahtlemata senistest kõige võitlusvõimelisem eesti üksus. Enamasti juba varasemate lahingukogemustega mehed said täiendava korraliku väljaõppe ning parima relvastuse. 17. juulil 1943 astus pataljon Izjumi all lahingusse. Punaarmee üritas seal

suurte jõududega abipealetungi, mõjutamaks Kurski pealahingu käiku. «Narva» pidas pealöögisuunal küll mehiselt vastu, kuid kaotas kolme päevaga langenute ja haavatutena umbes $\frac{2}{3}$ alkoosseisust. Pärast täiendamist paisati eesti pataljon augustis taas eesliinile — ühte Kurski heitluse lõpulahingusse Harkovi pärast. Kui pataljon kaheksapäevase äärmiselt verise võitluse järel tagasi tõmmati, oli selle nelja kompaniisse jäänud kokku 157 meest (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:261). Eestlaste silmapaistvat vaprust Izjumi ning Harkovi all märgiti isegi Hitleri Peakorteris. Nii väikese üksuse esiletõstmine suures sõjas ei olnud igapäevane nähtus. Järgnes teenistus rahulikumatel rindelõikudel. Detsembris 1943 saabus «Wikingisse» veel 500 18-aastast vastmobiliseeritud eesti poissi (ORKA f R-67, n 2, s 14, l 5). Pataljonile saatuslik heitlus toimus veebruari algul 1944. a. Koos diviisi «Wiking» teiste osadega piirati eestlased Korsun-Sevtšenkovski all ümber. Ühena vähestest suutis «Narva» sajameheline tuumik sellest hiigelkotist küll välja murda, kuid 500 äsjasaabunud eesti nekrutist pääses ainult 35 (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:297). Allesjäänud mehed saadeti Varssavi puhkusele ja sealt hiljem Eestisse, kus nad arvati 20. diviisi koosseisu.

Saksa poolel võidelnud eestlaste arvu on lünkliku arhiivimaterjali põhjal väga raske määrata. Ka Omakaitse Peavalitsuse andmed osutuvad tihti üpris ligikaudseks: täpsema teabe puudumisel näidati meeste arv pataljonides sageli täiskoosseisulisena, mis ei tarvitsenud tegelekkusele vastata (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 10—39; s 36, l 2—6). Ainult aastavahetuse 1941/42 ja 1944. a aprilli seis tugineb kindlamatele andmetele (vt tabel 1).

5. detsembriks 1943 olid Eesti ajakirjanduses avaldatud 803 ning aasta lõpuks umbes tuhande väljaspool Eestit langenu nimed (ORKA f R-358, n 2, s 11, l 3jj; s 36, l 3). Et leinakuulutused ei ilmunud kaugeltki kõigi hukkunute kohta, hinnati Omakaitse Peavalitsuses 1943. a

lõpuni surmasaanute arvu kuni kahele tuhandele (ORKA f R-358, n 2, s 36, l 3). Lisaks said tuhanded mehed haavata, paljud naasid invaliidina. Vähemalt 2000 eestlase elu nõudsid lahingud 1944. aasta jaanuaris ja veebruari algul. Taganemisel Leningradi ja Novgorodi alt hukkus lisaks rindesõduritele palju *Wehrmacht*'i väeosadesse mobiliseeritud abi- ja tööteenistustlasi. Üle 500 eestlase jäi Korsun-Ševtšenkovski alla ning oma osa võttis ka Eesti brigaadi ning politseipataljonide võitlus Neveli juures. Kokku langes sõjakäigus itta u 4000 eesti meest.

1944. a veebruarini oli eestlaste peamiseks sõjatandriks umbes kahe Eesti suurune ala, mis jäi Eesti ja Läti piiri ning Volhovi ja Lovati jõe vahele (praegune Pihkva oblast tervikuna ning Leningradi ja Novgorodi oblasti lääneosa). 1941. a suvel võitles samas Porhovi—Staraja Russa suunal 22. territoriaalne laskurkorpus. Üle kahe aasta teenis nimetatud alal enamik itta saadetud eesti politseiüksusi, kandes suuri kaotusi rindel Volhovi jõel, Leningradi piiramisrõngal, Staraja Russa ja Demjanski all ning mujal. Territooriumi lõunaosas, Velikije Luki all, sõdis 1942/43. aasta talvel 8. Eesti laskurkorpus ning 1943. a lõpul — 1944. a algul samas Neveli lähistel Eesti SS-vabatahtlike brigaad. Sellesse võõrasse mulda jäi mõlemalt poolt kokku 7000—8000 eesti meest.

Tabel 1

Eestlaste tõenäoline arv Saksa väes 1941—1944

	Rakendatud väljaspool Eestit	Väljaõppel	Eestis	Kokku
1. 12. 1941	7 000	—	1500	8 500
1. 03. 1942	10 000	—	1500	11 500
20. 08. 1942	8 300	—	1900	10 200
1. 03. 1943	6 000	2000	4000	12 000
1. 09. 1943	6 500	5500	3000	15 000
1. 01. 1944	10 000	5500	3000	18 500
1. 04. 1944	—	—	52 100	52 100

Idas võidelnud eesti üksused toodi 1944. aasta veebruaris-märtsis tagasi Eestisse, kus suurem osa neist saadeti laiali. Säilinud pataljonid koondati kahte politseirügementi (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:147—148). Kui esimene jäi vaid formaalseks ühenduseks, siis juuli algul loodud 2. Eesti politseirügement, kuhu kuulusid «vanad» pataljonid nr 37, 38 ja 40, saadeti juuli keskel 1944 Lätisse Daugavpils lähistele rindevõitlusse.

1944. a septembrikatastroofist pääses enam-vähem tervelt ainult kolm üksikpataljoni — 37., 38. ja 287. pataljon (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:152—154). Pärast raskeid lahinguid Riia all jõudsid need üksused Saksa maale, kus nad novembris-detsembris 1944 likvideeriti (Tessin 1957:103). 37. ja 38. politseipataljon olid kõige kauem sõjas osalenud eesti üksused (1941. a sügisest 1944. a lõpuni).

Vaevalt õnnestub eesti vabatahtlike võitlustest täielikku ülevaadet koostada. Seda takistab pikk ajavahe, allikmaterjali nappus ning eestlaste hajutatud sõjatandrite vahel. Osalemine Teises maailmasõjas algas juba 1939/40. a Soome poolel Talvesõjas. Mais-juunis 1940 võitles kümnekond eesti vabatahtlikku ka norralaste poolel Narviki all (Uustalu, Moora 1973:9). See oli ilmselt esimene kord suures sõjas, kui eestlane sakslaste vastu sõdis. Järgnes teenistus Leningradi lähistel, Volhovi-Tigoda soodes, Stalingradi rajoonis, Ukrainas, Riia all ja Sileesias. Eestlasi leidis isegi Erwin Rommeli Aafrika-korpuses ja Otto Skorzeny juhitud Mussolini päästeoperatsioonis osalejate hulgas 1943. a septembris. 1941. a lõpust 1944. aastani tegutses ka viimane eestlaste lennuüksus — «lennugrupp 127» — endise eesti eralendur Gerhard Buschmanni juhtimisel. Selle kolme eskadrilli kuulus palju rohkem lahinglennukeid, kui oli Eesti Vabariigi lennuväel 1940. aastal. Algul kasutati lennugruppi õhuluureks ning võitluseks allveelaevadega Soome lahel, hiljem ka vahetult Idarindel (Eesti riik... 1959:105—119). Uusi lendureid koolitati Liepājas.

Täpsem teave on säilinud üksikpataljonide kohta. Erinevate numbrite all formeeriti NSV Liidu territooriumil rohkem kui 200 politseipataljoni, neist 27 eestlastest, 50 lätlastest, 40 leedulastest, 11 valgevenelastest ja 70 ukrainlastest (Tessin 1957: 101—109). Koos sama numbri all loodud uute pataljonide ning mitte politsei, vaid *Wehrmacht*'i alluvuses moodustatud üksustega (vt Müller-Hillebrand 1969: 114) oli see arv tunduvalt suurem. Eestlastest formeeriti aastail 1941—1944 kokku 54 pataljonisuurust väeosa. Saksa Korrapolitsei käsutuses oli 40 pataljoni (nr 29—42, 50, 283, 286—293) ning pataljon «Ostland»; neist 14 eksisteerisid sama numbri all kaks korda. Tolli-piirikaitsele allus 3 (nr 43—45), SDle 1 eripataljon ja *Wehrmacht*'ile 6 julgestusüksust ning neist moodustatud 3 idapataljoni. Lisaks tegutses üle kümne üksikkompanii. Üheaegselt eksisteeris aastail 1942 — kevad 1944 20—24 eesti pataljoni ja mõni üksikkompanii kokku 10 000—12 000 mehega. Üldse käis Saksa sõjateenistusest läbi u 20 000 eesti vabatahtlikku, neist olid pooled 1944. a jaanuaris veel püssi all.

Tabel 2

Eesti üksikpataljonid ja -kompaniid 1941—1944¹

	Väljaspool Eestit		Eestis		Kokku	
	Pataljonid	Kompaniid	Pataljonid	Kompaniid	Pataljonid	Kompaniid
1. 12. 1941	10	4	3	1	13	5
1. 03. 1942	16	4	4	1	20	5
20. 08. 1942	15	6	7	1	22	7
1. 03. 1943	10	2	13	—	23	2
1. 09. 1943	12	3	11	1	23	4
1. 01. 1944	12	5	12	—	24	5
1. 09. 1944	—	—	10	—	10	—

¹ — koos tolli-piirikaitsepataljonide ja pataljoniga «Narva» ning tagavaraüksustega, kuid ilma Omakaitse, ehitus- ja abiteenistustega.

B. EESTI LEEGION JA MOBILISATSIOONID

Eesti Omavalitsuse lootus rahvuslikku sõjaväge taastada ei täitunud. Lõpuks saadi luba suurema väeosa — leegioni — moodustamiseks. 28. augustil 1942 kuulutati selle loomine Eestis avalikult välja. Vabatahtlike kogumis- ja väljaõppekohaks määrati õppekeskus Debica linna lähistel Poolas, nn Heidelaager. Esimesed vabatahtlike grupid Eestist, idapataljonidest ja pataljonist «Ostland» jõudsid sinna oktoobri keskpaiku (Eesti vabadusvõitlejad... 1987:240—241). Väljaõppe juhid ja instruktorid olid põhiliselt sakslased. Samas lähetati palju eestlasi mitmesugustesse koolidesse ja kursustele mujale Poolasse, Saksamaale, Tšehhoslovakkiasse ja Hollandisse (ORKA f R-67, n 2, s 1, l 65; f R-65, n 2, s 4, l 21, 25). Eesti Leegion jäi ainult üldnimetuseks ühtse juhatuse alla koondatud eestlaste väljaõppekorraldusele, tagavara- ja lahingüksustele (brigaad, hiljem diviis). Eesti Leegioni nimelist rindeüksust ei ole olnud olemas.

1. detsembriks 1942 moodustati Heidelaagris leegioni 1. rügemendi staap ning veidi hiljem miinipildujakompanii ja tankitõrjekompanii (ORKA f R-67, n 2, s 1, l 1; Taylor 1982:147). Tegelikult oli ainult rügemendi 1. pataljon täiskoosseisuline. Märtsiks 1943 oli leegioni astunud alla 2000 vabatahtliku, kellest paljud viibisid mitmel pool väljaõppel. 1. rügemendis Debicas oli rivis ainult 1280 õpetatud meest (Taylor 1982:147). Soovijate hulk oli loodetust palju väiksem. Umbusku süvendas väeosa SS-nimetus, austerlase Franz Augsbergeri määramine komandöriks ning kartus, et eestlasi võidakse jätkuvalt kodust eemale kahurilihaks saata. Viimane osutus peagi tõeks. Märtsis valiti väljaõpetatud koosseisust 800 meest ning anti nad diviisile «Wiking». Nüüd oli Heidelaager taas peaaegu tühi. Kriitilisest olukorrast päästis leegioni Baltikumis (Eestis 24. veebruaril 1943) välja kuulutatud töö- ja abiteenistuslaste sundvärbamine. Selle, 1919.—1924. a sündinute varjatud mobilisatsiooniga õnnestus

püssi alla sundida Eestis 5300 ja Lätis 17900 meest (Myllyniemi 1973:243). Et osa värvatutest kasutati ära mujal, jõudis Debicasse u 5000 meest (ORKA f R-358, n 2, s 36, l 3). 5. mail 1943. a kinnitati leegionis esimese suurema Eesti Saksa-poolse väeosa — Eesti SS-vabatahtlike brigaadi (hiljem sai numbri 3) koosseis (Taylor 1982:122). Sellesse kuulus kaks grenaderirügementi ning eriüksused. Et enamik isikkoosseisust oli välja õpetamata, jäi brigaad edasi Heidelbergisse. Vastset täiendust koolitati tagavarapataljonis, mis ei kuulunud brigaadi koosseisu. Väeosa sõjatee algas sügisel, 24. oktoobril 1943 lahkus brigaadi põhikoosseis Debicast Idarindele Neveli rajooni (Eesti riik... 1959:36). Algul saadeti eestlased rinde lähitalgalasse nn Rossonõ partisanivabariigi vastu, detsembri alguses aga eesliinile. Brigaad ja samas võidelnud eesti 286., 288. ning SD I eripataljon (ORKA f R-358, n 2, s 1, l 38—39) kandsid siin tõsiseid kaotusi. Hukkus ka leegioni 1. rügemendi ülem, üks kahest tolle-aegsest brigaadi kõrgeimas auastmes eesti ohvitserist — *standartenführer* (kolonel) Henn-Ants Kurg, viimane Eesti Vabariigi sõjaväeatašee Prantsusmaal ja 1941. a «Erna» grupi ülem.

Halveneva rindeolukorra mõjul ning lootuses veel kord ära kasutada mälestust 1940/41. aastast otsustas Saksa väejuhatas korraldada Eestis, Lätis ja Leedus ka avaliku mobilisatsiooni. Otseselt okupeeritud Euroopas mujal taolist rahvusvahelise õiguse norme eiravat aktsiooni isegi ei üritatud. Eestis tõi esimene, 26. oktoobri 1943. a sundmobilisatsioon 1925. a sündinutele kokku 70% kutsealustest (Myllyniemi 1973:253). Osa suunati politseipataljonide täienduseks või tagalateenistusse, 400 leegioni sobimatut väikest kasvu nekrutit aga anti SD käsutusse ning läkitati kolme kompaniina Riia lähisteletõppusele (ORKA f R-358, n 2, s 36, l 2—3). Eesti Leegioni määrati 3300 kutsealust, kes veeti novembrikuu jooksul Tallinna, Tartu ja Valga kogumispunktist eelolevitega Debicasse (ORKA f R-67, n 2, s 13, l 170jj; s 14.

l 5, 10, 44). 10. detsembril järgnes täiendav mobilisatsioon 1924. a sündinutele, kuid see andis juurde ainult 900 meest (Myllyniemi 1973:255). Varjatud märtsimobilisatsioon oli selle aastakäigu võimalused ammendanud. Uute nekrutite väljaõpe Heidelbergis sai aga vaevalt alata, kui 500 neist saadeti diviisile «Wiking» täienduseks. Jaanuariks 1944 oli Eesti Leegioni värvatud u 11 000 meest. Neist 1300 oli saanud pataljon «Narva» diviisi «Wiking». 3. brigaadis oli 31. detsembril 1943 5099 võitlejat (Taylor 1982:196). Ülejäänud, põhiliselt vastmobiliseeritud, viibisid tagavarapataljonis Debicas ja mujal väljaõppel.

24. jaanuaril 1944 nimetati 3. Eesti brigaad 20. Eesti SS-vabatahtlike (hiljem relvagreneradi-)diviisiks (Taylor 1982:122) ja toodi veebruari keskpaigaks Eestisse. Veidi varem oli kaks analoogilist diviisi loodud lätlastest (nr 15 ja 19). 1943. aastast alanud SS-nimetuse ostmise «vääritudat tõugu» rahvastest moodustatud väeosadele tulenes suuresti Himmleri võimuambitsioonidest. Tavalise rindeüksuse staatust see ei mõjutanud.

Veebruari alguspäevil jõudis Punaarmee Narva jõe. Algas võitlus Eesti pärast, kus eesti üksustel oli oluline, mõnigi kord aga määrav osa. 30. jaanuaril 1944 oli välja kuulutatud suurim, 1904.—1923. aastakäikude üldmobilisatsioon. See läks korda. Kokku tuli 38 000 kutsealust, rohkemgi, kui sakslastele meeldis. Nüüdset suhtumist relvateenistusse mõjutas soov takistada veelkordset võimuvahetust ning järgnevat uut «suurpuhastust» eestlaste seas.

Mobiliseerituist formeeriti veebruaris seitse piirikaitserügementi, kokku 18 000 mehest. 1.—3. rügemendi ning tagavaraüksuste juhatused moodustati juba 31. jaanuaril ning rügement «Tallinn» 9. veebruaril (ORKA f R-358, n 2, s 18, l 307), ülejäänud (4.—6.) 21. veebruaril (ORKA f R-358, n 2, s 18, l 311). Esimesena saadeti 13. veebruaril rindele Narva alla 2007-meheline rügement «Tallinn», kes jagati pataljonikaupa Saksa diviisidele

täienduseks (ORKA f R-358, n 2, s 18, l 151). Piirikaitse rügementide täiendav komplekteerimine jätkus ka hiljem (ORKA f R-212, n 1, s 1, l 36jj). Lisaks formeeriti mobi-seerituist üksikpataljone ning muid väiksemaid üksusi. Üle jäänud mehed koondati tagavaraüksustesse.

Võttis aega, enne kui 20. diviis kujunes diviisisuuseks väeosaks. Kolmas rügement tuli esialgu formeerida senise kahe kolmandatest pataljonidest (Taylor 1982:196). Venis ka eriüksuste ümberformeerimine. Neveli ja Narva all kantud kaotuste tõttu oli diviisis, hoolimata vahepealsest täiendamisest mai keskel 1944, ikka ainult 5000 meest, neist 3715 lahingüksustes (Taylor 1982:172). Alles mai teisel poolel ja juunis komplekteeriti väeosa meeste ning raskerelvadega täielikult. 30. juunil oli 20. diviisis 13 423 ja 15. septembril 15 382 meest (Taylor 1982:204). Viimane olulisem täiendus saadi «soomepoiste» näol. Augusti lõpupoole naasis Eestisse 1802 meest (Uustalu, Moora 1973:289). Erinevalt 20. diviisist olid piirikaitserügementide sõdurid puuduliku väljaõppega või hoopis ilma selleta ja viletsa relvastusega. Ei jätkunud isegi kuulipildujaid, kõnelemata raskerelvadest (ORKA f R-358, n 2, s 16, l 2, 3, 24). Rügementide alluvus muutus korduvalt. Lõpuks arvati nad 207. julgestus- ja 300. eriotstarbelise diviisi koosseisu. 207. diviis oli okupatsiooni ajal tähtsamaid Saksa väeosi Eestis, täites eeskätt administreerivaid ülesandeid. Diviisi põhikoosseisu kuulus ainult üks kahepataljoniline rügement (Uustalu, Moora 1973:333). Saksa 300. diviisi juhatus moodustati 1. mail 1944 (Taylor 1982:199) ning sellele allutati 2., 4., 5. ja 6. piirikaitserügement. 1944. aasta septembris koosnes mõlema nimetatud diviisi isikkoosseis põhiliselt eestlastest. Omakaitse liikmetest formeeriti 1944. a üheksa maakondlikku lahingpataljoni, kes koondati augustis nelja Omakaitse lahingrügementi.

Märtsis 1944 algas eesti noorte värbamine lennuväe jt abiteenistusse. Augusti alul toetati seda aktsiooni 1926.—1927. a sündinud poiste sundmobilisatsiooniga. Et

16—17-aastased noorukid olid alaealised, vastutasid nende kohaleilmumise eest vanemad (Ametlik Teataja 1944 : 212). Ühtekokku u 3000 abiteenistulasest võitles osa 1944. aasta sügisel Sõrve säärel ja hiljem Kuramaal, tuhatkond jõudis Saksamaale. Eesti poiste elusid nõudis isegi viimane heitlus Berliini pärast (Tinits 1982 : 9, 199).

Suurem osa eesti väeosadest võitles veebruaris-augustis koos sakslastega Narva rindel. Siin üles näidatud vapuse eest sai veel kolm eestlast — Harald Riipalu, Paul Maitla ja Harald Nugiseks — Rüütlisti. Tohutust kaotustest hoolimata oli kahe-kolme nõukogude armee edu Narva all tühine. Poole aastaga suudeti edasi tungida ainult paarkümmend kilomeetrit ning Narva linn vallutada. Sinimägedes stabiliseerus rinne taas, kuni 18. septembril kaitsjad positsioonid võitluseta maha jätsid. Eestis kaitsel olnute saatuse otsustas 17. septembril Emajõelt alanud Punaarmee Tallinna pealetungioperatsioon. Pärast rohkem kui poolteiseaastast vaheaega saadeti siin eesliinile ka 8. Eesti laskurkorpuse põhikoosseis. Nädalaga purustati ja pillutati laiali enamik eestlastega komplekteeritud väeosi, sh 20., 207. ja 300. diviis.

Eesti üksuste isikkoosseisu 1944. aastal saab ENSV ORKA andmeil üsna täpselt määrata vaid 1. aprilli seisuga (vt tabel 3). Sel hetkel oli Eestis püssi all u 52 000 eesti meest, lisaks haavatud hospitalides. Omakaitse rügementide ja augustis abiteenistusse mobiliseeritute oli 17. septembriks kaotuste ja deserteerimise tõttu umbkaudsel hinnangul rivvi jäänud 42 000—45 000 eestlast. Arhiiviandmete põhjal on aga võimatu määrata kaotusi. Enne 17. septembrit langes kodumaal ilmselt tuhandeid eestlasi. Saksa poole Tallinna-operatsiooni kaotuste eriti täpne arv — 45 745 tapetut, haavatut ja vangi — teatati juba peatselt pärast sõda (Кононыхин 1948 : 28). Väikeste variatsioonidega (46 500—47 500) on nõukogude ajaloo- kirjanduses selle juurde jäädudki. Kuid isegi Korsun-Sevtšenkovski «kott» või pealetung Ardennides ei maks-

nud sakslastele oluliselt rohkem. Septembris ulatusid Saksa maaväe taastumatud kaotused kõigil rinnetel 109 600 meheni (Müller-Hillebrand 1969:266). Meil avaldatu õigsuse korral langenuks üle 40% sellest üheksale lahingupäevale Eestis. Vahest kuni 20 000 rindevõitleja lahingu-

Tabel 3

Eestlaste arv Saksa väes 1. 04. 1944. a

Väeosa	Mehi
20. Eesti SS-vabatahtlike diviis	5 000 ¹
Rügement «Tallinn»	1 647
1. piirikaitserügement	2 501
2. piirikaitserügement	2 520
3. piirikaitserügement	2 646
4. piirikaitserügement	2 152
5. piirikaitserügement	2 386
6. piirikaitserügement	2 577
20. diviisi tagavaraüksused Kloogal	9 157
1. Eesti tagavararügement	2 986
Major J. Lääne õppeüksus Tartus	585
Tagavaraüksused Omakaitse staapide juures Viljandis, Tartus ja Pärnus (allusid 1. tagavararügemendile)	4 372
Kümme politseipataljoni (29.—33., 34., 37., 38., 40., 42.)	4 000 ²
286. politseipataljon	692
288. politseipataljon	198
289. politseipataljon	600 ³
SD I eripataljon	500 ³
SD kolm väljaõppekompaniid	400 ³
Jahikomandod	612
Kolm tolli-piirikaitsepataljoni (43.—45.)	600 ³
Neli ehitus-pioneeripataljoni	2 361
Eesti lennugrupp ja lennukool	700 ³
35. tagavarapataljon	400
41. tagavarapataljon	600 ³
Pataljon «Narva»	100
Kolm idapataljoni (658.—660.)	800
Muud väiksemad grupid ja teenistused	1 000 ²

52 092

¹ — mais 1944

² — hinnang

³ — 1. 03. 1944

väljale jäämine ja vangisattumine oleks tõetruum. Enamik neist olid eestlased. 1944. aasta jooksul siin langenud eestlaste arvu võib hinnata 10 000—12 000-le, lisaks vangistatud.

20. diviisi sõjatee ei lõppenud 1944. a septembris. 6. oktoobril 1944 algas diviisi uuestiformeerimine Breslau (praegu Wrocław) lähistel (Taylor 1982:184). Mehi jätkus, sest u 10 000-l eesti võitlejal oli õnnestunud Saksamaale pääseda. 22. jaanuaril 1945 läks Eesti diviisi Sileesias Oppelni (praegu Opole) piirkonnas taas rindele, sattudes kohe Nõukogude armee Visla—Oderi suurpealetungi löögi alla. 19. märtsil langes siin diviisi komandör Franz Augsburgberger (Taylor 1982:204). Sileesia ja Sudeedid jäi väeosa võitluspiirkonnaks sõja lõpuni. Kapitulasioonimomendil asus 20. diviis Turnau (Tornovi) — Hirschbergi (Jelenia Góra) piirkonnas Prahast kirdes, tagavaraüksused aga Taanis Odenses ja mitmel pool Põhja-Saksamaal. Veel sõja lõpul autasustati *standartenführer* A. Rebast ühe Saksa kõrgema aumärgi — Tammelehtedega — Rüütliristi juurde. «Tammelehed» annetati ametlikult vaid 889-le mehele, kelle hulgas oli ainult kaks mitte-sakslast (lisaks A. Rebasele belglane Léon Degrelle) (Taylor 1982:192).

Erinevatel andmetel langes lääneliitlastele Saksamaal ja Tšehhis vangi 5000 (Kool s. a.: 33) kuni 6000 ning Punaarmeele kuni 2500 eestlast (Kool s. a.: 15). Väike arv eesti sõjamehi vangistati ka Austrias, Itaalias, Prantsusmaal ja Norras.

Saksa väest käis läbi ühtekokku umbes 70 000 eestlast, neist u 20 000 vabatahtlikku ja ligikaudu 50 000 mobiliseeritud. Koos sõjavangis ja Eestist põgenemisel hukkunute ning muidu teadmata kadunutega nõudis teenistus Saksa poolel rohkem kui 20 000 eesti mehe elu. Terve põlvkond parimais aastais mehi tõrjuti pärast sõda avalikust elust kõrvale. See koos 72 000 Eesti elaniku emigreerimise ja repressioonidega on suuresti mõjutanud kogu eesti rahva hilisemat arengut.

Kirjandus

- Ametlik Teataja. 1944, nr 18, 8. VIII
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. 1959. 7. osa: Sõjakäik
 itta. Stockholm, EMP
- Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. 1987. Koost.
 August Jurs. Toronto, Sihtasutus «Võitleja» Raamatu Toimkond
- Keilig, Wolf s.a. Das deutsche Heer 1939—1945. Bad Nau-
 heim, Podzun
- Kool, Ferdinand s.a. Eesti sõjamehed Saksamaal 1944/45. a.
 ja vangilaagrites. (Käsikiri.)
- Müller-Hillebrand, Burkhardt 1969. Das Heer 1933—1945.
 Bd III: Das Heer vom Beginn des Feldzuges gegen die Sowjetunion
 bis zum Kriegsende. Frankfurt am Main, E. S. Mittler & Sohn
- Myllyniemi, Seppo 1973. Die Neuordnung der Baltischen
 Länder 1941—1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen
 Besatzungspolitik. (Historiallisia tutkimuksia 90.) Helsinki
- Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Est-
 land. 1942. № 3/4. Reval-Tallinn, Generalkommissar in Reval
- Statistischer Jahresbericht für den Generalbezirk Est-
 land 1943. (Im Manuskript gedruckt.) Reval, Estländische Statis-
 tische Amt
- Taylor, Hugh Page 1982. Uniforms, Organization and History
 of the Waffen-SS. Vol 5. San Jose, R. James Bender Publishing
- Tessin, Georg 1957. Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ord-
 nungspolizei. (Schriften des Bundesarchivs 3.) Teil II. Koblenz
- Tinits, Arvi 1982. Välgumärgi kasvandikud. Toronto, Lennu-
 väepoiste Klubi
- Uustalu, Evald, Rein Moora 1973. Soomepoisid: Ulevaade
 eesti vabatahtlike liikumisest ja sõjateest Soomes ja kodumaal Teise
 maailmasõja ajal. Toronto, Soomepoiste Klubi Torontos — JR 200
- Sõprusühing Stockholmis — JR 200 Koondis Göteborgis
- Коновыхин, Н. 1948. Бои за Советскую Прибалтику. Таллин.
 Политическая Литература

„Rännak lumes“

J. Strak 1989.

Rännak lumes

SÕNA ON MU KIRG JA NÕRKUS

Artur Alliksaare

laagri- ja asumiskirju

ARTUR ALLIKSAAR (a-ni 1936 Alnek) sündis 15. aprillil 1923. a Tartus. Ta isa Robert (surn. 1945) oli raudteelane, ema kaotas poeg koolipoisina (vt ENSV RAKA f 2022, n 2, s 386, l 1, 2p; Helle Kull. Artur Alliksaar ja Jõgeva rajoon. — Punalipp, nr 38, 31. III 1984, lk 3).

1931. aastast on A. Alliksaar õppinud Tartu linna 15. algkoolis (vt Leo Metsar. Mälestuskilde Artur Alliksaarest. — Keel ja Kirjandus, nr 1, 1988, lk 46—51). 1937. aasta juunis võeti ta H. Treffneri gümnaasiumi reaalharu I klassi (RAKA f 2022, n 2, s 386, l 2). L. Metsari sõnade järgi lahkus A. Alliksaar koolist varsti ja õppis mujal, nõnda et kohtuti alles seitsme aasta pärast. 1944. aastal (L. Metsar. Mälestuskilde... lk 47). Kuid 10. X /194/0 teatas Tartu IV keskkooli (end. Treffneri gümnaasium) direktor õpilase Artur Alliksaare vanemale: «Vaatomata Teie poja Arturile inspektori ja minu poolt tehtud hoiatustele jätkab Teie poe/g/ oma lubamatut käitumist koolis. Kõrvaldan ta käesolevaga koolist kuni õppenõukogu võtab tema kohta lõpliku seisukoha.» (RAKA f 2022, n 2, s 386, l 6.) 14. X sai A. Alliksaar koolist kätte kõik dokumendid (samal, l 2p). Margus Kasterpalu teada lõpetas A. Alliksaar Treffneri gümnaasiumi reaalharu 1942. aastal, töötades pärast seda veidi aega raudteel. 1942. a sügisel immatrikuleeriti A. Alliksaar Tartu Ülikooli õigusteaduskonda, kuid poole aasta pärast katkestanud õpingud Saksa mobilisatsioon. Sellest püüdis ta kõrvale hoida, seigeldes aasta Kesk-Euroopas — Viinis, Budapestis, Prahas jm. 1944. a on A. Alliksaar olnud idarindel, kust deserteerinud (M. Kasterpalu. Ametnik ja poeet. — Vikerkaar, nr 12, 1988, lk 65—69). Aga Tartu Ülikooli aastail 1942—44 immatrikuleeritute hulgas ta nime ei leidu (RAKA f 2100, n 11, s 47 ja 48), ka pole ülikooli arhiivis ta toimikut. Paul-Eerik Rummo andmetel läinud A. Alliksaar ühe viimase Saksa mobilisatsiooniga. Ta

Sõna on mu kirk ja nõrkus

teenis väeosa kirjutajana Saaremaal, kust laskis jalga iseendale välja-kirjutatud võltskomanderinguga, kui tulnuks Saksamaa poole liikuda (P.-E. Rummo. Artur Alliksaar. — Pedagoogiline Instituut, nr 33, 18. XI 1983, lk 2). Ka Leo Metsari sõnutsi olnud A. Alliksaar «hiljem vastu tahtmist paisatud pöörasesse hasartmängu surmaga» (L. Metsar. Mälestuskilde..., lk 50). 1944. a lõpul on ta igatahes taas Tartus.

Samal ajal asus A. Alliksaar tööle raudteele, kus üks ta üles-andeid olnud tööliste värbamine. Tihti tuli olla komanderingus. Ain Kaalepi teada piirdus värbamistöö Eestiga (isiklik teade). Ka varjanud A. Alliksaar end vahepeal koos Rein Sepaga Läänemaal, sest välja oli tulnud Saksa sõjaväe lugu. Elanud mõnda aega Tartus, siirdus A. Alliksaar tööle Kohtla-Järvele kindlustuse alal (Ain Kaalep: isiklik teade). 1949. a sügisel leidis revident segadusi dokumentides ja puudujääki või oli «paberimajandus liiga pilla-palla» (M. Kasterpalu. Ametnik..., lk 67; L. Metsar. Mälestuskilde..., lk 47). P.-E. Rummo sõnutsi jäi A. Alliksaar revidendile ette raudtee utiili kogumise süsteemis (P.-E. Rummo. Artur..., lk 2).

1949. a sügisel mõisteti A. Alliksaarele Vene NFSV KrK § 109 alusel kuus aastat vabaduskaotust võimu või teenistusseisundi kuritarvitamise pärast (M. Kasterpalu. Ametnik..., lk 67). Algul peeti teda Narva laagris, kus ta Puškini-nim. keskkooli ehitades mh tutvus Oskar Kuningaga (O. Kuningas A. Alliksaarele 27. VIII 1965. — KM KO). Sealt pärineb ka A. Alliksaare sõprus Eino Lainvooga. Järgneva Venemaa laagrite-aja ühe perioodi kaaslane Harri Haamer on meenutanud A. Alliksaare «meelevaprust nondel rasketel aegadel, kuidas ta oli virgutanud kaasvange vastu pidama ja meelegeitust üle saama» (L. Metsar. Mälestuskilde..., lk 50). On vahendatud lugu ühe laagri eestikeelsete kirjade läbilugejale tõlkida antud laagriülemale kirjutatud pabereist, kus eesti keeles «olnud kirjutatud, et on häbi olla süüdi mõistetud kriminaalse paragrahvi järgi, kui nii paljud eestlased on ilma süüta kinni poliitilisega ja on täiesti arusaadav, miks nad oma seitsmesaja-aastaseid rõhujaid vähem vihkavad kui aastaseid. Kirja lõpus nõuti siis enda süüdimõistmist poliitilise paragrahvi järgi ja allkiri oli Alliksaar» (M. Kolga /—M. Kasterpalu/. Täienduseks «Poeedile ja ametnikule». — Vikerkaar, nr 4, 1989, lk 95—96.) Viide «aastaseile rõhujatele» teeb valvsaks, kuid nii võis olla. «Kannan maksimaalset karistusmäära, mille olen vabatahtlikult võtnud endale,» kirjutab A. Alliksaar 4. XI 1954 ka Eino Lainvoole. 29. XI 1956 on ta saatnud kirja NLKP KK I sekretärile (koopiad mujale) oma seadusvastase kinnipidamise lõpetamiseks. Selles kirjeldab ta 6. I 1954. a Moskva sõjaväeringkonna tribunali istungit, kus justiitsalam-polkovnik Sevelenko A. Alliksaare tunnistusi moonutades (nt 1943—44. a Euroopa-reis olnud ebaseaduslik väljasõit N. Liidust enne Teist

maailmasõda) põhjustas viimase süüdimõistmise § 58^{1a} järgi kodumaa reetmises (mille karistuseks oli kas 10 aastat või mahalaskmine) (M. Kasterpalu. Ametnik..., lk 67). 1955. a on A. Alliksaar väga lootnud vabaneda. See juhtus aga alles pärast 1957. a amnestiat — juuni lõpul. Järgmisel aastal jõudis A. Alliksaar Tartu tagasi. (Vt ka M. Kasterpalu. Kaks Artur Alliksaare kirja Friedebert Tuglasele. — Vikerkaar, nr 5, 1989, lk 44—45.)

Tartus elas A. Alliksaar vabakutselisena, kirjutas ja tõlkis (ta oskas saksa, vene ja inglise keelt, veidi soome keelt). Teistele ei keelanud ta kunagi nõu ja abi (Elise Kaiv. Artur Alliksaar. — Edasi, nr 111, 14. V 1989, lk 4; Edasi, nr 196, 21. VIII 1966, lk 2). Algusest peale osales Artur Alliksaar Tartus intelligentide rühmituse «Ellips» kogunemistel; siin A. Alliksaar abiellus 1960. aastal ja sündis poeg Kuid juba 1960. a lõpul oli talle tehtud tõsine operatsioon (A. Alliksaar sõbrale 10. VI 1961. — KM KO). 12. augustil 1966. a suri A. Alliksaar vähki. (Vt ka Ain Kaalep. Inimene ja inimene: Veel kord Kalju Käärist ja Artur Alliksaarest. — Vikerkaar, nr 4, 1989, lk 93—95.)

Kirjad Eino Lainvoole on 1989. aastast Kirjandusmuuseumis Tartus. Nad on saadetud Peedule, v. a 25. juuni 1955. a kiri, kui E. Lainvoo oli Aegviidus. A. Alliksaare aadress on algul olnud Горьковская область, ст. Сухобезводное, п/я № 242/374, teisest kirjast alates п/я 242/255; 9. XII 1956. a-st Мордовская АССР, пос. Явас, п/я 385/7-1; 29. III 1957. a-st Калужская область, гор. Медынь, п/я ИТ 55/1; 25. VII 1957. a-st г. Вологда, ул. Комсомольская 1^а, к. 21; 29. VI 1958. a-st КАССР, рай. Суоярви, пос. Найстенъярви, ул. Заводская д. 12 кв. 2.

M. O.

Armas sõber!

Jaanuarikuu viimasel päeval sain Su kirja ja keegi ei suudaks aimata, milliseid tundeid see tillukene paberileht tõi mu eremitseerunud südamele. See oli tõesti nagu raadiosignaali, heli kosmilisest avarusist, ruumi mingi teise, paremini ja harmoonilisemalt ehitatud koostisosa liigahtusresonants. See oli nagu kutse teisest elukonnast, valuliselt omasest ja käsitatamatult kaugest. Mulle tun-

Sõna on mu kirg ja nõrkus

dub, et ta tõeline tähendus täites dimensioonides kunagi ei jõua mu teadvuse tuumani. Ja siiski on hea, et ma sain selle kalli kingituse. Ta pani mu hinge liikuma kurbuse nii vägevas voogamises, et sellest hoovava harduse magusus väga sarnaneb õnne omaga. Raske on öelda, mida peegeldus enim selles kummalises hetkes. kas saatuse iroonia taltumist või Looja heatahtlikku, erapooletut huumorit, mis olla lõpmatu. Üks oletus kuid nähtub siin omandavat tõiga tunnuseid: see, et kapriissel, üliettevaatlikul, ihnsusele kalduval Fortunale on siiski pisut süümet. Kui Sa suudad endale küllalt selgesti kujutella inimest, kes arvas, et kõik sillad põlesid ta taga, kuid äkki nii kohkumiseks kui rõõmuks leiab, et üks neist, märgatamatuks muutunud nõrdinud vaikuse udus, seisab endiselt sõpruse malbes tagasihoidlikus truuduses, võid enam-vähem mõista mu tekkinud hingeseisundi eripära. Minu isiku olukord kõige selle seas, mida sisaldab mulle antud miljöö on vaevalt kirjeldatav ja sellepärast ei hakka ma raiskama ei aega ega vaeva, ei kirjaruumi ega energiat serveerimaks Sulle seda, millega Sa ise mõnevõrra tutvusid ja mida Sul, ellunaasnul, on õigus unustama hakata. Nendin vaid, et piinavam sellest, mis mul puudu jääb inimväärse olemiseni, on kõik see mõtetult ballastne ja kurvastavalt naeruväärne, mis mind kaastab aja hangunud nihkumises kõikide tundide kaudu./ Ma kannatan selle all, kannatuse ületamiseks ammendades jõudu talumisvõime salapäraseist allikaist milliste kasutamist loodus lubab vaid vaikset vaatlust januvaile. alistumatult sallivaile vaimudele.

Vaata, minu jaoks ei ole ühtegi väljapääsu ummikrajalt peale puhtakujulise ime. Imest tulenevat ei saa aga mõõta tavaliste arusaamade normatiividega ja elu välist kulgu ei saa jätkata sellest punktist, kus ta kord katkes. Nii jääb mu ainsaks rõõmuks meditatsioonide nõudlik rõõm. See küpsetab mind oma leegis ainuüksi temale tuntud subtiilse retsepti järgi. Järgnegu mõni rida seletavat teksti.

Kunstnik profiteerib kõigelt, millega ta satub vahe-
tusse kokkupuutesse, võttes vajaliku nii oma õnnest kui
ka kannatusist. Sageli on õigustatud ta asetumine elu
ööpoolele, sest on ju valgus väärtuslikum säääl, kus teda
on vähem ja kus ta säilitamine nõuab pingutust, vaprust
ja visadust. Kurtmine isikliku elu nurjumise pärast ei
või sobida ta väärikuse kontseptsiooniga. Ja siiski mõjub
mõni füüsilise maailma ebaproportsioonidest talle ränka
kahju toovalt. Hirmsaimad nende hulgas on juhud, mil
ei leidu lõõgastumise balsamit empaatilise intensiivsuse
intervallide järel või kui hing on rase ja laul ei saa
lennutuult tiivusse.

Peale selle niivõrd, kui kunstnik on elusoles ei või
ta olla vaba mitmesugustest tungidest ja kihudest, ani-
maalse eksistentsi paratamatuid kaasnähtusist. Ka tema
tunneb vahel vajadust tühjendada oma sensorset potent-
siaali ja vältav asketism rõhub teda needusena. Ka tema
on aldis kroonilisele kurvameelsusele ja haigestub ras-
kesti, kui talle keelatakse täita inimindiviidi loomulikke
elufunktsioone. Ja siis, kui talle osaks langeb kõik, mis
on õndsuseks meelte aistinguile, ihkab miski temas eral-
dumist ja taandub aeg-ajalt oma nähtamatute templi-
müüride vahele, kus viibimise tingimused on karmimad
kõikide nähtavate vanglate omist. Nii tohib ta eneseteos-
tus avalduda ainult eneseületuse sangarluses või enese-
salgamise traagikas.

Jäädvustuda sajandites oma ainumõeldavale kesk-
konnale võlgu jäämise hinnaga eeldab kestvate raskete
lahingute pinget, mürgikibedust segavat lootuse kääri-
misse. Ja siiski peab hurmas ja andumuses haarama
lüüra järgi ka siis, kui lauliku nägu moondub kramp-
likuks grimassiks ja laul valukarjatuseks, sest looming
on ühtaegu loomusunni kui ka kohusetunde küsimus.
Sellepärast peab lõpuni jääma ustavaks oma sisima
võluhääle riigile, temas tõustes üle ahastuse ja mee-
heite, üle marasmi ja miasmide, üle varjude ja vare-
mete, hõljudes kõrgel stiihia ja kaose kohal. Peab suutma

Sõna on mu kirk ja nõrkus

anda nime miljonite nimetule vaevale, peab aitama lahti mõtestada nende kannatusi, kes ei tea, miks nad kannatavad ja ikka peab sukelduma paljusuguste elunähtuste ja inimloomuste sogastesse voogudesse imekaunite tumedasäraliste pärlite järgi. Selles on luuletajaülesande püha otstarve. Poedi missioon tõuseb täiuseni alles siis, kui ta surelikust südameverest on läbi kajanud kõikvõimalike inimtunnete surematu gamma lihtsaimatest akkordidest keerulisimate kompositsioonideni.

Andestatagu mulle mu laulude raskepärusus. Nii väga tahaksin kas või kordki hüüatella minnesängerite mänglevalt kerges, meeli lohutavas laadis. Südamehaav ent on sedavõrd hell, et ta neelab kogu mu keskendumisvõime ja tähelepanu. Vähe sellest — aimused, mis praegu ahistavad mu südant on vaid pöörase rajuhinguse esimesed arad avaiilid. Mõeldav on, et tuleb brutaalse jõukultuse epohh, mil luule kuulutatakse luksuseks, rüütellikkus tõveks, hinge peenus surmapatuks ja mil tunde-vabadus pahena seotakse pilkesambale. Sellele vaatamata või õigemini selle tõttu peab julgema olla tark ja hoidma vahedana vaimu relva. Tark, suutmata vältida hävitavat kataklüsmi, ehib oma hävingu sügava teadlikkuse rahuoreooliga. Saatuse sadism ei säästa teda rohkem kui kõige lihtsamaid oma lelude hulgas, ent kohutavaimgi katsumus pannakse kahvatuma sõltumatu hingejõu suur-suguses säras. Onnetuse olemuse tundmine osutub tugeva hinge määratuks eemuseks ja naeratus, mille ta lahkumise hetkeks varub neile, kes ta hülgasid saab ta vääramatuks üleolekutõendiks. Üllaim pärand, mille võime ulatada maailmale, mille kodanikuõigustele me pretendeerisime nii palju kordi on võitlus mõtte kvaliteedi eest. Seejuures on ükskõik, kelle poolt saavutatus me näeme parimini kehastuvat oma elutõe ideaali. Nõustugem väitega, et Walpoole ja Wilde, Chateaubriand ja Rabelais, Hamsun ja Huxley on kõrged grandioossed majakad. Üksteisest erinedes heidavad nad erinevat valgust, kuid iga eheda valguse algpõhjus ja ülim eesmärk on

üks ja seesama, — hinge täiuslikkuse taotlemine. Ühegi perspektiivi süngus ei saa masendada igavikumatkureid kuni nad teavad, et Prometheuse püsimine tagab tule. Lõpuks on tõenäoline, et mingil moel ja määral maitseb meie südame ülevoolavast karikast see, keda iidseist ajast nimetatakse Jumalaks ja kellesse uskumine hinge tarbena kuidagi ei seisa vastuolus mõistusega, kuna meie ei evi ühtki tõsist põhjust kahelda ta olemasolus. Niiviisi ei lähe võib-olla kõige juhuslikumgi tilgakene kaotsi universumi suures valguseringis.

Vasta mulle tingimata ja ärgu Sulle valmistagu muret seik, et läkitus võib-olla ialgi ei saavuta adresaati. Võimalik ebaedu ei saa kuidagi vähendada siira püüdluse väärtust. Tahan olla tänulik iga saabuva sõna eest, sest sõna on mu kirk ja nõrkus, mu erutus ja opiaat.

Imelikus kaksikelus, millesse ma olen suletud, mõtlen ma ühes ja kõnelen teises keeles. Vahel rõhub see sunnituis mind, vahel tundub aga huvitavana ja isegi kasulikuna. See tingib kõne vähesuse ja mõtlemise paljuse. See aitab mõtet vabaneda kobavast, ekslevast, tühisest ja amorfsest, niiviisi viies teda aegapidi vastu kompaktsusele, plastsusele, ekstraktsusele ja viimistlusele.

Ja ometi peab mõnna, et on midagi ülekohtust minu hermeetilises isoleerimises keele kõlast, mida ma armastan täiesti puhtas egoismivabas armus, kiindumusega, mille palgeil emotsionaalne hõõgab intellektuaalsesse.

Samuti on kahetsusväärne, et osutub välistatuks kõikide keeleveljelejate progressiivne panus ta kujunemise käiku, asjaolu, mis mõjub pidurdavalt, halvavalt ja tagasiviivalt, sest keele evolutsioon on orgaaniliselt seotud rahva vaimulaadi ja mõtteviisi ilmemuutustega, nendest välja kasvades nagu taimed muldade rüpest. Substrantsi kultiveerimatus põhjustab viljade metsikuse või mandumise. Ei ole hästi mõeldav keele stataarne areng

Sõna on mu kirg ja nõrkus

Aaviku hüvistusfenomeeni kordumisega mõnekümneaastaste letargiaperioodide vaheaegadel.

Illustratsioonikirjelduse juures paelus mu huvi pilt-sümboolika detailiderohkus. Antud viiteil rekonstrueerisin kaotatu oma kujutemas ja sain ülevaate peagu sama mõjusa kui võinuks anda originaali nägemise mulje. Ma ei tea, kas see vastab tegelikule, kuid on sellisenagi meeldiv ja nauditav. Õppinuna usaldama Sinu maitset ja V. väljendusoskust olen kindel, et esimese kavand teise teostuses pidi andma rahuldust pakkuva resultaadi.

Finiši eel ei saa jääda ütlemata, et ootamatus teritas elamuse ja ma kardan, et langenud säde sunnib mind järjekordsele ja paraku harva esinevale lõkkumisele, milles rahutus vormub otsiskeluks ja kurbus kristalliseerub lauluks.

Saadan ära selle kirja ja leides enda uues üksinduses pean olema väga uljas ja väga valvas, tulvil armastuse valgust ja tunnetuse tuld, sest õhtu jäik pimedus süüvib ulmatihnikuis ja käia on igavene tee.

Soovin Sulle palju vaikse rõõmu idüllilisi hetki, helgeid meeleoluinspiratsioone ja sagedaid võimalusi imetella kodumaise talve karget ilu.

Oleks enam kui suurepärane, kui saaksin tõepoolest taastada ühenduse O. K.-ga. See toimuks vist ainult Sinu vahendusel. Ära keeldu kaasabist. Anna talle tingimata edasi mu tänulik tervitus ja muudetamatu lugupidamine.

Nüüd esineb ainsa veel säilinud lüngana mu mõnevõrrases regeneratsioonis teadete puudumine Reinu kohta. Tema on niiõelda terviku kolmas komponent, oluline lüli ahelas, mis mind seob elu väärisveetluste külge, üks neist väheseist, kes on mõjunud mu huvide ja hingelaadi väljajoonistumisele. Momendi sähvatusel näis mulle, et kirjutasin käesolevad veerud ositi teile kolmele korraga, vabastades tõeluse piire harjumuse tardest nagu läbi une või luule.

06. veebruaril 1954.

Arthur.

Armas sõber,

võta vastu paaris lihtsas sõnas mu tänu ja tervitus kaugest kalgest võõramaa suvest.

Parajasti on kehtestunud hingeeluvuse ja vaimu fantaasia vaikuseajad ja mõtted heidavad puhkepausi välteks ült oma kireva pidurüü. Veel on mul põhjust loota järjekordseid hinge läitumisi ja clamuste kordumisi vastsetes variatsioonides, õnne taastundmist ja cluiha tärkamist viletsuse halla alt. Ja siiski pole meeleolu sarnane suvisele: liiga selgesti tunnen juba sügise hingust oma oimudel. Elu põgususel on raudne, käskiv rütm ja mu vaimu liikumisse kasvab rutt nagu spurdil finiši eel. Kallite kiirete päevade kuluvas koestikus saab vast alles nüüd nähtavaks mõnigi kahetsusekiud elu piltide pärast, mis ei registreeru kellegi teadvuses, imchelinate pärast, mis aja vaakuumis kostuvad sumbunud ebamäärase kahinana, laulude pärast, surma mõistatuslikku omandiõigust millele üle on nii raske lahendada või seletada.

Vaimne eelsügis — see on just niisugune elevuseperiood, mil suure kärsituse ajal veres tahetakse olla kõikjal ja haarata kõike, et jõuda küllastuda enne, kui individuaalse mina maailmas troonile tõuseb tõsinemine, taltumine, tüdimus. Lennukatsetuste lõpptulemuse valulisusest vist ei maksa rääkidagi. Muidugi on väljaelamise võimaluste nurjumises süüdi mitte ainuüksi välisolud, vaid mõningal määral ka viljatuis igatsusis lämbuja isik ise.

Raske on öelda, kuivõrd ma mõnikord vihkan seda argade ettekäänete poolt peale sunnitud unelaulu oma hingekünnistel, seda kõhklust, mida õigusega on nimetatud inimtoimingute halvimaks vaenlaseks, seda võimetust otsustada südame varjulisis sügavusis küsimusi, mis peaksid olema lahendatud ammugi ja vastuseid millele peaks kantama tulikirjana laubal. Ja siiski ei saa keegi jõuda õige eneseteotuseni minnes eneseteotuse teed. Iga üksik inimsaatus on kas otseselt või kaudselt seotud inimsoo üldise arengkäiguga ja see omakorda kunsti

omaga. Kunst nagu religioongi on inimhinge tähtsaimaks kasvatusvahendiks. Temas kätkeb meie igipürgimuste ürgmotiiv. Vajadus ta järgi on kindlalt suletud meie kromosoomide fülogeneetilisse ahelasse. Just sellepärast on eriti valus nentida suurekurvelist hingedevolutsiooni altamirakoopta sajandi inimesest bikiniatolli sajandi inimeseni. Jõudku igaüks iseseisvalt järelduseni, kumb nähtus on õudsem, kas kunstnikud, kes ei saa kujuneda või kunstnikud, kes ei saa avalduda.

Mõnikord äratab lausa võõrastust näha, kui palju artifitsiaalset, tendentslikku, forseeritud on meie eluilmingute lühikestes stseenides tuhmuvate rampide vahel ja kui palju ülekohtust. Suutetutena armastama janume me armu, et kümmelda ta valulõhnalistes voogudes oma egoistliku südame esimese külmavärinani. Me nõuame õiglust, õilsust ja ohvrimeelt neilt, kelle ees kunagi ei kavatse olla tõeliselt õilsad ega õiglased või minna ainsagi teeskluseta ohvrini. Ähmased tunded, haihtuvad meeoleolud, odavad seiklused, poolklik risk/,/ huvid, millele eluiga piirdub hetkega, — see on peamine, mida me endasse koondame. Pole siis imestada, et meie liikumise olek sarnaneb mitte kondori uhkele ja tormakale, vaid delfiini loiult langevale lennule ja et isegi meie jõulisiimate unelmate tuhandest ei tõuse fööniks, vaid hirmunud varesed nagu ühes Nietzsche nägemuses. Ja ometi oleme meie rikkamad ja seletatumad ja ligemale kõikepühas-tavale täiusele kui see valdav enamus meie loomaliigi hulgas, kelle jaoks ei olele ei aateid ega kutsumust, ei õnnetusi ega unelmatemaid.

Vaatamata värvigamma valiku rõhutatud süngusele ei saa jätta tunnustamata saatuse võrratut meistikätt, kduvat meie elude gobelääni. Loodava iseloomustamiseks võib öelda, et mõningad detailid tas on paigutatud silmatorkava kontrastiivsusega üksteise suhtes ja pihtimuste ning tunnistluste momendid on kas toodud pealetükkivalt esile või päriselt peitunud. Üldine ideekavand kuid on suurepäraselt kargejooneline ja traagiliselt ülev.

Maailm, mida me asustame on liiga vaene selleks, et mõningaid ta viljust võiks lugeda liigseiks ja et inimvaimu rajuseil kõrgusil tohiks istet võtta asketism. Oeluse mõlemad raamkorrelaadid on võrdväärtuslikud: piin, mis teeb virgeks ja õnnejoobumuse hingemattev hurm. Eheda vooruse hõbe valatakse alati kaugel teispool mimikrid ja maskeraadi ja hoomatamatu olemussuguluse seadus valitseb valu ja armastuse, lõbu ja kahetuse, patu ja lunastuse, igarahutuse ja igirahuldamatuse vahel.

On kolm vägevat lohutuselätet mu kannatuste müriaade absorbeerivale hingele julmade mürkroheliste igatsusetähtede all: ilu aistmine, huumor ja usk surematusse. Ma tean, et mu rännujõudu jätkub just niikauaks, kuni küünitun nende lätete salapärase eluhoovuseni. Ainult nende valgussõõris on asjadel kuju, sisu ja otstarve, on hõrgad aimused, magusad assotsiatsioonid ja hunnitute komeetide lend. Väljaspool seda aga laiub öö — jäik, vaikiv, anonüümne.

Ma tean nüüd, et nagu loomine on igavene, lakkamatu, lõppematu ja kohutava järjekindlusega ikka ja jälle kordub Keetsemani müsteerium, ei ole loodu päriseks krooniks mitte inimene kui niisugune, vaid süda, mis kestis katsumusi. Öndsaks ei või saada keeldumise kaudu, vaid kõikidest karikatest maitstes, kuni enam miski hinge ei kahjusta. Mitte välditud, vaid võidetud kurja ja mitte uinutatud, vaid taltsutatud pahede järel võib vabaneda pettumusekibedusest, üle saada illusioonide heitlikkusest, orienteeruda nähtavate fenomeenide muutlikkude muljete rägas.

Mõnikord tahaksin tunda nii tugevat empüüreumlõõma, et selles taanduks tühiseks ja tähtsusetuks kõik madal, ebapuhas ja amorfne mu sisimas. Muidugi, kui pingeline ja siiras ka ei oleks mu enese püüdlus, otsustav sõna langeb saatuse huulilt. Pean mainima, et usk saatusesse ei ole minu jaoks ei predestinatsioonijaatus ega fataalne alistumistarve. Minu jaoks tähendab ta

Sõna on mu kirg ja nõrkus

Fortuna kapriisset naeratust berüllpeeglis, juhuste luulet, kummalisi sõltuvusi, kiirronge orbiitidel kihutamise nõiaringis, kramplikku viskumist seikade ja südamete poole, mis pole määratud meile kuuluma, võitlusi hingetandreil au ja vabaduse, õnne ja õigluse vahel. Ta on mürk, mille maik tehakse meeldivaks segamise teel šart-röösi. Temas on tuulte suudlust vana seedri võras, ulukite avarusteiha, kiindumusi, mis viivad surma ja teisi, mis viivad surmast läbi, laulma purskumist kahe valuhoo vahel ja isehelendumise apoteoosi. Praeguse elujärgu «happy end» poleks mulle muidugi vastumeelt, kuid on väga tark siirdudes võidule ikka arvestada ka kaotuse võimalikkust.

24. juulil 1954. a.

Arthur

Sinu pikka kirja pole ma saanud ja mul on sellest nii väga kahju. Raamatud sain kätte alles eile. Üldse oleks ka kirjade puhul vajalik kasutada tähtisvõtet./

Уважаемый друг мой.

Настоящим пишу тебе несколько слов от нетерпение, так-как придется очень долго ждать твоего ответа. Ничего поворотного со мной до сих пор не случилось и вряд ли может случиться. Получил вчера журналы; выражаю благодарности. Предлагаю тебя по возможности пошлать мне литературных произведение от следующих автор: Матерлинк, Моруа, О. Уайлд, Тагоре, По, Мопассан, Ундсет, Лагерлеф и учебника словаря для латынского и английского языка. Разумеется, не всех названных одновременно, а по выбору из них. В остальном пиши мне по прежним порядке.

26. 08. 54.

Артур.

Mu austatud sõber.

Käesolevaga kirjutun Sulle kannatamatusest mõne sõna, sest Su vastust tuleb väga kaua oodata. Midagi pöördelist pole seni minuga juhtunud ja vaevalt juhtubki. Sain eile ajakirjad; avaldan tänu. Võimalusel palun saata mulle järgmiste autorite teoseid: Maeter-

linck, Maurois, O. Wilde, Tagore, Poe, Maupassant, Undset, Lagerlöf ja ladina ning inglise keele õpiku-sõnaraamatu. Loomulikult neid kõiki mitte korruga, vaid neist valides. Muust kirjuta mulle endist viisi.

26. 08. 54

Arthur

Дорогой друг мой!

Надеюсь, что тебя не слишком сильно удивляет настоящая карточка. На днях я конечно буду отправить и письмо, но дело в том, что решил спросить тебя по-слать мне чего-нибудь курить, так как у нас времени нет в продаже таких сортов табачных товаров, которые были бы мне по вкусу и по кармане. Если будешь положительно реагировать в моей просьбе, выбирай по-крепче и по-дешевли. (на пример грубого трубочного табаку или в крайнем случае сигареты «Парашютист» или подобного).

Если может быть технически или материально трудновато шлать табаку и книг одновременно, можно книгами немного опоздать.

13. сентября 54 г.

Артур.

Mu kallis sõber!

Loodan, et käesolev kaart ei üllata Sind väga tugevalt. Lähemal päeval saadan muidugi ka kirja, kuid asi on selles, et otsustasin Sind paluda saata mulle midagi suitsetada, sest meil pole ajutiselt müügil selliseid tubakasorte, mis oleks mulle maitse ja tasku järgi. Kui mu palvele positiivselt reageerid, vali kangemat ja odavamalt. (näiteks vänget piibutubakat või äärmisel juhul sigarette «Parasü-tist» või midagi sarnast).

Kui tehniliselt või materiaalselt on võib-olla tubakat ja raamatuid korruga raske saata, võib raamatutega veidi oodata.

13. septembril 54 a.

Arthur.

Kallis sõber!

Ära solvu ega pahanda, et vast liiga kaua aega ei saanud mult vastust. Takistused kirjutamise teel on olnud väga väikeses sõltuvuses minu isikust ja tema suvast. Ei

Sõna on mu kirg ja nõrkus

saa ju ikkagi unustada miljööd, millises ma olen sunnitud veetma oma päevi ja mõningaid kitsendavaid eritingimusi, millised on ta suhtes iseloomulikud ja välditamatud. Kõige evidentsemas mõttes palun Sind mitte siduda oma läkitusi eriti rangelt minu poolt saadetavate vastuste arvuga, peamiselt juba sel lihtsal põhjusel, et saad olla sõltumatum oma üritustes. Ma kindlasti kirjutan Sulle mõne päeva jooksul uuesti ja siis jälle enam-vähem vanas laadis ja vaimus. Käesolev aga jäägu kitsamapiirdeliseks oma ulatuselt ja otstarbalt: tahan selles tegelda ainult praktilis-igapäevaste küsimustega. See kiri alustab oma teereisi kellegagi, kes osutub õnnelikumaks minust (ja seegi vist on ülekohtuselt öeldud, kui arvesse võtta, et ta veetis kümme aastat selles algupärasel põrgus.) Enda vabanemise päeva pean vist veel väga kaugel edasi lükkama ja Jumal teab, võib-olla «ad calendas Graecas.» Ma loodan ja usun aga, et see asjaolu ei või saada segavaks meie sõpruse ja suhtluse normaalsele arengule. Võib-olla, et kõik lõpeb paremini, kui ma hetkel mõtlen, kuid ma ei taha olla petlike aimuste oraakliks ja celistan redutseeritud perspektiivi hüperboolsetele lootustele. Raamatud sain kätte. Valik teadagi ei läinud palju mööda mu huvide ja maitse kesketest koordinaatidest. Trükiste suhtes üldse olgu ainult märgitud veel niipalju, et nende vastuvõtukord ei ole siin just eriti pentsik. Nii oleks võimalik (muidugi, kui neid on kusagilt saada) lähendada kasvõi niisuguseid maiuspalu nagu A. Kalda «Reigi õpetaja», Bojeri «Suur nälg» ja «Uus tempel», «Gösta Berling» suvalises keeles ja minupärast kas või midagi Schopenhauerilt või Fichte'lt, kui see pakis taibukalt paarub näit. «Anti-Dühring'iga» nagu lammas oinaga. Tiitelleht teatud tunnustega võib muidugi ka puududa. Eelöeldust vast piisab orientiirina. Kui saad saata mõnd varem märgitud sõnastikku, siis palun küll tingimata koos õpikuga (Ladina keele osas peaks olema algkursus, inglise omas võib olla ka kaugemalt). Opikute asjas (ja võib-olla ka ilukirjandusega) saaks Sind tõhu-

salt abistada Ülo Torpats, kes mulle sedalaadi toetust osutamast ei keelduks. Tähtis oleks kontakti loomine temaga ka veel seetõttu, et tema vast ainsana kõigist meie tuttavaist teab, kus asub Rein (oli ta ju viimase parimaid sõpru). Samuti teaks ta öelda midagi Karini kohta, kelle saatus mind ka mõnevõrra huvitab. Sa ju tunned Ülot. Ta elab Näituse tän., nr. ei mäleta. Lünga täidab aadressbüroo./

4. X 54.

Arthur.

Ära lakka otsimast «irreaalset». Üloga seot ülesandest talle rääkida ei pruugi. A.

Armas sõber,

ära pahandu, et juba nii mitu korda järjest olen pidanud kalduma välja oma tavalisest kirjaviisist ja mõttestiilist. Mitmesugused igapäevase elu mured-takistused raskendavad süvenemist igasse vähegi kandvamasse probleemi. Mind valdab vahel tunne, et olen loodud erilise hukkamise jaoks ja et seda eendav elu on ainult suursuguse põhiteema väikeseks introduksiooniks. Ma ei tea, — võib-olla on see kestev mänglus surmamõttega küll ainult hirmu kateteguriks, kuid ma tunnen, kuidas tasahilju kasvab ta kohutavuse võlu. Kõik mu kauane kõhklus kuid on nagu varaõhtune arutelu lõuendi ees, mis peab valmima õõ jooksul: süntees koomilisest ja nukrast, traagilisest ja ülevast, hingeavarused vangistatuna looduse vormirangusse, tormiorgiais väänlevate unelmate trajektorid, horisontide sulgumise karge rüht. sümbolite tumm uni emotsioonide läitumise lävel. Nõuab õieti ääretult suurt kannatlikkust ja enesekontrolli, et värvide kavandatud eksplosioon ei kujuneks liiga kirglikuks ja kaootiliseks. Ei ole õigust ega võimalust (ja ega vist vajadustki) eksisteerida sellel idiootlikul ja ilusal planeedil anakronismidel ja neil, kelle hüpertroofiline kasvutung varakult satub vastuollu looduse piiridega ja taotlustega. Tähtsaim kõige hulgas on jõuda selgusele selles, kuhu kuulutakse. Kes on valgusest sündinud, sel-

lele pole hirmus ükski õõ. Peab õppima armastama oma osa arengu- ja vabadusevaenulises maailmas, nii loomulaadivõõras kui see ka ei oleks. Ja niikaua, kui ei suudeta päris täpselt tõestada, kumb on kõrgem väärtuse ja tähenduse poolest, kas võitlus või kannatus, ründab martüüriumi must tuli meie südame otsinguid rohkem kui mõõgasära julm maagia. Sangarluse ammutunud esingukujud saavad uue ilme asjaolude igal järjekordsel ümberkujunemisel elujuhtumite labürindi igal ristteel. Kui mind üldse miski seob üldinimeslikuga kollektiivses ja sotsiaalses mõttes, siis küll ainult etnilis-natsionaalsest kontseptsioonist märgistatu. Sellepärast oleksin valmis loobuma kas või veel sellestki kerjuslikust natukesest, mis mulle on lubatud elu materiaalsete hüviste salvedest, kui ma ainult teaksin, et see kunagi tuleb kasuks maa enesetundele. Ärgem tehkem saladust kibedast tõigast, et eestlased masendavalt vähe on ära teinud oma rahvusliku prestiiži hoidmiseks. Ent jäägem truuks isendilise enesemääramise kõrgele printsiibile. Nii ei pea mu saatus saama ei eeskujuks ega etteheiteks. Kui kõik inimesed võiksid rõõmu tunda sellest, millest mina rõõmustun, ja olla kurvad selle tõttu, mis mind sunnib kurbusele, siis vapustataks raskesti inimsoo argipäevakõlbluse aluseid, kahjustataks ta hingelist terviklust ja löödaks kõikuma seltskonnaelu kõik tasakaalutingimused. Saagu igaüks õndsaks jõukohaselt ja omal viisil maksku oma õnne hinda. Minu valik on ammu langenud. Teed tagasi minu jaoks ei ole. Minu situatsioon võrreldes meie viimasel kohtumisel olnuga on oluliselt muutunud ja kahjuks liikumise läbi piki miinusliini. Kannan maksimaalset karistumäära, mille olen vabatahtlikult võtnud endale. Ei ole minu jaoks säilinud ühtki illusiooni, ühtki head šanssi, ei ühegi lootuse hullu sära. Teadmine, et mitte kunagi enam ei või naasta suure helge elu soojendavasse nimbusse, teeb mulle määratud valu nagu teeks igale teiselegi elusolesele. Ainult üks ülesanne paelub mind veel ja selle täitmisse tahan panna kogu minus kätkeva energia: koon-

dada vajalikku hingejõudu, et kanda seda valu nagu kantakse ehteid, uhkust ja naeratusi. Ja kõigil mu tuttavil jääb teha otsus minuga suhtluse pidamise poolt või vastu, enne kui on hilja loobuda. — Sain kätte Su viimase saadetise tubaka ja paberi näol ja avaldan tõsiselt äärmiselt tänu. Mu majanduslik seisukord on stabiilselt vilets, nii et kuidagi ei leia jõudu lahti ütlemaks «beneficiast». «Irreaalne» kirjutas ja ta kirja saamise hetk oli mulle nagu suure rõõmu hääletu hõisahtus. Võiksid temaga edaspidigi põgusat kontakti hoida. Miks aga O. K. enam ühtki elumärki ei anna, on mulle julmimaks mõistatuseks. Võiksid muuseas külastada Ülo Torpatsit (Sa peaksid teda ju tundma). Ta eluneb Näituse tän. kahest kõrvuti asetsevast 3-korruselisest hoonest «Kemaksi»-poolsemas (äärmine vasakpoolne sissekäik, 3. korrus). Tal leidub hääd ladina keele alast õppematerjali ja lektööri. Ka teab ta võib-olla midagi Reinu asukohast, kellega nad olid parimaiks sõpradeks. Minu lugupidavaim tervitus Ülole ja ta abikaasale. Reinu enese abikaasa töötab muide Läänemaal Risti apteegis.

04. 11. 54.

Kas said kätte mu kirja oktoobrikuust?

Kirjuta mulle sagedamini. Sind ei piira ju mingi limit. Mõnikord võib kirjutada ka vene keeles. Saabub kahe nädala võrra kiiremini./

Arthur.

Дорогой друг!

По всей вероятности тебя удивляет то, что появился такой длительный перерыв в нашей корреспонденции. Причины этого явления будут тебе ясны может быть в недалекой будущее. Пока я не стану перечислить их или обсуждать по существу и по градуации значения. Сама время со своими событиями объясняет все.

Теперь я только надеюсь компенсировать твоего ожидание с растущей частотой писем в ближайших месяцах. Моя интеллектуальная жизнь ни в коем мере

не сократилось в долгих годах изоляции от всех нормальных, необходимых человеческих действий. Но и мой духовный облик конечно изменяться под влиянием монотонности окружающего мира, хотя и проникновение этого процесса в глубину души еще мало заметно.

Сегодня я заместо развивания всей этой сложной проблематики хочу только выразить свою благодарность за всех забот, которыми ты очень много укрепил нашу дружбу.

Понятно, что не ты виновен, что результаты некоторых услуг оказались неудовлетворительными. Прежде всего я имею ввиду вопрос выяснения судьбы и место нахождения Рейна. Есть еще один надежный источник, до сих пор забытый и неиспользованный. Можно же данным вопросом обратиться к тётке Рейна, доктору Х. Сууби, которая работает врачом в 1-ой университетской клинике внутренних болезней в Тарту и проживает на улице Пуйестее; номер дома я к сожалению забыл. Она хорошо знает меня, так что можно передать и мой собственный привет, если будешь совершить визит к ней. По моим воспоминаниям она является человеком симпатичным и культурным и некогда не отказывается от интересной беседы при чашке кофе, если с ней встречать в домашней обстановке. — Весть об осложнении жизни Карина меня, мягко сказать, поражила. Моя доля на свете на верно только и состояться в болях и потерях и в отступлении от всех ценностей жизни. Ты не думай, что мне хочется разделять сердце между многими. Я только увижу, что любовь, которая меня должна связать в отношении Тамары не из этого рода, где основой положен страсть и верность и чувствие безусловной принадлежности друг к другу.

Утверждаю получение всех книг, отмеченных в двоих письмах. Как подарки они меня искренно порадовались.

23. января 1955 г.

Артур.

Kallis sõber!

Kõige tõenäolisemalt üllatab Sind see, et meie kirjavahetusse tekkis nii pikk vaheaeg. Selle ilmingu põhjused saavad Sulle võib-olla selgeks lähemas tulevikus. Esialgu ei hakka ma neid loetlema või arutama nende olemust ja tähenduse gradatsiooni. Aeg ise oma sündmustega selgitab kõik.

Küll loodan ma nüüd kompenseerida Su ootust kirjade kasvava frekventsiga lähematel kuudel. Mu intellektuaalne elu pole sugugi kahanenud paljude isolatsiooniaastate jooksul kõigist normaalsetest, hädavajalikest inimlikest tegevusist. Kuid loomulikult muutub ka minu vaimne pale ümbritseva maailma monotoonsuse mõju all, ehkki selle protsessi tungimist hingesügavusesse on veel vähe märgata.

Täna tahan kogu selle raske problemaatika arendamise asemel ainult avaldada tänu kogu hoole eest, millega Sa meie sõprust oled kinnitanud väga tugevasti.

On selge, et Sina ei ole süüdi, et mõne teene tulemus on osutunud ebarahuldavaks. Eelkõige pean ma silmas küsimust Reinu saatuse ja asukoha selgitamisel. On veel üks usaldusväärne allikas, seni unustatud ja kasutamata. Võib ju antud küsimuses pöörduda Reinu tädi, doktor H. Suubi poole, kes töötab arstina Tartus ülikooli I sisehaiguste kliinikus ja elab Puiestee tänaval; kahjuks olen majanumbri unustanud. Ta teab mind hästi, nõnda et kui teed talle visiidi, võid edasi anda ka mu enda tervituse. Minu mäletamist mööda on ta sümpaatne ja kultuurne inimene ja ei keeldu kunagi huvitavast vestlusest kohvitassi taga, kui temaga kodustes oludes kohtuda. — Teade Karini elu komplitseerumisest mind pehmelteõelda rabas. Minu osa siin maailmas ilmselt seisnebki valudes ja kaotustes ja loobumises kõigist eluväärtusist. Ära arva, et tahan südant jagada paljude vahel. Näen ainult, et armastus, mis peaks mind siduma Tamaraga, pole seda liiki, kus aluseks on kirm ja truudus ning teineteisele tingimusteta kuulumise tunded.

Kinnitan kõikide su kirjades osutatud raamatute kättesaamist. Kingitustena rõõmustasid nad mind siiralt.

23. jaanuaril 1955 a.

Arthur.

Armas sõber!

Olgu mulle andestatavad mu kestvad nõrdimusest põimit vaikumised, mu ebaõiglased tusad, mu mõtisklused, mis on lõputud, ajatud ja rusu-imelised. Nad on nagu kivilinenud tähed tardunud taevavõlvil, abstraktseisse kaugusesse pagendet, eemal elu hingusest, tunglusest, kirgede illuminatsioonist. Vahel on tarve laulda, kuid

helide hulka sigineb üha enam võikalt võõrastavaid dissonantse ja ma tunnen, et mu hinge pühimadki meloodiad hakkavad omandama niisugust kõlavärvi, milles kipub lämbuma siiraima ulma südamelöök.

Midagi väga valuliselt groteskset on olnud mu küpsemises läbi kõikide ta aeglaste staadiumide. Paljudes punktides ühinevad aja pitseri piirjooned loomusunni ja saatuse omiga ja neist paiskuvate teravate varjude all on mu individuaalse mina näole vähe ruumi. Ja siiski olen ma juba tunnetanud oma kuuluvust selle maailma juurde kõikide ta süngete paratamatustega, ta ülevate piinadega, ta suurte erutustega, mida ükski pettumus ei saa keelata naasmast, ta unistustega, mis midagi ei kaota oma võludest seeläbi, et kusagil ei või jõuda täitumiseni.

Ma olen ta laps, — selle õnnetu epohhi laps, milles keskendub niipalju valu, õilsust ja alatust ja milline peab naerma ikka valjumini, et mitte näha oma teadvuse alapoolt nutma puhkemas meeleheite ääretutes kõrbedes. Kummalisi täheldusi võimaldab introspektsiooni harrastus. Juhuse avanedes kõnelen sellest üksikasjalisemalt.

Võib-olla kordub olnu endises fastsinatsioonis: hubane tuba, koldeleegi maagia, veini sädelus pokaalis, jumalike lõögastushetkede vaikne pidulikkus erakusaatuste kalkidel orbiitidel.

Ent tähtsaim kõigest on selle säilimine, mis on põhiline, prevaleeriv, üldmäärav — elu ja taju püsi, uskumuste ja pürgimuste purunematus. Valitseval positsioonil selles kurbuse ja kurjuse, hirmu ja vihkamise maailmas on see, kes evib rikkaimaid ja mitmekesiseimaid kujutelmi. Iga-vees pühas antagonismis saavad rändama teineteise kõrval vilets hiilgus ja hiilgav viletsus. Ei ole raske väita, kummal on väärikam koht universaalsete väärtussuhete eksimatul mõõdupuul. Tee armastuse ja tõe juurde kulgeb mööda pööraseid kuristikke, mis on nii pilkased, et neisse sõandab astuda ainult väga valge laubaga matkaja.

Sügav, võltsimatu, täiuslik kannatus on ikka olnud valitud hingede eriliseks eesõiguseks. Ja vaatamata saatuse julmusele seirab õnn mind kõikjal, sest olen neist, kelle õnneaisting on varjul meelte olemuses ja oleluse tõigas eneses.

Sinu poolt saadetud raamatud, nii palju kui oled neist teatanud, on kätte saadud. Olen Sulle nende eest väga tänulik. Mõningate ürituste nurjumine on muidugi küllalt kahetsusväärne, kuid pakub rahuldust seegi, et Sa tegid kõik, mis võisid.

Pole kirja saanud ei Ülolt, O. K.-lt ega dr. Suubi'lt. Ei oska selle üldise vaikimise kohta mingit seisukohta võtta.

Kerkib küsimus, kas ligemas tulevikus on mõtet mulle raamatuid saata (välja arvatud vast inglise keele õppimiseks). Keskpärane raamat on luksus, aga luksus askeedi juures on pahe. Lõppeks polegi raamat ainus vahend vaimse värskuse säilitamiseks, võitluseks intellektuaalse atrofierumise, filisterlikkuse ja obskurantismi vastu. On teisi, puhtlooduslikke, sügavalt sisemisi, varjatuid elu pinnatormide eest. Kui need lakkavad olemast võimelised tagama hinge sõltumatust, on ka kõik kirjutatud nõidus kasutu. On vast parem, kui Sa raha, mis kuluks raamatuitele, saaksid varuda teatud puhuks, mil ma seda hädasti vajan. Niisugune moment võib saabuda peagi ja ma tean, et Sinugi majanduslik seisund vaevalt lubab Sul evida liigset raha või teha ettenähtamatuid kulutusi suvalisel ajal. — Palun Sinult, armas sõber, veel üht oma-pärast teenet. Külasta, palun, veelkord daami, keda ma küll pean irrealseks, kuid keda võib ka käsitleda ühtviisi kõikide reaalsete fenomenidega.

Palun talle üle anda juuresolev luuletekst (veneekeelne) ja minu tänu ühe äsjase saadetise eest, mis minuni jõudis (kas kummalise endena?) täpselt Suurel Reedel. Ütle, et ma ei saa talle kirjutada (kuigi seda nii väga tahaksin) enne, kui ta hakkab respektierima tsiviliseeritud ühiskonnas kehtivaid suhtlusreegleid. On

Sõna on mu kirg ja nõrkus

vist ülearune lisada siia mingeid muid juhendeid. Ühte toonitan küll, — kõikvõimalike temaga seotud inimeste osas, kellega Sa sellel visiidil võib-olla oled sunnitud vestlusse sattuma, tarvita minu isiku suhtes kõige kaine- mat lakoonilisust.

Kui see Sulle tundub vähegi mõeldavana, kingi talle minu poolt mõni lihtne karge lill (võib-olla lumikelluke).

Meenuta talle «Reigi õpetajat», mida ma talt kord palusin. Ütle, et ma võlgnen sellele raamatule ühe imepärase assotsiatsiooni.

Olgu muide öeldud, et eespool tähendat luuletise kirjutasin eneselegi üllatuseks paari tunni jooksul. See on senini kõige imelikum kivikene mu loominguga mosaiigis.

15. aprillil 1955. a.

Kõike head! Arthur.

Armas sõber!

Sain kätte Su mõlemad maikuukirjad kui ka raamatud. Esimestega tutvusin küllaldase põhjalikkusega, teiste stuudiumiga pole veel kuigi sügavale jõudnud, mille pärast ei hakkagi praegu neile mingit hinnangut andma. Raamatuid on mul nüüd juba tõesti palju, eksemplaride koguarv ei jää mõnest külabiblioteegist maha midagi. Ainult ei ole võimalik nendega tegelda nii, nagu kord ja kohus. Kui inimesel on ausalt öelda, nii vähe lootusi ja nii palju paraku küllalt põhjendatud kartusi nagu minul, muutub talle erakordselt raskeks empaatiline tungimine literatuuri ja kaunite kunstide põhjatuusse sügavusse. Mis aeg ja saatus ja elava looduse üldised olelustingimused oma objektiivselt paratamatu ihnekäelisusega keelavad meie eludele, on küll ka raske kanda, kuid siiski kergemini talutav kui rikked ja lüngad, mis meie elukoosse põimitakse inimkäte poolt. Kõige masendavamaks osutub aga alati isiklik võimetus, tahtelõtvus, keskendumissuutetus, meeleolude ülikiire haihtumine. Imelik on see, et enamasti me ei kahetse niivõrd seda, mis

on olnud, kui seda, mis võinuks olla. Kasutamata võimaluste, hüljatud naudingute, kustunud kiindumuste teadmine kogub südameisse rohkem sappi kui kõik õnnetused, eluraskused ja selle maailma olemuse kohutavad ebakõlad kokku.

Ma ei või muidugi kujutleda, kuidas Sulle meeldib Su uus miljöö. Kahtlemata võib aga leida ka positiivseid ja kasulikke sugemeid nii elulaadi puhutises kargestumises kui selle aeg-ajases vahelduvuses. Ma leian neid isegi enda oma hüpertroofilistes äärmuseniiviidustes. Ei oleks ju miski õudsem psüühilisest ja emotsionaalsest vaesumisest.

Ei tule kunagi unustada, et vegetatsioonil ja seisuvete rahul on oma ahvatlus nõrkade hingede jaoks ja just selles ahvatluses kätkevadki eelmainitud vaesumise tugevad umbrohujuured. Kõike näha, et palju tunda, — ah, kui uhkelt kõlab see dünaamiliste, kasvatungis pakatuvate, suure arengupotentsiaaliga laetud hingede deviis.

Mis puutub kõikidesse neisse heatahtlikult osutatud teenetesse, milliseid Sa mulle oled kinkinud nii palju kordi, oleks vast liigne siinkohal uuesti märkima hakata seda tänulikkust, mida ma loomulikult tunnen selle kõige juures. Ära, palun, solvu, kui ma siiski sõandan viidata ühele väikesele ebameeldivusele, ebaõnnestumisele, pettumust toonud seigale, — ma isegi ei tea, kuidas seda õigeim oleks nimetada. Daam, kellega ma Sind tahtsin viia rüütellikku vahendajaossa enda tarvis, ei ole mitte mõni neist nürimeelseist, rabemaneerilisist või seksuaalselt utreeritud labastest naistüüpidest, mis on tänapäevale küllalt iseloomulikud.

Siin on tegemist võrratu hingelise iluga, sellisega, mis on suuteline looma üha uusi ja uusi helgelt töotusrikkaid perspektiive piiramatus paljuses, — iga päeva jaoks, tunni jaoks, minutiteks, sekunditeks, kui see tarvilik. Mul on temaga olnud elamusi nii peeni, ülevaid ja kauneid, et nad veel nüüdki kosutavad mu hinge järel-

naudingute jumaliku nektariga. Nad meenutavad juveelide helkreflekse momendil, mil peale kauast silmitsemist aardekastikeste särasse, suletud laugude all üha uuesti ja uuesti lastakse korduda kiirtepillu mänglust. Ma vajan seda naist nii, nagu vajatakse hingerahu, õnne ja unelmaid. Olukorrast tingitult ma vajan samavõrra inimest, kes oleks tahteline ja võimeline kaasa aitama selle äärmiselt keerulise situatsiooni lahendamisele. Selleks on vaja palju taiplikkust, taktitunnet, julgust ja kannatlikkust ühelt ja siirameelset, usalduslikku kontakti teiselt poolt.

Algul ekslikult märgitud aadressi ma parandasin õigeks juba eelmises kirjas (maja nr. on 15).

25. juunil 1955. a.

Ootan vastust!

Arthur.

Armas sõber!

On möödunud õieti juba palju aega sellest päevast, mil minuni jõudis Su suvine kiri ja vahepeal sain kätte ka postkaardi. Vastuse valmistamine aga viivitus mitmesugustel põhjustel, milliste üksikasjaline käsitus ei saa mahtuda käesoleva kirja tagasihoidlikkusesse mõõdetesse. Mind rahustab teadmine, et see Sinu eriilme omandanud suvi möödus, nagu näib, siiski üldise rahulikkuse ja ladususe tähe all ja et oled jälle pöördunud oma enam harjumustekohase elulaadi juurde, kohtadesse, kus aja hävitava mõju tajumine pehmendub situatsioonide tavalisuse loori all. Seda ei saa ma öelda enda kohta. Minule on ajavoolu ühetaolisus hakanud mõjuma setseerimisoana, — nii teravalt ja raskelt lõikab viimsesse kui närvikiudu aeglane loid loksumine hallide päevade tuhmis virus. Ei ole vist midagi, mis hirmsamini võiks halvata ja solvata inimvaimu individuaalset enesearmastust, kui niisugune ta täieliku tegevusetuse needus, või veel täpsemini väljendades pingeline tegevusesolek, millel puudub otstarb ja funktsioon. See on nagu hügelmootori töö, mis seisneb millegi täiesti kasutu teostamises, nagu

õhu- või veemasside rakendusest liikumapanekus. Selles on nii palju painajalikke ahastusi, unetuid öid, unistuste kodumaatust, mõtteid, mis on nagu täiesti viljatute eksootiliste lillede lühikene toretsev värvipillerkaar. Selles on kohutavate tõdede aimusi, kõhklevaid ootetunde oma liiga avara ja hõredalt asustatud südame tanumail, vaistulisi viivitusi ja julgusevõtte astumiseks mõne jubeda introspektiivse avastuse lävele. Ja siis, kui meeleheide võtab õlule oma kõige mustema rüü, kui kaovad kõik maapealsed orientiirid nagu jampsliku unesõõmu hetkeline uim, kui tähed taanduvad laotuse sügavusisse ja hing on nii üksi, et ei malda isegi nutta, jah, just siis tunnen, kui võimsana ometigi elab loomuses tarve selle järgi, milles on aset võtnud tarkuse ja tasakaalu Jumal — vormi, kujundi, sümmeetria, harmoonia järgi. Ja siis ma tunnen jälle üht imelist, igas tagasitulekus tugevnevat ja küpsemaks saavat tunnet, mis ütleb, et tõelus algab sääl, kus me arvasime ta lõppevat ja et keskpärasest kõrgemal seisvat intellekti alati jääb hurmama katse maailma olemusmõistatust leida ja lahti riietada meeleliste aistingute eksiradade ja ratsionaalsete võimaluste nivelleerituse kiuste.

Neil hetkil ma olen taas õnnelik, sest kuigi ma, niisamuti kui mu liigikaaslasedki, ei pääse välja tunnetusvõime elusfääri ahtusest, hoidun siiski targu ta äärele, ta neisse punktidesse, kus ülev illusioon ei ole mitte teesklejate tööriistaks, vaid siirameelsete töötsijate jumaluseks ja kus alati kobrutavad üle servade ilujanu, armastuse ja algupärase vooruse peenevormilised hõbekarikad. Oma kerjuseradadel ma tahan käia mitte vähema väärikusega kui need, kes eelistavad endas näha ühiskondlikku looma, kes ehitavad kõrgeid jahedaid maju ja kasvatavad üles punapõselisi jõnglasi. Iga oma laulu juures ja iga valu juures, mis talle eelneb nagu kuninga ilmumist kuulutav heerold, ma tunnen ainulaadset erutust nagu see, kes siirdub põnevale retkele läbi mere ja taevaste raju, mille taga kõik igatsused ja uskumused

personifitseeruvad lihaks imaginaarsete reproduktsioonide varieeruvast konstantsuses. Kes on seisnud paljude tulede paistel, see ei ütle, et Pallas Athena naeratus on vähem kütkestav kui Aphrodite oma.

Saadan Sulle kaasnevalt tutvumiseks (ja võimalust mõõda ka talletamiseks) ühe oma viimastest luuleavaldustest. Huvitav oleks teada, kas mõjuvuseastmed ta üksikute osade vahel on väga suured. Olejäänud lisanditest on üks kiri määratud Reinule ja teine prl. Ea Jansen'ile, kes peaks endist viisi töötama Tartus Eesti Teaduste Akadeemia Ajalooinstituudi teadusliku kaastöölisena asukohaga Akadeemia peahoones. Palun Sind leida võimalust külastada teda isiklikult ja ära oodata ta vastus. Selle inimese iseloom ja hingelaad on hoopis vähem komplitseeritud kui tollel abstraktsel preestritaril, kellele mõeldes ma Sulle kunagi tegin nii palju asjatut vaeva. Ea Jansen'ile määratud kiri aseta, palun, pealkirjadeta ümbrikku, juurde lisades sonetti (millega tutvu) ja kleebi kogu see värk kinni.

Oleks hea, kui saaksid ka Ülot külastada, sest ma tahaksin nii väga teada, miks ta ei kirjutanud, kui kord lubas. Kui Sa tabad ta täies kodumiljööös, siis pead mu tervituse pooleks jagama tema ja ta abikaasa vahel.

Tervitan Oskarit.

8. 9. 55.

Arthur.

Armas sõber!

Ära ootamata Sinu vastust mu eelmisele kirjale läkitan lisaks veel käesoleva lühikese. Viimased päevad on toonud mu muidu nii üksluisesse ja staatilisse ellu nii mõnegi uudse ja mõnevõrra ootamatu joone, mida ma ei saa jätta arvestamata. Minu ees avaneb nüüdsega täiesti reaalne perspektiiv vabaneda vangistusest ja taas lülituda tavalisse kodanikuargipäeva. See võimalus pakub mulle loomulikult rõõmu, kuid ma ei saa kuidagi öelda, nagu oleks see rõõm vaba murest. On nii palju, mille

pärast tunda rasket, hinge sööbivat ahistust. Ei ole ju lootustki saada esialgu mingit vähegi meeldivat ja tasuvat, või siis vähemalt inimväärlist (selle sõna minimaalses tähenduses) äraelamist võimaldavat töökohta. Väheselgest, — ei ole momendil õieti korralikku riitusesetki selga panna ega ühtegi sobivat sihtpunkti, mida võiks endale ajutiseks peatuskohaks valida. Peale selle pean teele minema peaaegu täiesti rahata, milline asjaolu minu esialgset seisundit eriliselt raskendab. Tungimata pikkadesse arutlustesse ja analüüsidesse sõandan Sind paluda kirjutada mulle lühikeses vormis, kas Sa vast ei tea anda mulle mõnd kasulikku nõu. Peale selle, kui Sulle osutub võimalikuks saata mulle pisut raha, ma muidugi oleksin Sulle väga tänulik. Võibolla ma isegi suudaksin seda Sulle kunagi tasuda. Ainult et neid asju tuleks ajada võimalikult kiiresti.

Ma muidugi ei arva, et vabadus hukutab selle, keda vangistus ei hukutanud, kuid poleks siiski üleliigne mitte unustada minu seisukorra kogu tõsidust ja problemaatilisust.

21. septembril 1955. a. Sind tervitades Arthur.

Armas sõber,

nagu näed, on raske rahustada kord käärima pubkenud südant. Kuidas ka ei sooviks mööda vaadata mõnede tõsiasjade karmusest, nad leiavad ikka ja jälle tee taju tanumaile, kord-korralt kasvades ja omandades üha õudsemaid ja fantastilisemaid avaldusvorme. Kunagi ei oleks ma osanud kujutleda, et vabaduse õnn mu juurde astub niisuguse jubeduse oreoolis. Ma olen sisemiselt püüdnud valmistuda kõigeiks, kaasa arvatud kohutaivamad võimalused, kuid see on siiski üleiniimlikult jõudu nõudev. On üks asjaolu, mis mulle veidi kergemaks teeb mu huku arvatava paratamatuse. See asjaolu seisneb selles, et ma palju kordi sukeldudes oma hinge metsikute kuristikude põhjani ja näiliselt ilma iga välise sunnita astudes surma kiirgava palge ette, olen ammu vabanenud vajadusest

Sõna on mu kirg ja nõrkus

mööta elu ja inimtoimingute suurussuhteid tavaliste üldkonventsionaalsete vahenditega ja tähistustega. Ma pole muide enam ammugi eriti veendunud, et inimoluse eluõigus on seaduspäraseks ja vaieldamatuks nähtuseks. Sellepärast ma olengi nüüd seatud suure hämmelduse ette, tundes äkki küllalt tugevat kurbust ja häiritust sellepärast, mis mind praegu ähvardab ainukordse jõuga. Ma ei taha Sind mitte masendada ega viia inetu ebakõlani oma siiani nii pidevalt ja ühtlaselt välja peetud kannatusi, milles ei puudunud oma ülevus ja veetlus. Kuid ma lihtsalt ei saa vaikida mõnede asjade suhtes teatud eelaimuste surve all. Olgu lubatud pisut avameelsust sellele, kellele kõnelemisaega on jäänud võib-olla väga vähe. Halb puánt — see on suurim õnnetus ja solvab sügavasti mu tõusvaid gradatsioonid armastavat hinge. Jääb kummali-seks paratamatuseks, et saabuv vabadus kujuneb mulle pigemini kaotuseks kui võiduks. Ära pahanda selle pärast, et palusin Sult kiiret abi. Mu seisukord on praegu liiga tõsine selleks, et lubaks mul olla häbelik ja uje.

Seisan oma elu kõige raskema ja komplitseerituma tunni ees. See on esimene juhus, kus ma pean kartma seda, mis tundub mulle hirmsamana surmast — moraalselt kokkuvarisemist. Kui mind selles suhtes säästetakse, harjun ja lepin kõige muuga võib-olla. Mitmetel kaalutlustel kuid pean vististi esialgu loobuma mõttest naaseda Eestisse. Ma ei taha naaseda kerjusena oma noorpõlve helgete õnnelamuste maale, kuid mu süda jääb alati seotuks temaga. Igal juhul soovin säilitada ühendust Sinuga niikaua, kui säilin ma ise. Kirjale on lisandatud paar luuletist. Võta nad vastu lahkeks tutvumiseks. Nad pole enam päris värsked, s.t. on kirjutatud käesoleva aasta suvel. Olgu neil oma koht selle pisku hulgas, mis must järgi jääb.

Ootan väga Su vastust, nõuandeid ja abi. Kunagi varem pole ma neid vajanud rohkem kui nüüd.

29. septembril 1955. a.

Arthur.

6. detsember 1955.

Armas sõber!

Nagu näed, on kõik läinud pisut teisiti kui arvasime. Minu saatuse lõplik kujunemiskäik selgub ligemal ajal. Ei ole sugugi kerge vallanduda draakoni embusest. Üldiselt olen siiski veel võrdlemisi reipas meeleolus. Kõik areneb peatselt üliloogilise lõpuni. Kas tõesti pole õnnestunud saada vastust kumbalegi mu kirjadest? Ja miks ei kirjuta Sa ise?

Raha pole ma kätte saanud. Kui see pole Sulle veel tagastatud, nõua postilt.

Kõike head Arthur.

PS. Kui Sulle peaks kirjutama keegi sakslane Berliinist, siis säilita see kiri. Ta on määratud minule.

Armas sõber!

Osutun taas kord raskelt võlglasteks Sinu ees tava-
tult pika viivituse pärast. Oleks hea, kui Sa suudaksid
uskuda, et selle viivituse teke väga väikesel määral onenes
minust. On hetk fantastiliselt julm ja lootusetu. Ta pris-
mas murdudes tundub kõik mu ümber mulle kas liiga
tühisena või jälle liiga palju valu põhjustavana. Peab
omama kas väga tuima ja toorest või siis väga avarat
ja tugevat hinge, et taluda alasti tõeluse kõiki tormi-
puhanguid. Kummalisi mõtteid sigineb mõnikord pähe
selles pilkaselt üksildases öös. Mida vormitumaks, ähma-
semaks ja kujutusvaenuliselt ebamäärasemaks muutub
tulevikuaimuste pilt, seda enam intensiivsemalt hakkavad
mind jälitama mälestused. Mõned neist lohutavad ja
rõõmustavad mind väga, mõned on täis kurbust ja
kaduva leina, mõned täis etteheiteid ja süüdistusi nagu
haigeks piinatud süüme sügavused. Näe, — siin ta on,
see elu, nii väikseks ahtunud, et peagu mahub vaatleja
peopesale — tillukene tume pärl, kristalliseerunud valu
kvintessents. Mõnigi seletamatuna näiv asi, nii mõnigi

hämmastav fenomeen hakkab aegamööda selguma ses apokalüptiliste katsumuste tulikahjuvalguses, mis küllastamatuse täiuses laiub mu ümber. Meelte nälg on mõjunud rikastavalt psüühi eluavalduste modifikatsioonipeenustele. Ma olen praegu kahtlemata vaimselt küpsem, viimistletum ja ilmekam kui oma otsiskluste ja kannatuste lähtel. Ainus, mis mind lahutab võimalusest olla õnnelik, on rakendumisvõimaluste puudumine. Keegi vist ei suudaks õigesti mõista ja kujutella, mida minu jaoks tähendab see täieliku tegevusetuse needus, see kohutav dispropertsioon võimete ja võimaluste vahel. Kanda endaga üha kaasas oma kasutu rikkuse aardeid, see tunne ja teadmine üksinda on ränk ning õudselts rõhuv. Ma tean, et elu on igavene, kuid samavõrra ma tean, et isend ei kordu kunagi. Igal taastulekul on tal uus nägu, uued tunded ja uued uskumused. On lõppude lõpuks siiski nii kahju ära anda seda, mis kord näis olevat juba nii ligidal õnnestumisele. Mõnikord tiheneb nõrdimus mus tapvate kontsentratsioonideni ja on nii lõpmata küsitav leida ta jaoks tõhusaid leevendusmeetodeid. Siiski pean ma ütleva, et mul on välja kujunenud mõningad sootuks uued kavatsused ja arvamused loomingu printsiipides. Kui mul kunagi korda läheb neid teostada, siis saab selgeks, kas ma olen oma elu raisanud virvatulede imetelule või siis tõepoolest tohin astuda osasaamise uue valguse sünniga. Mis puutub Sinu poolt koostatud luulevalimikku, siis ma muidugi nagu iga muugi autor ei saa varjata teatud rahuldust teada saades, et keegi mu luulest huvitub või seda vajab. Kurb on ainult see, et mul ei ole sidet ühegagi neist, kellel luulekutsumus samuti on südamesse juurdunud nagu mul endalgi. Missuguseks määratuks kaotuseks sellise vahenduse puudumine meile kõigile on! Raamat (Semperi «Punased nelgid»), mille Sa mulle saatsid, on oma idee poolest alatu, ilge ja jultunud. Mul on kahju, et ma pean seda ütleva, kuid ma ei saa teisiti iseloomustada üht niivõrd renegaatlikku asja. Sellegipärast ma ei arva, et Sa mõelnuksid midagi paha selle

saatmisega mulle. Siiski oleks tänuväärne, kui selliste koõmaaride asemel saaksid hankida mingeid õppe- või sõnaraamatuid (kas ladina, inglise või ka saksa keele osas). Need võiksid pakkuda mulle suurt kasu ja naudingut. Kirjuta nii ruttu kui võimalik. Minu aadress on endine.

Tervitades Arthur.

12. 3. 56.

(Järgneb)

Tulekandja

NELIAS KÄSK

Fanny de Sivers

«Austa oma isa ja ema, et su käsi hästi käiks ja et sa kaua elaksid siin maa peal.» Sellisena õpetas meile neljandat käsku meie koolikatekismus.

Kaasaegse meelelaadi järgi tundub esimene osa sellest lausest iseenesestmõistetav, kuna teine šokeerib. Kas siis vanemaid peab austama sellepärast, et endal elus veaks? Pealegi näitab elu ise, et see lubadus ei pea paika. Inimesed, kes austavad ja armastavad oma vanemaid, võivad surra üsna noorelt, ja mõni teine, südametu ning respektitu olevus elab saja-aastaseks. Kas siis Jumal valetas või sai Mooses asjast valesti aru?

Kõigepealt tuleb vaadata teksti. Eesti Piiblis seisab: «Austa oma isa ja oma ema, et sinu elupäevad saaksid pikaks seal maal, mis Jehoova, su Jumal, sulle annab» (2 Mo 20, 12).¹ Ladinakeelne *Vulgata* ütleb sama: *ut sis longaevus super terram quam Dominus Deus dabit tibi*. See mõte kordub 5. Moosese raamatus 5, 16: *ut longo vivas tempore* 'et sa pikka aega elaksid'.

Idee saab selgeks, kui me ta viime ühiskondlikule pinnale. Käsud ei ole määratud mitte ainult üksikule, vaid kogu rahvale. Isa ja ema taga on isaisa ja ema-

¹ Piibli tsitaadid pärinevad väljaandest: Piibli raamat. New-York—London—Stockholm, Briti ja Väljamaa Piibliselts, 1945.

ema, nende vanemad ja vanavanemad. Nendega koos kogu rahva pärimus, eluviis, traditsioon, kultuur. Kui me kõike seda «austame», siis elab meie tsivilisatsioon edasi, siis õpivad ka meie lapsed seda kõrgelt hindama ja omakorda tulevatele põlvedele edasi andma.

Siiraki tarkuseraamat (*Ecclesiasticus*) toetab seda mõttekäiku: «Kes isa austab, see lepib patu ära. Ja kes ema austab, on selle sarnane, kes varandust tallele paneb» (3, 3—4). Ladina keeles: *sicut qui thesaurizat* 'nagu keegi, kes varandust kogub'. Patt on ju see, mis lahutab, mis segi või tülli ajab, õigeid väärtusi põlgama paneb. Traditsioon — kuigi ka ta ise ei ole patust puhas — aitab vähemalt vaimse arengu algstaadiumis mingit kindlat tugipunkti leida, millele toetudes saab iscenda ja sellega kogu rahva spirituaalset taset tõsta. Rahva traditsioonile isiklikku panust lisada. Selles seoses on loogiline, et rahva kollektiivne mälu püsib ja areneb positiivselt. *Ecclesiasticus* (3, 5) märgib: «Kes isale au annab, sellel tuleb hea meel oma lastest...» Paar rida edasi (3, 8) loeme veel, et isa ja ema tuleb austada «töö ja sõnaga». *Vulgata* (3, 9) lisab veel «suure kannatlikkuse» või püsivuse (*in opere et sermone et omni patientia*), mis cesti tekstist on millegipärast välja jäänud.

Niisiis: vanemate austamine on pidev kannatlik töö, väsimatu mõtlemine ja tegutsemine oma rahva heaks.

Vanemate ja laste kokkukuuluvusest ning seega kogu rahva kokkukuuluvusest on Pühakirjas sageli juttu. Eriti väljendub see dekalooži alguses, esimese käsu juures, kus Jumal end nimetab *Deus aemulator*, püha vihaga Jumal, «kes vanemate ülekohut nuhtleb laste kätte kolmandast ja neljandast põlvest saadik, nende kätte, kes mind vihkavad» (5 Mo 5, 9). Sellele needusele järgneb kohe õnnistus: «ja kes head teeb mitmele tuhandele; neile kes mind armastavad, ja mu käskusid peavad.»

Kõigepealt tuleb märkida, et *aemulator* ei tähenda esmajoones «vihastajat», vaid Jumalat, kellele armastus on nii tähtis, et ta tahab esimest kohta inimese südames.

Prantsuse *jaloux* 'armukade' tõlgib seda mõistet paremini. Nii ei tulene «nuhtlemine» ka mitte tigidusest või kättemaksuihast, mida Jumalas ju ei ole, vaid olukorrast endast. *Iniquitas* 'ülekohus, õiglusetus', algselt 'oma jõupiiridest üleastumine', viitab mingile jumaliku seaduse-, korra- või loomuvastasele teole, mis automaatselt kutsub esile kurja reaktsiooni. Ja see võib siis kesta pikka aega, aastakümneid ja sajandeid, ja kanduda ühest põlvest teise.

Sellist «nuhtlust» võime kogeda igapäevases elupildis: pärivuse paised, mis vahel näiliselt tervenevad, kuid paar põlvkonda hiljem jälle uuesti välja lõõvad; korratu eluviisi korrosiivne mõju endale, ümbrusele ja järeltulijatele; «kasvatamatus» laastav tulemus isiksuse vormimisel jne. Enamik meie hädade juures on meil harva otsest süüd. Traagiline on see, et me sünnime siia ilma minevikus kokku kantud koormaga, mille needuse me iseenda pattudega veelgi raskemaks ajame.

On selge, et keegi meist ei ela ainult iseendale. Tema teol, tahtmisel ja mõttel on tagajärjed ka mujal. Ka siis, kui ta iseend peab erakuks. Ükski kuri ei teki kogemata. Ka ükski hea mitte. Kuskil on juured. Ainult et meie võimuses ei ole algpõhjuste äratundmine ja defineerimine. Ainult Jumal saab seda teha. Nähtamatul pinnal võib «ülekohtu» ja käsuvastase meele vili olla veelgi masendavam. Kes teab, kui kaugemale ja sügavale võib küündida inimese mõte? Kes suudab mõõta vihkamise sõõbivust? Tõesalgamise ja teadliku teotamise hävitamisjõudu? Kui palju häda, õnnetust, orjust ja piina on põhjustanud patt Vaimu vastu!

Kuid Ilmutus näitab, kuidas kõigest kurjast ja nuhtlusest lahti saada. Ülekohtu ja needuse ahelaist vabaneamiseks annab lootust Jumala arm ja pikameelsus. Kui kolm või neli põlvkonda peab põhimõtteliselt kandma esivanemate arvele kirjutatud kurja raskust, siis armastuse ja harmoonia kaudu saavad tuhanded — ka needusealused — õnnistust. Tuleb märkida, et ladinakeelses teks-

Neljas käsk

tis seisab *multa millia* 'paljud tuhanded', mis on tugevam eesti tõlkest. Kui veel meelde tuletada, et antiikne «tuhat» tähendab suurt hulka üldse, siis võiks siin kõnelda pigem lõpmatust arvust.

Niisiis, kõik hea ja kuri, mis me teeme või mõtleme, surub oma jälje meie lastesse ja lastelastesse. Ja lapsed omakorda vormivad järgnevaid põlvi. Aga kas ei võiks ka ette kujutada vastupidist mõjusuunda? Tavalise ajamõiste järgi saab juhtuvat jälgida ainult ühes suunas: tuleviku sündmused vajuvad olevikust läbi minevikku ja minevik jääb meile kättesaamatuks. Selle pildid tarduvad igaveseks. Kuid meie ettekujutus ajast ei vasta tegelikkusele. Igavikus langevad kõik meie jaotused kokku. Kristus ilmus ajalukku teataval silmapilgul, kuid tema lunastustöö ei päästa mitte ainult neid, kes on siia ilma sündinud pärast teda, vaid kogu inimkonna algusest peale.

Loogiliselt võib sellest järeldada, et ka meie elust lähevad niidid ette ja taha, homsesse ja eilsesse, et ka meie heal ja kurjal on laiem mõjuvaldkond, kui me seda harilikult märkame. Võib arvata, et kui vanemate ülekohus või armastus ja käsupidamine (jumaliku harmoonia respektierimine) küll «nuheldakse» laste kätte, siis «nuheldakse» ka laste ülekohus ja armastus vanemate ja vana-vanemate kätte. Kuidas muidu mõista Kiriku õpetust pühade ühendatusest ja palve jõust, mis tungib läbi aja ja ruumi raamidest? Igaüks meist on vastutav oma vanemate ja laste eest, vastutav oma rahva eest.

Et armastus ja Jumalast seatud käsu hoidmine on tugevamad kui ülekohus — mis on kolm-neli põlve «paljude tuhandete» vastu! —, siis võime südamest rõõmustada, et meile on antud võimalus oma pisikese isikliku heaga osa kogu maailma kurjast üles kaaluda. Sest kogu inimkond on solidaarne, patu — algpatu — ja Kristuse lunastuse kaudu. Neljas käsk käib küll lähemate sugulasstmete kohta, kuid kõrgemas perspektiivis haarab meie «vanemate austus» kõiki rahvaid maailmas. Igal rahval

on midagi eripärast, mis tema traditsiooni teeb rikastavaks kogu inimkonnale ja mille kadumine jätab ajalukku tühja koha. Jumala seaduse järgi peame hoolitsema kõigepealt oma perekonna ja oma rahva eest, kuid mitte unustades, et jääme teatavas mõttes vastutavaks kõigi teiste eest. See hea, mis me laseme teistel kaduma minna, on ka meile endale kadunud. Nii ei tohiks meid ka ükski kuri teiste juures ükskõikseks jätta.

Neljas käsk ei sule meid kitsastesse perekonna raamidesse. Nõndanimetatud marurahvuslus, võõraste põlgus ja natsionaalne omakasu tagaajamine igasugu imperiaalsimi ja kolonialismi vormidega ei ole neljanda käsu pidamine Jumala mõttes. Nagu iga Jumala seadust, nii saab ka vanemate austust perverteerida, moonutada loomuvastaseks, õhutada fanaatiliseks isamaavaimustuseks, mis harilikult tähendab ainult maskeeritud võimuiha: tahet olla teistest «parem», kuuluda perekonda, kel on teeneid ja au, arvata end rahva hulka, kel on maad, prestiiži ja hiilgav minevik, ning kasutada neid eeliseid teiste rõhumiseks.

Tuleb meeles pidada, et meil kõigil on oma head ja vead. Igal rahval on oma pahed ja vourused. Tugevad on need, kes oma vigu näevad ja nende vastu julgevad võidelda. Traditsiooni ainult traditsiooni pärast hoida ei olegi mingi «austamine». Rahvapärimeses ei ole kõik väärtuslik, ka sinna on patt jätnud oma pitseri. Seda peab algusest peale ära tundma. Ja elu suurim töö on ju patukütkeist välja heitlemine.

Nagu juba mainitud, kuulub austamise juurde ka armastus. Ükski tõeline armastus ei tee pimedaks, kuigi rahvasõna seda väidab. Armastus annab valgust. Kes vanemaid armastab, näeb, mis neis on viltu või puudulik. Kes oma rahvast armastab, ei saa aktsepteerida tema eksimusi. Kus aga on mõõdupuu? Ei tohi unustada, et inimene on loodud Jumala «näo» järgi. See «nägu» ongi, mis teeb teda «armastusväärseks». Kahjuks paistab see harva meie mandunud maski alt välja.

Neljas käsk

Peame küsima: kuivõrd ilmneb Jumala nägu meie vanemates? Meis endis? Meie rahvas? Neljas käsk nõuab, et me selle näo patusaasta alt välja kooriksime, seda puhastaksime ja lihviksime. Pärimuse puhastamine ongi selle austamise kõrgeim aste. Peame hoidma oma traditsiooni, kuid välja rookima kõik, mis selles on vale või kõlvatu. Mitte jonnakalt kinni pidama kombeist, mille juured on mürgised. Ei ole vaja midagi hävitada ega unustada, tuleb parandada, täiendada, kaunistada. «Katsuge kõik läbi, hoidke alles see, mis on hea. Hoidke end eemale kõigest, mis paistab halb,» soovitab Paulus (1 Te 5, 21–22). Niisugune kriitiline austus oma vanemate ja rahva vastu teeb meid ise küpseks, nii et me suudame oma rahva pärimust positiivselt edasi ehitada.

Kameeleon

ARVUSTUS

Konrad. Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988. 503 lk.

Eesti rahva suhe kristliku kirikuga on aegade vältel olnud üsnagi keerukas ja mitmepalgeline. Meie esivanemad puutusid ristiusu õpetusega kokku praegu teadaolevatel andmetel muinasaja lõpupoole. Läbikäimisel lääne- ja idapoolsete naabritega tutvuti Skandinaaviamais ja Venemaal võidulepääsenud uue elujõulise usundiga, milles võis leida kokkupuutepunkte eestlaste seniste arusaamadega ja mis sel viisil hakkas üksikute elementidena imbuma nendegi mõttemaailma. Hiljemalt 11. sajandi keskpaigast on Breemeni peapiiskopkonnast üritatud sihikindlamat misjonitööd Baltikumis. Arheoloogiline leiumaterjal osutab sellele, et ristiusu mõjud ulatusid juba eestlaste matmiskombestikku, mis kõneleb nende mõjustuste ulatuslikkusest ja pikaajalisusest.

«Mõõgamisjon» 13. sajandi algul lõi segi Eesti senise elukorralduse ja ka rahva usuliste tõekspidamiste kooskõlalise arengu. Selle asemel et tuua inimesi ristiusu juurde, tõukas vägivaldne kristianiseerimine neid sellest hoopis eemale. Sallivus ristiusu suhtes asendus lausa vaenuga. Kui 1223. aastal eestlased veel kord maa vabastasid, siis «heideti kristlase nimi välja kogu oma maa piiridest», püüti «ristimise sakramenti täiesti hävitada» ja võeti rõhutatult kasutusele vanad «paganate kombed». Jüriöö ülestõus rohkem kui sada aastat hiljem oli veel selgesti suunatud ka kiriku vastu.

Võõrvõimu kindlustumine ja katoliku kiriku organisatsiooniline korraldamine löid uue olukorra, milles esialgu vaid vormiliselt ristitud rahva mõttemaailm hakkas ajapikku jälle kalduma kirikliku ideoloogia poole. Võõrvõimu ja ristiusku enam päriselt ei samastatud, vaimuliku seisusse astus ka eestlasi. Vallutusest tekkinud tõrge oli siiski visa kaduma ja küsimus — kas muinasusund või ristiusk — jäi päevakorrale paljudeks sajanditeks, ka pärast reformatsiooni luteri kiriku päevil. Aimuüksi vallutuse ja sellest tingitud vastuseisuga kõike

seletada oleks siiski ühekülgne, sest põhimõtteliselt samalaadse arengu-tee käisid läbi kõik ristiusulised maad. Traditsioonilised uskumused ja kujutelmad taandusid kõikjal väga aegamööda.

Edaspidi tõi sügavamaid muutusi kiriku kasuks Rootsi riigi tõsiluterlik kirikupoliitika ja sellega seonduv talurahvakoolide loomine 17. sajandi lõpupoole. Lugada jumalasõna ise oli hoopis mõjuvam kui õppida seda tundma teiste vahendusel. Otsustavalt kallutasid kaalukeele ristiusu poolele siiski alles vennastekogudused 18. saj., eriti 19. sajandi esimesel poolel oma sotsiaalse võrdsuse idee ja demokraatliku sisekorraldusega. Rahvusliku ärkamise aega astus eesti rahvas kristliku, ülekaalukalt luteri usku kuuluva rahvana, ja tekkiva rahvusliku vabanemise nõudega liitus taotlus asuda täielikult ise ka usuasjade korraldamisele, härraskiriku asendamisele rahvakirikuga.

Rahvuslik-poliitilises liikumises ja rahvuskultuuri arendamisel oli eesti soost kirikuõpetajatel ja kõstritel väga suur osa. Nimetame kasvõi Johann Woldemar Jannsenit, Jakob Hurta, Martin Lippu, Matthias Johann Eisenit, Villem Reimanit. 1917. aastaks, kui tehti esimesed kindlad sammud riiklikule iseseisvumisele, oli kujunenud võimekas ja küllalt arvukas eestlastest vaimulikkond, kes ütles mõjuva sõna poliitilises elus ja reformis kiriku. Tekkis uus kirikuorganisatsioon — Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik, omariikluse aja üks iseloomulikumaid ja silmapaistvamaid saavutusi.

Eesti vaba rahvakiriku teket ja käekäiku valgustabki EELK eksiilis peapiiskop Konrad Veemi poole tuhande leheküljeline raamat. Pealkirjas sõnastatud teemat on autor käsitleanud hästi laial taustal, alates «aastatuhandete anonüümsusest», inimasustuse tekkest Eestis ja muinasusundist, pidevalt jälgides ka üldisemaid poliitilisi, sotsiaalseid ja kultuurilisi olusid. Põhirõhk on ikkagi EELK otsesemate eelduste kujunemise selgitamisel, alates vennastekoguduste liikumisest, talurahva ärkamisest südameusule; edasi eesti luterlike vaimulike esimese põlvkonna kujunemisel koos üldise rahvusliku liikumisega, EELK tegelikul loomisel ja tegevusel iseseisvas Eestis ning lõpuks EELK olukorral nii kodumaal kui eksiilis viimase poolsajandi jooksul. Kõik see moodustab teose esimese osa, mille autor on pealkirjastanud «Dokumentatsioon». Teise osana järgneb «Leksikon» — «Eesti ELK vaimulikud 1918—1988: Eluloolisi andmeid», mis sisaldab 575 isiku lühibiograafia. Autori seisukohad on kokku võetud saksakeelses resümees.

Kodu-Eesti lugejate enamikule, nende hulgas ka ajaloolastele, on paljud sellest, millest jutustab Konrad Veem, Eesti ajaloo «valgeks laiguks». Olukorras, kus usk oli kuulutatud «oopiumiks rahvale», jäi kiriku ajaloo tõepäraseks käsitlemiseks vähe võimalusi. Suhteliselt avaramad olid need kaugema mineviku puhul, kuid sealgi mitte päris vabad. Näiteks Rudolf Põldmäe monograafia vennastekoguduste kir-

jandusest, viljaka uurija kõige keskem uurimus, pole tervikuna trükki jõudnud selgelt teadusevälistel põhjustel. Tartu Ülikooli aja-looteaduskonnas valmis mõnigi heatasemeline kursuse- ja diplomitöö kirikuajaloo vallast, mis aga tuli looritada «ilmalikumasse» kesta (näiteks loobudes pealkirjas sõnast «kirik»). Kui 1982. aastal üliõpilaste ajalooring korraldas ülikooli aulas kollokviumi eesti talurahva vaimunaaialmast ja maailmavaatest läbi sajandite, oli ideoloogiliste juhtide ärevus üsnagi märgatav. Kiriku- ja usuoludest Eesti Vabariigis sai kirjutada ja lugeda vaid laadis: «Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920—1940» või «Luteriusu kiriku kriisist fašismiperioodil kodanlikus Eestis».

Seetõttu pakuvad eriti suurt huvi just need Konrad Veemi raamatu peatükid, mis käsitlevad EELK loomist ja olukorda iseseisvas Eestis. Korduvalt rõhutab autor vähetuntud ja vähearvestatud seika: ajalisel jõudis kirik iseseisvumisel riigist ette. 31. mail ja 1. juunil 1917 kogunesid Tartus, esimesel päeval Treffneri gümnaasiumi saalis, teisel «Vanemuises», esimeseks kirikukongressiks eesti koguduste esindajad, kirikuõpetajad ja koguduste asemikud, kokku 303 inimest. See oli esimene eestlaste esindajate ülemaaline kongress Eesti ajaloo (lk 197) ja tõeliselt ajalooline oli ka ta otsus — muuta kiriku senine feodaalne valitsemiskord alt üles demokraatlikul viisil korraldatud kirikuks, riigist lahutatud vabaks rahvakirikuks. Seega loodi ajaloo esimene vaba rahvakirik, mis lõplikult konstitueeriti teisel kirikukongressil 10.—12. septembrini 1919 Tallinnas «Estonia» kontserdisaalis, kus võeti vastu EELK põhikiri. Autori sõnul oli tehtava hingeks ja peamiseks sõnastajaks Laiuse koguduse õpetaja, hilisem Tartu Ülikooli rektor, piiskop ja peapiiskop Johan Köpp.

Värskest loodud rahvakirikul tuli algul ületada paljugi raskusi, kõigepealt majanduslikke. Eesti ajaloo üldkäsitlustes on tavatsetud märkimata jätta, et Asutava Kogu maaseadusega 10. oktoobril 1919 kuulusid koos mõisamaadega võõrandamisele ka kirikumaad. Konrad Veem leiab, et sellega võeti «pioneerikirikuna ajalukku astunud Eesti vabalt rahvakirikult eksistentsialused» (lk 269) ja et kirikul tuli kogeda käitumist, «mis ei erine orduaja kommetest» (lk 273). Sisse tuli seada rahvale võõras ja harjumatu kirikumaks. Alles 1925.—1926. aastal jõuti niikaugemale, et kirikumaad, siiski vaid piiratud ulatuses, kirikule tagastati. Asutavale Kogule on autoril teinigi tõsine etteheide — usuõpetus jäeti koolide õppekavast välja. Selle otsuse korrigeeris 1923. aastal rahvahääletus, mille tulemusena kehtestati usuõpetus nii alg- kui keskkoolis koolile kohustusliku, õpetajatele ja õpilastele vabatahtliku õppeainena.

Kõrgelt on hinnatud esimesi EELK piiskoppe, kellest Jakob Kukk andis kirikule «teistega äravahetamata profiili» (lk 303); Hugo Bernhard Rahamägi ametiaeg (1934—1939) oli aga juba vaba rahva-

kiriku õitseajaks, mil soodsasti lahenes mitu varasemat arusaamatust riigivõimuga (lk 310jj). 1937. aastal oli EELKs kirikuraamatute järgi 851 060 liiget, enamik eesti rahvast (86%); maksumaksjaid, kelle arv iga aastaga küll tõusis, siiski veel vaid 272 340.

1940. aastal kirikule alanud kannatusteel on raamatus vaadeldud mõistagi suhteliselt lühidalt, siiski pakub seegi osa rohkesti laiemalt siiani vähetuntud andmeid nii kodu- kui välismaalt. Käsitlus lõpeb 1988. aastaga, mil EELKs oli kokku 209 kogudust ja 172 vaimulikku, nendest kodumaal 142 ja 110 ning eksiilis 67 ja 62. Olude jõul kahte harru sunnitud kirik on kõigile tormidele vaatamata siiski püsinud ühe kirikuna 1917. aastal loodud alustel.

Ajaloolaste kohta on peapiiskopil öelda mõnigi kriitiline sõna (vt eriti lk 260–263). Paikapidavad on need pigem uuema ajaloo osas, varasemate sajandite kirikulugu on ajalooramatutes siiski leidnud rohkem tähelepanu. Paiguti on kriitika vahest liiga kategooriline, näiteks seal, kus hernhuutlaste teeneid usulise rahvakirjanduse koostamisel ja levitamisel eesti rahva seas rõhutades leitakse, et «sellest tõsiasiast on eesti kirjandusloolased vaikides mööda läinud» (lk 86). Aga «Eesti kirjanduse ajaloo» I köites (Tallinn, 1965) on hernhuutlikule kirjasõnale pühendatud eraldi peatükk ja umbes samas suurusuhtes leidub see teisteski kirjanduslugudes ning ajaloo üldkäsitlustes. Iseasi on muidugi vajadus uurimist jätkata ja teadmisi süvendada.

Autori esitusviis kipub paiguti olema lugejale raskepärane. Raamatu alaosal moodustavad sageli sisuliselt omaette artiklid, mis pole omavahel seostatud mitte kõige sulavamalt. Sellest ka rohked kordamised.

Eraldi tuleks esile tõsta veel raamatu teise osa, biograafilise leksikoni väärtust. Kuigi andmed just kodumaa vaimulike kohta on tihti paratamatult lünklikud ja ootavad edaspidi tunduvat täiendamist, võimaldab leksikon juba praegu õige mitmekesisist statistilist läbitöötamist ja jääb sellisena paljupakkuvaks allikmaterjaliks.

Jääb ainult soovida võimalusi Konrad Veemi teose laiemaks levikuks ka kirikuringkondadest väljaspool. Uurijatele on raamat heaks lähtealuseks ja tõukeandjaks mõnegi üksikküsimuse edasisel lähemal käsitlemisel.

Sulev Vahtre

**Kesäkuun 14. päivä: Muistelmia ja dokumentteja viro-
laisten kyydityksestä 1941. Toimittaneet Mart Laar ja
Anja Salokannel. Vironkielisistä käsikirjoituksista suomen-
taneet Kaisu Lahikainen, Tapio Mäkeläinen ja Juhani
Salokannel. Helsinki, Otava, 1989. 318 s.**

Pealkiri «Juunikuu 14. päev» assotsieerub vabade Euroopa riikide kodanikel ilmselt eelkõige Bastille' ründamise 200. aastapäevaga, mis reklaamipsühholoogilise arvestuse kohaselt peaks sundima seda tagasihoidlikult karmi kujundusega väljaannet tuhandete teiste, pretensioonikamate raamatute seast poeletilt kätte haarama, et siis alles märgata eksimist kuu ajaga ning alapealkirja: «Mälestusi ja dokumente eestlaste küüditamisest 1941». Edasi peab Soome ostja juba aru saama, et tegemist on möödunud suve «kuuma teemaga», nimelt eesti asjaga, ning omandama raamatu.

Milliseid dokumente ja mälestusi võime siis soliidsete kaante vahelt leida? Kõige peenekoelisem on ehk Helgi-Alice Pätsi mälestuskirjutis (lk 299—318), millega eesti lugeja on juba tuttav (vt Vikerraar, nr 11—12, 1988). Samuti on Eestis mõnevõrra tuntud ka Rein Vare päevik, millest on katkendeid avaldatud ajakirjas «Kultuur ja Elu» (nr 12, 1988; nr 1, 1989). See on nüüd tervikuna soomendatud ja võtab enda alla mahukaima osa raamatust (lk 39—220). Eessõnas nimetatakse päevaraamatut kogumiku köitvaimaks palaks. On müüdugi huviäratav sellise dokumendi avaldamine, mis võimaldab küüditamise tagajärgi näha läbi lapsesilmade, ent vististi pakub siiski rohkem kasulikku informatsiooni täiskasvanute poolt kirjutatu. Eriti ilmekas selles mõttes on kommunistlikus miilitsas töötanud, kuid siiski arreteeritud Valdo Kivi kirjapanek, milles kiretult ja eriliste hinnanguteta kirjeldatakse küüditamisoperatsiooni, vagunite sisustust; esitatakse nappi, kuid ammendavat teavet kaaskannatajate kohta; samuti selgub üksikasjalikult eluolu Venemaal (lk 221—297). Tuleb imetleda Kyra Roberti õpilase V. Kivi võimet koostada oma katsumustest säärane ammendav aruanne.

Olejäädud mälestused ja dokumendid (lk 19—38) on kõrvalised, kuid siiski heaks täienduseks valmivasse mosaiikpilti aastast 1940—41. Eriti kui arvestada, et Eesti lugejal on piisavalt eelteadmisi tolle aja sündmustest üldiselt — ning neid peaks ju eestlastel nii intuitiivselt kui ka varem salaja omandatunagi olema, rääkimata teabevoolest, mis vallandunud viimastel aastatel. Mulle näib, et mõnes mõttes on Eestis ehk teadvust liigselt koormatud detailidega sellest sotsialistlikust sürrealismist, mis meie rahvast tabas: tekib kaitserefleks ja inimeste kannatused hakkavad tunduma kaugete ning meid ennast mittepuudutavana. Lihtsalt ei suuda enam sisse elada ja õiglast viha tunda. Hing ihkaks justkui mõnd kainelt kaalutlevat

üldkäsitus lugeda, milles teadusele omaste kiretute lausetega nähtust analüüsitakse. Ja selliseks tööks on Eesti Muinsuskaitse Seltsi poolt kogutud andmed loodetavasti võimaluse loonud.

Teine asi on aga Soome lugeja, kel niisugust paisete avamisest põhjustatud mürgitust ei tohiks olla, kuid kelle kollektiivne ajalooline kogemus tunneb meie ühist idanaabrit keskmisest eurooplasest paremini. Pealegi aitab teda oludega kurssi viia Mart Laari eessõna (lk 7–18), mis küllaltki hõlmavalt kirjeldab küüditamise olemust ning annab ülevaate sündmustest Eestis 1940. aastatel. Eessõnast saame ka pisut teavet kirjutiste autorite kohta ning loeme sedagi, et nende edasisest saatusest pole enamasti midagi teada. M. Laar teatab, et Rein Vare päevik avaldatakse tervikuna ka Eestis ja loodetavasti teistelgi maadel. Miks mitte — olekski ju normaalne, et eesti rahvale olulised tekstid näeksid trükivalgust eelkõige siin. Paraku erilist lootust ilmselt ei ole, vähemalt seni, kui kirjastus peab esmatahtsaks Hilda Moosbergi väga veidrate memuaaride ja muu sellise aatekirjanduse ilmutamist. Ideaalvariandis peaks aga dokumentide valik meie mineviku serveerimiseks maailmale olema siiski teistsugune. Hea oleks publitseerida materjale, mis vaieldamatult tõestavad N. Liidu kõige kõrgemate võimuorganite osalemist meie ja teiste väikerahvaste mõrvamise katses. See pole aga kahjuks võimalik nüüha, kuni jäävad suletuks asjaomaste asutuste arhiivid.

Kuigi mul ei ole täpsemaid andmeid, kuidas raamat Soomes vastu võeti, tahaksin siiski loota, et oma missiooni hõimurahvaste lähendamisel ta täidab. Ent oluline on see teos ka eesti ajaloolise mälu talletajana, sest seni, kuni jääme säärasteks kultuuripopsideks, kes ise «suuremate» ettevõtmistega (nt raamatute trükkimine) hakkama ei saa, on ta pea ainus ajaloouurijale kasutatav abivahend EMSi poolt kogutud ainese tarvitamisel. Nii see kui ka loodetavasti lisanduvad allikapublikatsioonid abistavad meie minevikukirjeldajaid ja -analüüsijaid, ükskõik kas siis niisuguste raamatute koostamisel nagu Robert Conquesti uurimus «The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties» või vägagi vajalik teatmik «Who Was Who?».

Indrek Tarand

EDITORIAL NOTE

A hundred years have passed since the birth of Jüri Uluots (1890—1945), an outstanding politician of the Estonian Republic and a law historian, Professor of Tartu University; on this occasion we publish a reprint of an article by Professor of Geography Edgar Kant (1902—1978), Rector of Tartu University in 1941—1944, where he analyses J. Uluots's scientific activities. J. Uluots was especially outstanding as a researcher of Estonian law history.

In this issue we pay tribute to one of great Estonian poets Henrik Visnapuu (1890—1951) in connection with his 100th birth anniversary. Hando Runnel's essay devoted to him is accompanied by a short selection of H. Visnapuu's poems from the years of World War II, not published in his books as yet.

In the article «Logos and mythos» by Viktor Konsa, an Estonian philosopher living in Canada, these important notions so often been ignorantly used are discussed from the viewpoints of both philosophy and cultural history.

Johannes Aavik (1880—1973) is one of the founders of the Modern Estonian literary language. Among his wide range of activities he did not neglect ecclesiastical literature and the problems of translating it. In her survey Barbi Pilvre views this aspect of his work; we can also become acquainted with some excerpts from the Apocalypse in J. Aavik's rendering.

We publish the first part of Tõnu Ploompuu's research dealing with ecology in urban conditions, embracing also problems of architecture and their social background, viewed from the ecological aspect, of course.

Jüri Kivimäe's treatment on the life and work of Peeter Tarvel, Professor of History at Tartu University, the first part of which was published in the previous issue of «Akadeemia» comes to an end now. In the field of Estonian history we publish a thorough survey by Toe Nõmm on Estonian units conscripted to the German army during World War II.

Artur Alliksaar (1923—1966) is one of the central figures of present-day Estonian verse. His letters sent from the prison camp to his friend, published in the present issue of «Akadeemia», serve as a valuable source for the readers and researchers of A. Alliksaar's work.

Relevant ethical as well as ethnic problems are touched upon by Fanny de Sivers in her essay on the Fourth Commandment.

In the section of criticism Professor of History of Tartu University Sulev Vahtre reviews Archbishop Konrad Veem's book published in Stockholm on the history of Estonian Church, while Indrek Tarand gives a review on a collection of source materials issued in Finland on the first mass deportations from Estonia in June 1941.

Nikolai Berdyayev's treatise on the sources of Russian Communism that we started publishing last year is continued in the present issue as well.

Summaries

Johannes Aavik and devotional literature

Barbi Pilvre

Johannes Aavik's role in Estonian-language devotional literature is bigger than it is generally known. He has been directly or indirectly connected with three different translations of the Bible: he has criticized Jaan Bergmann's translation of the New Testament published in 1912, participated in the Bible translation board headed by Harald Pöld in the 1930s and has been the language editor of Endel Kõpp's translation which came out in Sweden in 1968. In the late 1930s Aavik worked as a translator and editor for E. Oldekop's publishing house Külv which issued devotional literature.

In the case of devotional literature Aavik was first of all interested in the stylistic possibilities at its translation. Sometimes he also proceeded from practical considerations. As an expert in Greek he was particularly interested in the New Testament and also translated some extracts from it. As for the language of the sacred writings, he was more conservative than usual, admitting only moderate innovations. Aavik had a critical attitude to the sc. language of the Bible, in his opinion it was only inaccurate language distorted by Germanisms, its style could freely be corrected, still

preserving the most widely-spread set expressions.

Aavik, particularly as the language editor of the 1968 edition of the Bible, has often been criticized, sometimes even groundlessly.

Peeter Tarvel's life and work (II)

Jüri Kivimäe

In the second part of the article Professor Peeter Tarvel's research work and views are discussed. The oral tradition handed down mainly at Tartu University has created an image of P. Tarvel as a rare expert in the historiography of the French Revolution and a scholar with leftist views or even a Marxist. To verify this tradition is rather difficult as the life and work of the scholar repressed during Stalinism has not been closely studied, his own legacy, however, is concentrated mainly in his numerous articles. The left-wing social ideas of his student years were combined with nationalism. The steadfastness of his socialist views is most probably connected with the research into the history of the French Revolution in which he took interest at St Petersburg University already.

In his candidate's dissertation Jacobins and Jacobinism as seen by the most prominent investigators of the French

Revolution presented at Tartu University in 1921 P. Tarvel limited himself to historiographical analysis. Most of P. Tarvel's articles on the French Revolution acquaint the public with the newest research results (Aulard, Mathiez). Independent viewpoints can be seen in his treatment of Maximilien Robespierre (1932) and in the generalizing publicist article The French Revolution as a phenomenon of universal history (1939). His intention to write a doctoral dissertation on the history of the Revolution could not be realized.

In 1923 P. Tarvel joins the group of researchers preparing the collection of writings Tartu. In addition to the thorough treatment of the history of Tartu in the 17th and 18th centuries P. Tarvel chose The history of Tartu during the period of regency as the new theme of his dissertation, but, though he did some preparatory work, he did not complete it. His writing about Jaan Tõnisson's views on national policy (1938) stands out as a successful analysis of the newest period in Estonian history. He was appointed acting editor of the 4th volume of Estonian History (editor-in-chief H. Kruus), but because of the war the book could not be completed.

As professor of modern European history P. Tarvel has published splendid writings on

the essence of the Renaissance (1926) and Thomas Müntzer (1934) and a popular biography of Ignatius Loyola, the founder of the Society of Jesus (1933).

On the basis of extensive courses of lectures delivered at Tartu University P. Tarvel completed a bulky manuscript The Age of Imperialism 1871—1914 which was destroyed in the war in 1941. The high-level theoretical article Imperialism as a period of the newest history (1939) remained the apogee of this theme among Tarvel's works. Tarvel's heritage includes several writings that border on political science, sociology, political philosophy and theory of history. There are two trends in those socio-theoretical works — the ideas of cultural orientation and spiritual co-operation, and the problems of democracy and power. He favoured the orientation to French culture and criticized the influence of German and Russian cultures on Estonian culture. On the eve of World War II he strove for spiritual co-operation as an essential guarantee of culture and civilization. P. Tarvel has written two well-known essays on the future and classification of democracy (1928, 1938/1939), he saw the development of bourgeois democracy as a practical political solution (Power as a factor of social development (1940)).

Summaries

P. Tarvel's articles of Friedrich Engels and the Paris Commune show his thorough knowledge of Marxist literature, although they do not prove that he entirely accepted Marxism in his views.

P. Tarvel's life and work show an emphatic sense of mission — employment of all his mental power in order to promote the culture of his people, to warn the Estonian democratic society against the foreign dangers.

Estonian units in the German army in 1941—1945

Toe Nõmm

Based on archive materials and less-known literature, the article tries to give a survey about the service of Estonians in the German army in 1941—1945 and to analyse some of the causes which led to it.

The events of 1940 in the Baltic states brought about some phenomena which would have been unthinkable before. During the first months of the German occupation more than 50,000 Estonians or every fourth male at the age of 18—60 joined the armed forces — Self-Defence or the police units — on the side of the invaders. No analogue to this could be found in any other conquered Central or West European state. Such

a curiosity — collaboration with a mortal enemy — can by no means be explained by the so-called aggravation of the class struggle. The main reasons were the reaction to the preceding Soviet year and a hope to restore the independent statehood of Estonia. Although, owing to the new brutal occupation policy the general attitude to the Germans changed quickly, they still managed to recruit a considerable part of the male population of the Baltic countries into their combat and guard service. The Baltic countries were the only place in directly occupied Europe where general mobilization was carried out in 1943—1944. Here, too, the German authorities hoped to rely on the people's remembrance of the Soviet occupation in 1940/41.

The total of Estonians who served in the German army was about 70,000, two thirds of whom were forcibly mobilized. After the war this meant exclusion from public life or repressions for a whole generation of men. Splitting of the Baltic nations and prevalence of an atmosphere of hatred before the war lead a great deal of the local population to join the occupants' army or to emigrate, thus having a considerable influence on the further development of the Estonians, Latvians and Lithuanians.

ОТ РЕДАКЦИИ

Со дня рождения видного политика и юриста Эстонской Республики, профессора Тартуского университета Юри Улуотса исполняется 100 лет. В связи с этим событием мы публикуем статью, посвященную рассмотрению его научной деятельности. Автор статьи — профессор географии Эдгар Кант (1902—1978), занимавший пост ректора Тартуского университета с 1941 по 1944 год. Ю. Улуоте достиг особо выдающихся результатов в области изучения истории эстонского права.

В связи со столетней годовщиной видного эстонского поэта Хенрика Виснапуу (1890—1951) публикуется посвященное ему эссе Хандо Руннеля, а также подборка стихотворений Виснапуу периода второй мировой войны, до сих пор не опубликованных в его книгах.

В работе проживающего в Канаде эстонского философа Виктора Конса «Логос и миф» поясняются некоторые важные понятия философии и истории культуры, часто употребляемые некомпетентно.

Йоханнес Аавик (1880—1973) — это один из создателей современного эстонского литературного языка. Будучи разносторонним деятелем культуры, Й. Аавик интересовался и духовной литературой, а также проблемами ее перевода. Исследовательницу Барби Пильвре творческое наследие Аавика привлекает именно с этой точки зрения. В номере публикуются отрывки из Апокалипсиса в переводе Аавика.

Экологическим проблемам жизни города посвящено

От редакции

исследование Тynu Плоомпуу. В работе рассматриваются вопросы, связанные с городской архитектурой и ее социальным фоном. Вторую часть исследования опубликуем в следующем номере журнала.

Завершается публикация статьи Юри Кивимяэ о жизни и деятельности профессора истории Тартуского университета Пеэтера Тарвеля, первая часть которой была напечатана в прошлом номере журнала. В исследованиях Тоэ Нымма рассматривается вопрос об участии эстонских воинских формирований в немецкой армии во время второй мировой войны.

Поэт Артур Алликсаар (1923—1966) занимает одно из ведущих мест среди представителей современной эстонской поэзии. Особый интерес для читателей и исследователей его творчества представляют письма Алликсаара, посланные другу из лагерей для политических заключенных. Первая часть этой публикации будет напечатана в номере.

Фанни де Сивер в своем эссе о четвертой заповеди затрагивает важные этические и этнические проблемы.

В разделе критики профессор истории Тартуского университета Сулев Вахтре анализирует вышедшее в Стокгольме исследование епископа Конрада Веэми об истории эстонской церкви; Индрек Таранд рецензирует изданный в Финляндии сборник документальных материалов о массовой депортации в Эстонии, производившейся в июне 1941 года.

Продолжается публикация работы Николая Бердяева об истоках русского коммунизма.

Йоханнес Аавик и духовная литература

Барби Пильваре

Вклад Й. Аавика в развитие эстоноязычной духовной литературы более значителен, чем принято считать традиционно. Он выступил как критик опубликованного в 1912 году перевода Нового Завета на эстонский язык, автором которого был Яан Бергман. В 1930-х годах Аавик принимал участие в комиссии по вопросам перевода библейского текста под председательством Харальда Пылда, а на несколько десятилетий позже он осуществил стилистическую правку перевода Библии, изданного в 1968 году в Швеции (автор перевода — Эндель Кылл). В конце 1930-х годов Аавик участвовал в работе издательства «Кюльв», выпускавшего духовную литературу.

Аавика серьезно интересовали возможности перевода стиля Библии. Как знаток греческого языка, его особенно привлекал текст Нового Завета. Отдельные отрывки этого текста Аавик перевел на эстонский язык. В переводе Священного писания Аавик довольно скупо использует современную лексику. Однако к так называемому языку Библии он относился критически и считал, что это язык, засоренный германизмами. От германизмов, по Аавику, необходимо

избавиться, сохранив лишь некоторые устойчивые фразеологические сочетания.

Как автор стилистической правки перевода Священного писания, изданного в 1968 году в Швеции, Аавик неоднократно подвергался необоснованной критике.

Жизнь и деятельность Пеэтера Тарвеля (II)

Юри Кивимяэ

Во второй части статьи автор рассматривает идейные взгляды и научные труды П. Тарвеля. Коллеги и ученики профессора отзывались о нем как редком знатоке историографии Великой французской революции и человеке, придерживающемся левых (даже марксистских) взглядов. Проверить истинность этих отзывов — дело довольно сложное: ведь об ученых, репрессированных в эпоху сталинизма, почти совсем не писали. Единственный достоверный источник для исследователя — многочисленные статьи самого Тарвеля. В студенческие годы П. Тарвель действительно являлся сторонником радикальных социальных, а также убежденных национальных воззрений. Более поздняя приверженность социалистическим убеждениям была, видимо, обусловлена исследовательским интересом к истории Великой французской революции, воз-

Резюме

никшим уже в годы обучения в Петербургском университете.

Кандидатская диссертация «Якобинцы и якобинство в освещении наиболее видных исследователей Великой французской революции», представленная П. Тарвелем Философскому факультету Тартуского университета в 1921 году, — это историографический анализ. Большинство статей, написанных П. Тарвелем об истории Французской революции знакомят читателей с новейшими исследованиями по этому вопросу. Работы, в которых Тарвель приходит к самостоятельным научным выводам — это статья 1932 года о М. Робеспьере и обобщающее публицистическое исследование «Великая французская революция как универсально-историческое явление» (1939). Запланированная докторская диссертация об истории революции написана не была. В 1923 году П. Тарвель в составе группы ученых начинает работу по подготовке издания коллективной монографии «Тарту». В этом издании было опубликовано исследование истории города Тарту XVII—XVIII вв. П. Тарвеля. В связи с углублением интереса к этой проблеме ученый намечает новую тему для докторской диссертации — «История Тарту в эпоху наместничества», однако этот научный замысел остался нереализованным. Одно из самых значительных иссле-

дований Тарвеля в области новейшей истории Эстонии — это работа, посвященная национально-политическим взглядам Я. Тыниссона (1938). В 1933 году П. Тарвель назначается редактором IV тома «Истории Эстонии» (главный редактор — Х. Круус), но это издание осуществлено не было из-за войны.

Как исследователь европейской истории нового времени, П. Тарвель является автором статей о сущности Ренессанса (1926) и Томасе Мюнцере (1934). Ему принадлежит и популярное изложение биографии основателя ордена иезуитов Игнация Лойолы (1933).

На основе прочитанных в Тартуском университете курсов лекций Тарвель составил капитальную рукопись «Эпохи империализма. (1871—1914 гг.)». Рукопись погибла в огне войны в 1941 году. Эта тема раскрыта наиболее убедительно в теоретической статье «Империализм как период новейшей истории» (1939). Научное наследие профессора Тарвеля включает несколько работ, в которых автор выступает одновременно как политолог, социолог, политический философ, историк (или теоретик истории). В этих общественно-теоретических статьях Тарвель говорит о культурной ориентации и об идее духовного сотрудничества, а также размышляет о проблемах демократии и власти. Ученый

отстаивал мысль о необходимости ориентации на французскую культуру и критиковал проявления немецких и русских влияний в эстонской культуре.

В предверии Второй мировой войны Тарвель считал движение за духовное сотрудничество важнейшей гарантией сохранения культуры и цивилизации. Известны два политических эссе ученого о будущем демократии и ее формах (1928; 1938—1939). Развитие буржуазной демократии в социальную представлялось ему практическим политическим решением (см. его статью «Власть как фактор общественного развития» (1940)).

В период Советской власти (1940/1941) Тарвель опубликовал работы о Фридрихе Энгельсе и Парижской Коммуне, демонстрирующие основательное знание автором марксистской литературы. Однако эти исследования не являются еще доказательством полного пристрастия им марксизма.

На протяжении всей жизни П. Тарвель глубоко ощущал свою миссию: проповедывать словом и пером близкие ему идеи, использовать свою духовную силу и эрудицию для развития культуры своего народа, указывать демократическому обществу на опасности, которые его подстерегают.

Эстонские воинские части в составе немецкой армии (1941—1945 гг.)

Тоз Нымм

На основе архивных документов и менее доступной широкому кругу читателей литературы автор рассказывает о службе эстонцев в рядах немецкой армии во время Второй мировой войны и пытается проанализировать причины этого явления.

События 1940 года в Прибалтике повлекли за собой последствия, которые в иных исторических условиях были бы немыслимыми. В первые месяцы немецкой оккупации около пятидесяти тысяч эстонцев (т. е. каждый четвертый из мужского населения в возрасте от 18 до 60 лет) добровольно вступило в состав армии оккупантов. Ни в одной оккупированной стране Центральной и Западной Европы невозможно было найти аналога тому, что произошло в это время в Прибалтике. Это курьезное явление — вступление в сотрудничество с врагом — нельзя объяснить обострением так называемой классовой борьбы. Главные причины обусловившие такое поведение — это реакция местных жителей на предшествовавший немецкой оккупации год Советской власти в Эстонии и надежда восстановить государственную самостоятель-

Резюме

ность. Под влиянием новой (очень жестокой) оккупационной политики общее отношение к немцам быстро изменилось, однако, оккупантам, тем не менее, удалось завербовать большое количество мужского населения Эстонии на армейскую и полицейскую службу. Государства Прибалтики были единственной оккупированной территорией в Европе, где в 1943—1944 была проведена общая мобилизация. Здесь также существенную роль сыграло намерение немецких властей использовать в своих целях настроение местных жителей, вызванное советской оккупацией.

В целом на службе в немецкой армии побывало примерно семьдесят тысяч эстонцев. Две трети из них подверглись принудительной мобилизации. После окончания войны целое поколение оказалось жертвой репрессий или было просто вытеснено из жизни. Довоенное расщепление народов Прибалтики и распространение атмосферы нетерпимости — причины, обусловившие установку местных жителей на сотрудничество с врагом. Эти же причины вынудили многих прибалтов эмигрировать и существенно повлияли на дальнейшее развитие эстонцев, латышей и литовцев.

Nikolai Berdjajev

VE NE KOMMUNISMI
LÄTTED
JA TÄHENDUS

III

Tõlkinud Jaan Isotamm

Külakulakuist said kodanlased. Teravnes küsimus, kas Venemaa saab kapitalistlikku staadiumi vältida.

60. aastate lõpu äärmuslikke, maksimalistlikke revolutsioonilisi voole vaadeldes pakub suurimat huvi Netšajevi pahaendeline ja õudne, iseloomulikult venepärane kuju. Ta oli revolutsioonilise ühingu «Kirves ehk Rahva Kättemaks» asutaja. Netšajev koostas harukordselt huvitava, omamoodi ainulaadse dokumendi — «Revolutsionääri katekismuse». Ateistliku revolutsioonilise askeesi põhimõtted leidsid selles dokumendis äärmusliku väljenduse. Need on reeglid, millest peab juhinduma tõeline revolutsionäär, midagi tema vaimse elu eeskirjade taolist. Netšajevi «Revolutsionääri katekismus» meenutab jubestavalt ümberpööratud õigeusklikku askeetikat, mis on segatud jesuiitlusega, see on midagi revolutsioonilise sotsialismi Süüria lisaku ja samas ka Ignatius Loyola taolist — revolutsioonilise askeetliku maailmapõlgamise ja -hülgamise äärmuslik variant. Netšajev oli muidugi täiesti siiras, usumäratsuseni jõudnud fanaatik. Tal oli ras-kolniku psühholoogia. Ta oli valmis teist inimest ära põletama, kuid iga hetk nõus ka ise tuleriidale minema. Netšajev ajas kõigile hirmu nahka. Mis tahes värvil revolutsionäärid ja sotsialistid ütlesid temast lahti, leides, et ta kompromiteerib sotsialismi ja revolutsiooni. Isegi Bakunin hülgas Netšajevi. Netšajev ja tema lugu ajendasid Dostojevskit «Sortse» kirjutama. Provokaatorluses kahtlustatud üliõpilase Ivanovi tapmine netšajevlaste poolt rabas Dostojevski kujutlusvõimet ning seda on ta kirjeldanud Šatovi tapmisena. Muidugi sarnaneb Pjotr Verhovenski vaid vähesel määral Netšajeviga; see jätab paskvilli mulje, kuid psühholoogiliselt olid Dostojevski paljastused enamasti õiged. Netšajevi «Katekismuses» on midagi müstilist. Meile on eriti huvitav see, et

mitmeti ennetab Netšajev äärmuseni tsentraliseeritud ja despootlikku bolševistliku parteiorganisatsiooni tüüpi, milles kõik tuleb ülalt. Netšajev tahtis külvata kogu Venemaa täis selliseid raudselt distsiplineeritud revolutsioonilisi rakukesi, kellele revolutsioonilise eesmärgi saavutamiseks on lubatud viimseni kõik. Netšajev põlgab rahvamasse, tahab ülalt juhtida neid revolutsiooni tegema ja eitab demokraatiat. Kuidas Netšajev kujutab tüüpilist revolutsionääri? «Revolutsionäär on hukkamisele määratud. Tal puuduvad isiklikud huvid, tegevus, tunded, kiindumused, varandus, isegi nimi. Ta on täielikult haaratud ühestainsast huvist, ühest mõttest, ühest kirest: revolutsionist.»¹²

Revolutsionäär on lõõnud lahku tsiviliseeritud maailmast, selle õiguskorrast ning moraalist. Ta elab maailmas, et seda hävitada. Ta ei tohi armastada ka selle maailma teadusi. Ta tunneb ainult üht teadust — purustamist. Moraalne on revolutsionäärile kõik, mis teenib revolutsiooni. Neid sõnu kordab hiljem Lenin. Revolutsionäär hävitab kõiki, kes takistavad tal eesmärgi saavutamast. See pole revolutsionäär, kes siinses maailmas veel midagi kalliks peab. Revolutsionäär peab tungima sisse isegi salapolitseisse, tal peab kõikjal agente olema. Et kutsuda välja masside ülestõusu, tuleb suurendada kannatusi ja vägivalda. Tuleb lüüa liitu röövlitega, kes ongi tõelised revolutsionäärid. See maailm on vaja kontsentreerida üheks kõikepurustavaks ja -võitvaks jõuks. Netšajevi järgi nõuab revolutsionääri psühholoogia maailma ja isikliku elu hülgamist, erakordset töövõimet, erakordset kontsentreeritust ainsa eesmärgi nimel, valmisolekut kannatusteks ja piinadeks, mille väljakannatamiseks tuleb end trennida. See psühholoogia on raskesti mõistetav, sest kõige selle juures puudub usk Jumala

¹² Vi materjalide kogu, kus on avaldatud Netšajevi «Категория революционера», raamatus «Michael Bakunins sozialpolitischer Briefwechsel mit Alexander Herzen und Ogarjow». 1895.

armust saadavasse abisse ja igavesse ellu nagu kristluses. Revolutsioonäärilt aga on nõutavad mitmed kristlikud voo- rused ja loobumised, ehkki teisel otstarbel. Suurim eri- nevus kristlusega võrreldes seisneb selles, et ristiusu katekismus ei nõua kõrgeima eesmärgi saavutamiseks valet ega luba ükskõik milliste, näiteks kuritegelike vahendite kasutamist.

Midagi Netšajevi askeetlikust revolutsioonäiritüübist on kandunud üle Dzeržinskisse — Tšekaa rajajasse ja juhti. Muidugi oli ka Dzeržinski usklik fanaatik, kes endale sotsialismiriigi loomise nimel lubab kõiki vahen- deid. Ta põhjustas hirmsaid kannatusi, ta oli üleni verine, kuid oli ka ise valmis ohvreiks ja kannatusiks. 15 aastat veetis ta sunnitööl. Poisieas ja nooruses veendunud kato- liiklane, kes valmistus saama preestriks, lülitas ta oma religioosse energia ümber. Ja nii juhtus paljude revolut- sionääridega. Kommunistid küll pehmendasid Netšajevi katekismust, kuid palju sellest läks vene kommunismi üle, eriti tema algperioodil. Praegused kommunistid esindavad riiki, nad ei lammuta, vaid ehitavad ja on seetõttu oluliselt muutunud, lakates oma tüübilt olemast revolutsionäärid. Kuid ka nemad ei näe lähedast, vaid ainult kauget. Ka nemad jagavad maailma kaheks leeriks ja vaenlase leeri suhtes on neil kõik lubatud. Netšajev ise istus 10 aastat kohutavates tingimustes Aleksei raveliini sunnitöövanglas. Seal veenis ta ümber ning muutis oma agentideks kõik vangivalvurid, kelle abil pidas sidet «Rahva Tahte» parteiga, andes sellele nõu. Ta oli erakordselt tugev inimene. Ent niisuguse inimese triumf ei saanud ennustada midagi head.

2.

Anarhism on samasugune vene vaimusünnitis nagu nihilism ning narodniklus. See on vene rahva hingelise struktuuri üks poolus. Vene rahvas on riigirahvas, sõna- kuulelikult valmis olema suure maailmariigi loomise

materjaliks, ja samaaegselt on tal kalduvus mässule, vabadusse põgenemisele, anarhiale. Vene dionüüsiline stiimia on anarhiline. Stenka Razin ja Pugatšov on iseloomulikult venepärased figuurid ning rahvas mäletab neid.

Ka XIX sajandi vene mõtlemises on anarhiline element väga tugev. Kogu vene intelligents ei sallinud riiki ega pidanud seda omaks. Riik oli võõras, «nemad», intelligentlik «meie» elas aga mis tahes riigist erineval tasandil. Venelastele oli omane mõte võimu pühitsetusest, aga sama omane oli neile ka mõte, et igasugune võim on halb ja patune. Me nägime, et slavofiilide isevalitsusliku monarhia põhjendus sisaldas endas ka tugevat anarhistlikku elementi. Konstantin Aksakov oli tõeline anarhist, tal on sarnaseid seisukohti Bakuniniga. Ka Dostojevskil on tugevalt anarhistlikke jooni. Vene narodnikud ei mõistnud riigi vajalikkust ega mõelnud riigivõimu haaramisele. Seda heidab neile ette Jaroslavski oma «Kommunistliku partei ajaloos».¹³ Ideaalset tulevikku kujutati alati ette ilma riikluseta. Riik on vastik ja tüütu olevik.

Kõige hämmastavam on, et anarhismi ideoloogia loojaks oli põhiliselt vene kõrgem härraskiht ning et see vene anarhism omandas üleeuroopalise tähtsuse. Aadlikud Bakunin, vürst Kropotkin ja krahv Tolstoi olid nii vene kui ülemaailmse anarhismi loojad. Keskne kuju on Bakunin — fantastiline vene ülemkihi kreatuur. Ta oli kõige ekstreemsematest ja revolutsioonilisematest ideedest vaimustuv hiigellaps, meetodiliseks mõtlemiseks ja distsipliiniks võimetu vene fantaseerija, midagi aadlikust Stenka Razini taolist. Ta oli veel 40. aastate mees, Belinski, Herzeni ja slavofiilide sõber, tollane idealist ja hegeliaan. Kuid tähtsuse ja sealjuures euroopaliku tähtsuse omandas ta 60. ning eriti 70. aastail. Emigrandina võttis ta osa kõigist Euroopa revolutsioonidest. Marxiga võitleb Bakunin I Internatsionaali pärast, millesse tahab tuua anar-

¹³ Vt E. Jaroslavskij. «Aus der Geschichte der kommunistischen Partei der Sowjetunion», I Teil.

histlikke põhimõtteid, detsentraliseerimist ja föderalismi. Algul oli Bakunin Marxiga heades suhetes ning avaldas mõju viimase õpetusele proletariaadi messianistlikust kutsumusest.¹⁴ Hiljem aga saab temast Marxi surmavaenlane. Bakunini jaoks on Marx etatist ja pangermanist. Sakslasi Bakunin ei sallinud, eelistas neile ladina rahvaid ning tema tähtsaimaks teoseks on «Saksa piitsaimpeerium ja sotsiaalne revolutsioon». Bakuninis ilmnes väga tugev slavofiilne element. Tema revolutsiooniline messianism oli vene-slaavi messianism. Ta uskus, et venelased ja slaavi rahvad saavad ülemaailmse tulekahju süütajaiks. Ning selle vene revolutsioonilise messiaanluse poolest on ta kommunistide eelkäija. Bakuninile kuuluvad sõnad: «Lõhkumiskirg on loominguline kirg.» Bakunini anarhism on mässulisus. Ta tahab tõsta ülemaailmset mässu, süüdata üleilmse palangu, lammutada vana maailma, uskudes, et vana maailma rusudest ja tuhandest kerkib iseendast uus maailm. Bakunin tahab panna mässama kogu maailma proletaarsed rahvamassid. Ta tahab pöörduda alamkihtide, põõbli poole ja usub, et endalt kõik ajaloo ja tsivilisatsiooni ahelad heitnud mässav põõbel loob uue ja vaba elu. Ta tahab põõbli valla lasta. Bakunin on narodnik selles mõttes, et ta usub tõesse, mis on peidetud töörahva pimedatesse massidesse ja esmajoones vene rahvasse, keda ta pidas eriti mässumeelseks rahvaks. Kõike halba kehastab tema jaoks valitsevate klasside loodud ning rõhumisvahendiks muudetud riik. Marx oli intellektuaal, ei uskunud emotsioonidel baseeruvasse poliitikasse, omistas teooriale, filosoofiale, teadusele, teadvuse ja organiseerumise arengule väga suurt tähtsust. Bakunin on jäägitult emotsionaalne, igasuguste intellektuaalsete teooriate vastane. Teadusse ja teadlastesse suhtus ta eitavalt. Kõige enam vihkas ta teadlaste võimu. Teaduslik sotsialism on tema jaoks teadlaste võim. Teadust ei tohi lasta elu juhtima. Mitte kellelegi ei tuleks anda võimu. Ta

¹⁴ Vt Cornu tsiteeritud teost.

idealiseerib vene rahva röövellikku, razinlikku ja pugatšovlikku stiihiat. Kõigi marksistlike teooriate kiuste kasutasid bolševikud selle stiihia väga hästi ära revolutsiooni alguses. Lavrov, üks 70. aastate revolutsioonilise sotsialistliku liikumise õpetatud ideoloog, tahtis rahvast harida ning lootis sellest tulevat revolutsiooni. Bakunin kavatses rahva ilma igasuguste õpetusteta mässama panna. Tema uskus organiseerimata stiihia jõusse ja õigusse. Bakunini arvates valgustab just Ida barbaarsus pimedusse uppuvat Lääne kodanlikku maailma. Oma Läänest pärineva marksismi kiuste jõuavad selle teadmiseni ka vene kommunistid. Bakunin arvas, et inimese lõi just mässamine. Inimliku arengu astmeiks on 1) loominimene, 2) mõtlev inimene ja 3) mässav inimene. Mässu vastandab ta organiseerimisele. Marxi pidas Bakunin jakobiiniks, Robespierre'i ja jakobiine ta aga ei sallinud. Bakunin oli kommunist, kuid tema kommunism oli anarhistlik ja riiklusevastane. Tema kreedoks oli tootjate ühingute liit. Bakunin oli veendunud, et slaavlaste poleks ise riike loonudki, ning see veendumus on aluseks tema usule slaavlaste missiooni. Riikide rajamine toimus peamiselt germaanlaste mõjul. Samal põhjusel järeldab ja ennustab ta ka, et kui mõnel maal peaks marksism teoks tehtama, siis saab sellest hirmus türannia. Mõni Bakunini ennustus kõlab peaaegu prohvetlikult.

Kuid Bakunini ateism oli veel sõjakam, toorem ja vägivaldsem kui Marxi oma. Selle tingis tema kirklik ja maksimalistlik vene temperament. Marx oli mõtteinimene ja usuvastane võitlus oli talle eelkõige küsimus teaduse muutmisest. Bakunin oli tundeinimene ja tema ateism ei näi olevat mitte Jumala idee kui väär ja kahjuliku eitamine, vaid võitlus Jumalaga. Tema ateismis on markionistlikke motive. Üks ta peamisi teoseid on «Jumal ja riik». Riik on Bakuninile maailma ajaloos kõige kurja allikas, inimese ning rahva orjastamine ja kütkeissepanek. Ent riigi põhiliseks toeks on usk Jumalasse. Iga võim on Jumalast. Bakunini arvates tähendab

see, et iga võim on kuradist. Ja Jumal ongi tema jaoks kurat, inimese võim inimese üle, orjus ja vägivald. «Kui Jumal on olemas, siis on inimene ori.» Jumala idee tähendab loobumist inimhõimusest, õiglusest ja vabadusest. Jumal on neimahimuline. Kõik religioonid on julmad. Just materialism on praktikas idealistlik. Religioonides ülendatakse jumalik taevasse, ropp loom jäetakse aga maa peale. See on hiljem Marxi poolt korratud Feuerbachi mõte. Erinevalt Belinskist rääkis Bakunin väga jõhkra Kristusest. Loodri ja hulkurina oleks Kristus tulnud vangiks panna. Inimene, kellele on antud surematu hing ja vabadus, on ühiskonnastavastane olend.¹⁵ Surematule vaimule pole ju ühiskonda vaja. Indiviidi loob ühiskond ja ka moraali lätteks on ühiskond. Vastupidiselt Max Stirnerile on Bakunini anarhism järsult anti-individualistlik, kollektivistlik ja kommunistlik. Bakunin eitab isiksust, tema iseseisvat väärtust ja autonoomiat. Selles erineb ta Proudhonist. Bakunin propageerib anarhokommunismi. Kuid erinevalt Kropotkini ideoloogiliselt optimistlikust anarhokommunismist kannab Bakunini õpetus hävituse ning kõige-, eriti Jumala-vastase võitluse kurjakuulutavat pitsert. Kirikuid võrdleb Bakunin kõrtsidega. Ta hüüab: «Ainuüksi sotsiaalsel revolutsioonil saab olema jõud üheuegselt kõigi kirikute ning kõigi kõrtside sulgemiseks.»¹⁶ Bakunini sõjakas kommunism läheb kaugemale kui vene kommunistide võitlev ateism — viimased, kelle juures on tunda marksismi intellektuaalset mõju, ei pannud siiski kõiki kirikuid kinni. Kuid sõjaka ateistina on Bakunin kommunistide eelkäija. Oma hävitustegevuses kasutas kommunism Bakunini anarhistlikke ja mässumeelseid ideid. Ent loova ehitamise ja organiseerimise poolest erinevad kommunistid radikaalselt Bakuninist, kes poleks kunagi suutnud valitsusvõimu orga-

¹⁵ Vt М. Бакунин. «Кнута-германская империя и социальная революция». 1922.

¹⁶ Vt op. cit.

niseerida ega tahtnudki seda teha. Nagu Netsšajevgi, suhtus ka Bakunin teadusse ja intelligentsi eitavalt. Sellegi motiivi võttis Vene revolutsioon omaks.

Netsšajevi ja Bakunini ekstremismiga võrreldes olid vene revolutsioonilis-sotsialistliku narodnikliku mõtlemise teised voolud pehmemad ja mõõdukamad. Filosoofias valitsesid positivism, A. Comte'i, Milli, Spenceri ja isegi tekkiva neokantiaanluse mõjud, mitte enam ärplev materialism. Moraalis saadakse üle vulgaarsest utilitarismist, nagu üldse nihilismi äärmustest. Ühiskonnaõpetuses lähenevad paljud Proudhonile ning üht-teist võetakse üle ka Marxilt, keda hakatakse juba tundma õppima. 70. aastate intelligentsi vaimseteks juhtideks olid P. Lavrov ja N. Mihhailovski, kes asusid nn subjektiivse sotsioloogia positsioonidel, s. t seisukohal, mis peab sotsioloogias hädavajalikuks kõlbelise hinnangu andmist ühiskondlikele nähtustele. Lavrov ja Mihhailovski kaitsevad omamoodi inimisiksust, seda siiski indiviidist eristamata, ja ka nende sotsialism oli individualistlik nagu Herzenilgi. Ühiskonna sotsialistlik korraldus on vajalik igale indiviidile täiusliku elu andmise nimel. Mihhailovski kuulutab välja «võitluse individuaalsuse eest» ning loob teooria isiksuse ja orgaanilist tüüpi ühiskonna vastuoludest ning konfliktist. Lavrov ja Mihhailovski on tüüpilised ideoloogid, radikaalse intelligentsi koduvillased filosoofid. Nende nõrk filosoofiline positsioon ja pinnapealne positivism ei võimaldanud neil filosoofiliselt põhjendada oma sotsialistliku teooria positiivset külge — isiksuseprintsipi. Isiksus jäi neil ikkagi ühiskonna, sotsiaalse keskkonna poolt looduks ning on arusaamatu, kust võinuksid nad leida jõude võitlemiseks ühiskonnaga, mis tahab isiksust oma organiks ja funktsiooniks muuta. Lavrov sai kuulsaks oma «Ajalooliste kirjadega», mis muutusid narodnikliku intelligentsi moraalseks katekismuseks. Nendes väljendas ta kultuursete klasside kahetsuse ja süü motiive rahva ees ning vajadust tasuda oma võlg rahvale. Samas tõstab ta üles traditsioonilise vene küsimuse kultuuri ja progressi

eest makstavast hinnast. Kuid Lavrovi ja Mihhailovski narodniklus kuulus sellesse tüüpi, mis kohustas arvestama rahva huvisid, aga mitte rahva arvamust. Nad mõtlesid, et õiged ja valgustatud arusaamad on intelligent-sil, ent mitte rahval. Intelligents peab andma rahvale teadmisi, teda harima, rahvast ja tema vabanemise huve teenima, kuid säilitama sõltumatuse oma arvamustes ning ideedes. Mihhailovski väljendas seda järgmises fraasis: «Kui revolutsiooniline rahvas tungiks minu tuppa ja lahaks lüüa puruks Belinski kuju ning hävitada mu raamatukogu, siis võitleksin nendega viimse veretilgani.»

Ta just nagu näeks ette situatsiooni, millesse satub radikaalne ja revolutsiooni taotlev intelligents. Kõige vähem saab Mihhailovskit muidugi kommunismi eelkäijaks pidada, palju vähem kui Belinski, Tšernõševskit ja Bakuninit, ja selles suhtes sarnaneb ta Herzeniga. Mihhailovski ja Herzen kuuluvad vene sotsialistliku mõtte teise poolusesse. Belinski büsti aga tahab revolutsiooniline rahvas puruks lüüa just sellepärast, et ta on võtnud omaks mõningad sellesama Belinski ideed. Selles on revolutsioonilise mõtlemise paradoksaalsus. 70. aastail oli Venemaal narodnikute hulgas tugev rahva hulka mine-mise liikumine. Algul ei olnud see liikumine revolutsioo-nilis-poliitiline. Narodnikuist intelligendid ihkasid rahvaga kokku sulada, tahtsid valgustada rahvast, teenida talu-poegi nende igapäevaste huvide ja vajaduste kohaselt. Rahvale tahtsid nad anda maad ja vabadust ning sellega seoses asutasid põrandaaluse organisatsiooni «Maa ja Vabadus». See ebaõnnestumine «rahva hulka minekuga», milles ilmutati nii palju ennastsalgavust ja ohvrivalmi-dust, nii palju usku, lootust ning üllameelsust, oli tingi-tud muidugi valitsusepoolsetest repressioonidest ja taga-kiusamistest, kuid mitte ainult neist. Narodnikute liikumise draamatilisus seisnes selles, et rahvas ei võt-nud intelligente omaks ja andis need ennastohverdavalt ning omakasupüüdmatult rahvast teenima tulnud inime-sed võimude kätte. Rahvale — selle all mõeldi peamiselt

talupoegi — oli võõras intelligentide «maailmavaade», rahvas oli jäänud ikka veel õigeusklikuks ja religioossuse puudumine intelligentidel oli talle vastik. Narodnikute tulekus enda hulka nägi rahvas härraste kapriisi. Narodnikute teadvuses tekitas see kõik tõsise probleemi, mis tõi kaasa uute võitlusmeetodite arendamise.

3.

Kõige tähtsamaks 70. aastate revolutsiooniteoreetikuks oli P. N. Tkatšov.¹⁷ Ning teda tuleb rohkem kui kedagi teist pidada Lenini eelkäijaks. Tkatšov andis välismaal välja revolutsioonilist ajalehte «Nabat», mis väljendas kõige äärmuslikumat voolu. Muuseas hakkas Tkatšov 70. aastail esimesena meil rääkima Marxist. 1875. aastal kirjutab ta «Avaliku kirja Engelsile», kus kõneleb Venemaa erilisest teest ning tulevase Vene revolutsiooni erilisest loomusest, millele niisama lihtsalt ei saa marksismi põhimõtteid kohandada. Seejuures ei saa öelda, et Tkatšov vastandaks marksismi vene pinnasele ülekandmist narodnikluse printsiipidele. Tkatšov ei olnud traditsiooniline ja tüüpiline narodnik, rahvasse ta õigupoolest ei uskunud. Tollele vene marksismi käsitlusele, mis pidas Venemaale vajalikuks kapitalismi arengut, kodanlikku revolutsiooni, konstitutsiooni jmt, vastandas ta esimesena bolševismile väga lähedased vaated. Siin võib juba märgata tulevase Lenini ja Plehhanovi vastuolusid. Tkatšov ei taha Vene riigil lasta muutuda kodanlikuks ja konstitutsiooniliseks. Arenenud kodanluse puudumist pidas Tkatšov Venemaa suurimaks eeliseks, mis kergendab sotsiaalse revolutsiooni võimalikkust. Vene rahvas olevat instinktiivselt sotsialistlik. Demokraat Tkatšov polnud. Ta nõudis vähemuse võimu enamuse üle. Teda nimetati jakobiiniks, mis pole päris õige. Jakobiinlus on

¹⁷ В. Г. Плеханов. «Наши разногласия»; «Историко-революционная Хрестоматия» т. I. 1923.

demokraatia vorm, kuid Tkatšov on eelkõige sotsialist ja tema sotsialism ei ole demokraatlik — selles sarnaneb ta Lenini ja kommunistidega. Tkatšov on puhtpoliitilist võitlust eitavate narodniklike liikumiste «Maa ja Vabadus» ning «Must Ümberjaotus» vastu. Tema suhtumine neisse vooludesse meenutab väga Lenini suhtumist niinimetatud «ökonomitidesse», kes andsid töölisklassile puhtmajanduslikud ülesanded, poliitilise võitluse aga jätsid suurel määral liberaalsete voolude hooleks. Vene revolutsiooniliste liikumiste ajaloos on Tkatšov eelkäijaks «Rahva Tahtele», mis erinevalt 70. aastate narodnikuist võttis endale poliitiliseks ülesandeks kukutada terrori abil isevalitsuslik monarhia. «Rahva Tahe» on Tkatšovi võit Lavrovi ja Bakunini üle. Nagu Lenin, nii oli ka Tkatšov revolutsiooniteoreetik. Tema peamiseks ideeks on võimu haaramine revolutsioonilise minoriteedi poolt. Selleks tuleb olemasolev võim terroriga desorganiseerida. Rahvas on Tkatšovi meelest alati revolutsiooniks valmis revolutsioonilise vähemuse poolt kasutatava materjalina. Revolutsioone ei valmistata ette, vaid tehakse. Mingit evolutsiooni Tkatšov ei tunnista. Revolutsioonile ei pea eelnema propaganda ja masside õpetamine. Kuid Bakunini anarchismi vastu on Tkatšov kategooriliselt. Riigi hävitamist peab ta absurdiks. Ta räägib konservatiivsete ametkondade asendamisest revolutsioonilistega peaaegu samamoodi, nagu seda hiljem teeb Lenin. Tkatšovile on täiesti võõras Bakunini dionüüsiline anarchism. Bakunin oli iga-suguse organisatsiooni vastu, Tkatšov aga pooldas võimu enda kätte võtva revolutsioonilise minoriteedi organisatsiooni ja riiklikku korraldust. Ta on üks vähestest vene revolutsionääridest minevikus, peaaegu ainus, kes mõtles võimust, selle kättevõitmisest ja organiseerimisest. Ta tahtis, et revolutsiooniline sotsialistlik partei saaks valitsuseks. Ning selle poolest on ta Leniniga väga sarnane. Revolutsiooniliste sotsialistide valitsust kujutas ta ette üpris despootlikuna. Kõige minevikku kuuluva hävitamine oleks Tkatšovi võidu puhul olnud veel halas-

tamatum kui Leninil. Kuid aeg ei olnud selleks veel küps ning Tkatšovi ideed ei olnud vene revolutsionääride hulgas eriti populaarsed. Tkatšovi poolt propageeritud võimuiha oli vene sotsialistidele-narodnikutele väga vastumeelne.

Juba 80. aastail polemiseeris Tkatšoviga väga teravalt ja kategooriliselt vene marksismi ja sotsiaaldemokraatia rajaja G. V. Plehhanov. See poleemika on üks põhimotiive tema raamatus «Meie vastuolud». Plehhanovi poleemika Tkatšoviga pakub suurt huvi, see kõlab täpselt nii, nagu vaidleks ta Lenini ja bolševikega ajal, millal noid polnud veel olemas. Peamiselt vaidleb Plehhanov vastu võimu haaramise ideele revolutsioonilise sotsialistliku partei poolt. Sellist võimuhaaramist, milles on eos tulevane reaktsioon, peab ta suurimaks õnnetuseks. Plehhanov on ka bakuniluse ja mässulisuse vastane. Ta on läänemeelne ratsionalist, valgustaja ja evolutsionist. Vene irratsionaalsed motiivid jäävad talle võõraks. Teadust ning filosoofiat kaitseb ta Bakunini ja Tkatšovi revolutsioonilise obskurantismi eest. Nagu hiljem marksistid-menševikud, ei taha ka Plehhanov tunnistada Venemaa erilisi teid ning originaalse revolutsiooni võimalust Venemaal. Ning muidugi eksis ta selles. Pigem oli õigus Tkatšovil. Nagu Leningi, oli Tkatšov sotsialistliku revolutsiooni teoreetik spetsiaalselt Venemaa jaoks. Vene revolutsioon ei ole kohustatud Lääne malle järgima. Sellega seostus eriline probleem vene sotsialistliku mõtte ajaloos: kas Venemaale saab kohaldada marksistlikku teooriat, arvestamata tema omapära, kas Venemaa saab vältida kapitalistlikku arengut ja kodanluse valitsemist, kas revolutsioon saab olla sotsialistlik. Tkatšovil oli Engelsit kritiseerides õigus. Ning tema õigsus ei olnud narodnikute õigsus marksismi suhtes, vaid bolševike ajalooline õigsus menševike, Lenini õigsus Plehhanovi suhtes. Venemaal ei osutunud utoopiaks mitte kommunistlik revolutsioon, vaid hoopis kodanlik ja liberaalne revolutsioon. Marxil ei olnud erilist sümpaatiat venelaste vastu, ta ei kannatanud Baku-

ninit, ei sallinud Herzenit. Mõnikord andis tema suhtumises Venemaasse tunda tõeline imperialistlik pangermanism. Kuid ta pidas Venemaad ning sealset võimalikku revolutsiooni väga tähtsaks. Ta õppis ära isegi vene keele, et jälgida vaidlusi revolutsiooni ja sotsialismi üle Venemaal. N. Mihhailovskile saatis ta tuntud kirja.¹⁸ Nagu juba öeldud, hindas ta väga Tšernõševskit. Kuid ka Marx ja Engels pidasid tulevase Vene revolutsiooni iseloomu kodanlikuks, toetasid ainult autokraatliku monarhia kukutamisele keskendunud «Rahva Tahtet» ning olid palju vähem Lenini eelkäijad kui Tkatšov. Mõistmata Venemaa omapära, olid Marx ja Engels «vähemlased», kuidas «enamlased» seda ka retušeerida püüavad. Seevastu olid «enamlased» Tkatšov, Netšajev, osaliselt ja vähemal määral ka Bakunin, kes eitas võimu ning selle korraldamist. Juba 70. aastail võis hakata märkama neid vaidlusi, mida 90. aastail pidasid vene marksistid narodnikutega ning XX sajandi alguses marksistid-bolševikud marksistide-menševikega.

Aleksander II tapmine «Rahva Tahte» partei käsul lõpetas ja nurjas marksismieelse vene revolutsioonilise liikumise. Selles mõrvas peitus Vene võimu ja vene intelligentsi vahelise kahevõitluse traagika. 1881. aasta 1. märtsi atentaadi valmistas ette «Rahva Tahte» terroriorganisatsioon, mida juhtis sangarlik A. Željabov. Ta oli pärit talurahva hulgast, kuulus varem narodnikute hulka ja eitas poliitilist võitlust. Intelligentide rahva hulka mineku nurjumine viis Željabovi isevalitsusega võitlemise vältimatuse tunnetamiseni. Željabov polnud sugugi fanaatik ja usumäratseja nagu Netšajev. Pigem oli ta täiuslikuks ja harmooniliseks eluks loodud inimese tüüp. Ka oli ta minimaalselt materialist ning lähenes vene revolutsionääridest kõige enam kristlusele. Küsimusele, kas ta on õigeusklik, vastas Željabov 1. märtsi kuriteos süü-

¹⁸ Vt K. Пажитнов. «Развитие социалистических идей в России», т. I. 1924.

distatuna kohtule: «Ristitud olen õigeusu kombe kohasell, kuid õigeusku eitan, ehkki tunnistan Jeesus Kristuse õpetuse tuuma. Sellel õpetusel on aukoht minu kõlbeliste stiimulite hulgas. Ma usun Kristuse õpetuse tõesse ning õiglusse ja kuulutan pidulikult, et usk ilma tegudeta on surnud usk ning et iga tõeline kristlane peab võitlema tõe eest ja rõhutute ning nõrkade õiguste eest ja vajaduse korral selle eest ka kannatama; selline on minu usk.»¹⁹ Enne hukkamist suudles ta risti. See hämmastab väga Željabovi kommunistist biograafi A. Voronškit. Tema seletab Željabovi sümpaatiat kristluse vastu sellega, et viimane oli 70., mitte 60. aastate narodnik. Mina arvan, et määrav oli siin Željabovi kuulumine lihtrahva hulka. Ning selline inimene pidi tõearmastuse pärast andma oma elu mörva organiseerimise eest. Selles on vene elu hirmus traagika. Oma maailmavaatelt ei olnud Željabov kommunistide eelkäija, kuid oli seda tegudes, oma organisatsiooni meetodite poolest. Vene revolutsionääride lugu on martüroloogium. Ja seda martüroloogiumi kasutasid kommunistid kõlbelise kapitalina. Märtreid luues tappis vene ajalooline võim end ise kõlbeliselt.

IV peatükk

XIX SAJANDI VENE KIRJANDUS JA SELLE ETTEKUULUTUSED

1.

Nüüd suundume teistsugusesse maailma ja teistsugusesse hingelisse atmosfääri — XIX sajandi suure vene kirjanduse õhustikku. See ülemaailmse tähtsuse omandanud kirjandus on suurimaks ausambaks vene vaimule. Kuid meie vene kommunismi allikate teema jaoks on oluline üks selle kirjanduse silmapaistvalt iseäralik joon.

¹⁹ Vt A. Воронский. «Желябов». 1939.

Vene kirjandus on maailmas kõige prohvetlikum, ta on täis eelaimdusi ja ennustusi, talle on omane mure läheneva katastroofi pärast. Paljud XIX sajandi vene kirjanikud tundsid, et Venemaa seisab kuristikku äärel ja on sinna langemas. XIX sajandi vene kirjandus on käimasoleva sisemise revolutsiooni ning läheneva revolutsiooni tunnistajaks. Kogu XIX sajand, suurima loomingu tõusu sajand Vene ajaloos, oli järjest kasvava revolutsioonilisuse sajandiks. Selle sajandi lõhestatus ja kahestatus viisid vene loovuse äärmise pingestatuseni. Oma vaimult ei olnud selle sajandi vene kirjandus renessanslik. Renessansi välgatusi oli ainult Puškinil. Too oli vene luule kuldajastu. Vene renessanss sündis kultuurse aadli väga kitsas ringis. Pealegi oli ta väga üürrike nähtus. Alates Gogolist muutub vene kirjandus õpetlikuks, tõde otsivaks ja tõe saavutamist õpetavaks. Vene kirjandus ei sündinud rõõmsast loomeküllusest, vaid inimese ja rahva piinaning kannatusrohkest saatusest, üldinimliku lunastuse otsinguist. See aga tähendab, et vene kirjanduse peamised motiivid olid religioossed. Vene kirjanduse kaastundlikkus ja inimlikkus üllatasid kogu maailma.

Just vene kirjanikud tõstatasid erilise teravusega inimloomingu ja kultuuri õigustuse probleemi ning seadsid kahtluse alla kultuuri õigustatuse, nagu seda tegid ka vene sotsiaalse mõtte voolud. Selle oli tinginud õiguse poolt kujundatud hingelaad, milles oli säilinud väga tugev askeetlik joon ja lunastuse otsimine ning teise ja kõrgema elu ootus. Psühholoogiliselt on Gogol, L. Tolstoi ja Dostojevski paljuski sarnased Belinski, Bakunini, Tšernõševski, Pissarevi ning 70. aastate narodnikutega sellest hoolimata, et nad olid antimaterialistid ja et nende looming kannab religioosset värvingut. Läänes ei kahtle inimesed peaaegu kunagi tsivilisatsiooni õigustatuses, see on puhtalt venepärane kahtlus, mis ei tekkinud mitte noil venelastel, kes polnud veel kultuurist osa saanud, vaid neil, kes enamasti asusid kultuuri tipus. Tähtsaimad vene kirjanikud ei uskunud tsivilisatsiooni püsivusse, nende

aluste püsivusse, millele toetus nende ajastu nn kodanlik maailm. Nad on täielikult haaratud läheneva katastroofi õudsetest eelaimdustest. Sellist religioosset ja sotsiaalset erutatust ei tunne Euroopa kirjandus, mis tuleneb rohkem väljakujunenud ja kristalliseerunud, vormistatumast ja endaga rahul olevast, rahulikumast, diferentseeritumast ja kategoriseeritumast tsivilisatsioonist. Venelastele aga oli omane terviklikkus ja totalitaarsus nii mõtlemises, loomingu kui ka elamises. Vene mõtleja või loovisiksus, kes vaimuväärtusi tähtsaks pidas, ei otsinud kunagi niivõrd täiuslikku kultuuri ja selle saavutusi, kuivõrd täiuslikku elu ja selle tõde. Sellega on seotud XIX sajandi vene kirjanduse realism, mida sageli ei mõisteta. Suur vene kirjandus asub teisel pool Euroopa klassitsismi ja romantismi. Talle on omane realism, kuid mitte kooliõpikulises tähenduses, vaid peaaegu religioosset ning tippilminguis täielikult religioosset tähenduses. See on realism tõe ning elu sügavuste avamise mõttes. Gogol on seejuures romantilisem, Tolstoi klassitsistlikum. Vene kirjanikud elasid eriti teravalt üle oma loomingu tragöödiat, seistes silmitsi elu enda ümberkorraldamise ja tõe jaluleseadmise hädavajalikkusega. Gogol ja Tolstoi olid valmis täiuslike kirjandusteoste loomise ohverdama täiusliku elu loomise nimel. Vene kirjanikud ei olnud tsivilisatsiooni tinglikkuste kütkes ning seetõttu puudutavad nad elu ja surma saladusi. Nad väljuvad kunsti piiridest. Sellised on Gogol, Tolstoi, Dostojevski. Vaid Puškin püstitas loominguvabaduse probleemi — luuletaja loominguilise sõltumatuse probleemi «pööblist», kelle all ta muidugi ei mõelnud rahvast, vaid teda ümbritsevate aadlike, ametnike ja õukondlaste seltskonda.

Gogoli probleemiks on juba kunsti sotsiaalne missioon, kirjaniku kutsumus teenida ühiskonda. Ta pidas tähtsaks seda, mida vene kommunism vulgariseerivalt nimetab «sotsiaalseks tellimuseks». Suured vene kirjanikud olid oma ajas üksildased, olid neid ümbritseva ühiskonna vastu, kuid nad ei olnud sugugi põhimõttelised individua-

listid, erineval viisil otsisid nad üldrahvalikku, kollektiivset, kõigile ühist kunsti. Eksisteeriva ühiskonna valedikkuse paljastamisega, tõe otsimisega täitis kirjandus sotsiaalset missiooni, mis vene vaimulaadi kohaselt oli paljude jaoks usulis-sotsiaalne.

Vene luule oli täis revolutsiooni aimdusi, kutsudes vahel koguni ise selleks üles. Puškinit peeti Vene impeeriumi laulikuks. Ja tõepoolest võib esitada hulga põhjendusi, miks võib Puškinit tema maailmanägemise põhjal pidada rohkem riigi pooldajaks ning vähem raskoknikuks kui teisi vene kirjanikke. Ta jumaldas Peeter Suurt. Ta oli vaimustuses Venemaa suurusest. Kuid pärast Puškini kõigi luuletuste avaldamist sai selgeks, kui palju on nende hulgas revolutsioonilisi värssse. Väga erinevad on tema kirjandusliku tegevuse esimene ja teine pool. Seda on näha juba Radištševile antud erinevaist hinnanguist. Puškin kuulus dekabristide põlvkonda, need olid tema sõbrad. Kuid dekabristide lüüasaamine oleks justkui veennud teda Vene monarhia vägevuses. Puškin oli dualistlik, tal on justkui kaks nägu. Ta armastas Venemaa suurust ja jõudu, kuid armastas kirglikult ka vabadust. Tema vabadusearmastus on täiesti isesugune, vene intelligentsi omast erinev. Ta on tõeline priiuselaulik.

*Nü nagu näha armast neidu
on armastaja ainus soov,
sind ootame, tund priiust-toov,
tund, millest kaunimat ei leidu.**

Puškinis oleks nagu hetkeks ühinenud see, mis meil alati on lahus olnud — impeeriumi ideoloogia ja intelligentsi ideoloogia. Enda kohta kirjutas ta:

*Mind rahvas armastab seepärast ajapikku,
et äratasin head, mis rinnal unarul,
et laulsin priiusest, et hoidsin inimlikku
autunnet julmal ajastul.***

* Tlk August Sang.

** Tlk Betti Alver.

Luuletuses «Küla» kirjeldab Puškin vene maaelu hurma ja poetilisust. Ent korraga meenub talle ebaõiglus, orjus ja pimedus, millega see vaid privilegeeritud vähemuse jaoks eksisteeriv külaelu hurm on seotud. Luuletus lõpeb sõnadega:

*Oh sõbrad, vastake: kas näen kord priiust? Kunas
kaob tsaari viipel küll me rahva orjapõlv,
et hajuks pimedus ja kirkas köidupunas
lööks lõpuks leekima see pime taevavõlv?**

Kuid kõige huvitavam Puškini revolutsioonimeelsest luuletustest on «Priius».

*Ilmale vabadust tahan ma laulida,
troonidel pahesid välguna lüüa.*

Selles luuletuses on hirmsad sõnad tsaaride kohta:

*Sa kurjategev isevõim,
ma sind ja sinu sugu vihkan,
et kõngeks sa ning sinu hõim,
õelröömsalt seda näha ihkan.***

Puškin tunnetas vene rahvas peituvat mässulist stiihiat ning nägi ette «mõttetu ning halastamatu vene mässu» võimalust. Ka üliharmoonilise Puškini juures ei saa leida täielikku harmooniat, ka tema tundis Vene impeeriumi olevat ebaterve, lõhestatud ning valeliku.

Kuid kõige vapustavama mulje jätab Lermontovi «Ennustus», mis kõlab juba täiesti prohvetlikult.

*Sull' saabub aeg, must aasta, Venemaa,
kus tsaare kroonid peavad langema;
kus neile endist armu keelab mass
ja surmast, verest paljud toitumas;
kus lapsi, sama süütuid naisi ei
koost paisat seadus enam kaitsta või:
kus laibust haisevatest tõuseb katk
ja mööda kurbi küli algab tema matk,*

* Tlk Betti Alver.

** Tlk Merle Jääger.

Vene kommunismi lätted

*ta viipab: kaob siis hütist inimjälg,
maad kehva hakkab vaevutama nälg;
ja tulekuma punab jõevees:
tol päeval ilmumas on võimas mees,
sa tunned ära ta — ja selgub sinu pääs.
miks tal on jube terasnuga käes;
ja häda sulle! — sinu oiged, nutt —
neis näeb ta ainult nalja asjatut;
ja kohutav ning sünk on temas kõik,
ta mantel kui ka laup nii kõrge, võik.**

See 1830. aastal romantilises laadis kirjutatud luuletus näeb revolutsiooni õudusi peaaegu sajandi võrra ette.

Kolmanda suure vene luuletaja Tjuttševi maailmanägemus oli pigem konservatiivne kui revolutsiooniline. Kuid ka temal oli kogu aeg tunne, et maailmale läheneb hirmus revolutsioon. Kummalises kontrastis oma konservatiivse ja slavofiilse maailmavaatega tunnetas Tjuttšev teravalt maailma kaotilist, irratsionaalset, tumedat õist stiihiat. Maailma varjav apollooniline harmoonia ja korra kate tundus talle hapra ja õhukesena.

*... Kui ükski, ihualasti ja väeti
on iga orbund inimraas,
kes musta kuristiku ette jäeti! ...
... Vaid unes viirastub tal minevik,
kus elu helgust pilgas õõ ei jänd.
Siis taipab ta: see võõras pimedik
on esivanemate vaimne pärand.***

Mitte ainult looduses, vaid ka ajaloos on olemas see kaotiline ja metsik stiihia. Ja Tjuttšev adub ajaloo-katastroofe, kosmost kummuli paiskavate kaotiliste jõudude triumfi. Tjuttšev on konservatiiv, kes ei usu konservatiivsete algete ja juurte püsivusse. Päästmaks maailma kaotilisest revolutsioonist, loob ta reaktsioonilise utopia. Ta kujutas ette, et vanameelse jõuna saab ära kasutada

* Tlk Marie Under.

** Tlk Andres Ehin ja Ly Seppel.

kristlust. Tema puhtpoliitiline luule on nõrk, suurepärased on vaid ta kosmilised luuletused.

Slavofiilide koolkonna juht A. Homjakov ei olnud prohvetlik natuur. Tugeva mõtlejana oli ta väga kesk-pärane luuletaja. Kuid tal on hulk teravalt paljastuslikke luuletusi, millest on näha, et ajaloolise mineviku slavofiilsele idealiseerimisele vaatamata piinles ta Venemaa suurte ajalooliste pattude pärast. Ta uskus, et Venemaa on kutsutud teatama maailmale «vabaduse sakramenti», andma «püha vabaduse armulauda». Venemaa on «ära-valitud», kuigi pole seda «ära teeninud».

*Ent su kaelas, oh õnnetu maa,
patte õulseid on kuhjaga!
Pööblikohtu ees musta vale
ning orjuse ikkega mürgitud oled;
roiskust ja lipitsust kannab su pale,
ei au ega kiitust Jumalale,
laiskuses, roppuses jõe ning kole!*

Ning Homjakov kutsub üles patte kahetsema.

*Kõiki kõigi kannatusi,
isade tegusid tumedaid,
kõiki vääratud seadusi,
muistseid patte rõvedaid,
kodumaa hädasid kõiki
Jumalalt anuge andeks —
ehk ainult Tema võibki
võtta teilt aegade vande!*

Ta paljastab Vene riikluse erilist kiindumust materiaalsesse jõusse, see tähendab kõige madalamasse kiusatusse. Venemaa lüüasaamist Krimmi sõjas tervitas ta kui õiglast karistust. Ta ei tahtnud näha Venemaa kutsumust riiklikus vägevuses, vaid nõudis tõe teostamist. Ja selles oli ta intelligentsiga ühel nõul.

Gogolit piinas see, et Venemaa on kurjuse ja valskuse vaimudest vaevatud, täis lõustu ja molusid ning et inimest on sealt raske leida. Ekslik on näha Gogolis satiirikut. Ta märkas kurjuse metafüüsilist sügavikku, mitte

üksnes selle sotsiaalseid ilminguid. Praegu pole enam olemas Gogoli-aegset vana Venemaad koos tema halbade ja ebaõiglaste ühiskonnavormidega, pole enam autokraatlikku monarhiat, pärisorjust ega endist ebavõrdsust. Kuid sügavamas tähenduses on Gogoli Venemaa alles ka Nõukogude Venemaal ning kommunistlik Nõukogude Vene on samuti täis lõustu ja molusid ning inimese olemus on moonutatud sealgi. Ka kommunistlikus Nõukogude Venes elavad Hlestakovid, Nozdrjovid, Tšitšikovid, ka seal äritsetakse surnud hingedega ja vale nime all esinev revident ajab kõigile hirmu nahka. Kõige põhjalikumalt süüvis Gogol Venemaad kiusavatesse valskuse vaimudesse. Gogol elas läbi usulise draama. Ta oli kogetud kurjuse koormast rusutud, ta ei näinud head mitte kusagil, ei näinud inimlikkust. Väljapääsu otsis ta kristlikus elus ning oma otsingud esitas raamatus «Kirjavahetus sõpradega». Raamat kutsus esile protestitormi Belinski poolt, kes nägi selles humaansete, progressiivsete, vabadustarmastavate ideaalide reetmist. Kuid «Kirjavahetuses sõpradega» mõistis Gogol elu kristianiseerimist väga kitsalt ja väiklaselt, tegelikult antisotsiaalselt ning seetõttu võis teda tõlgitada kehtiva korra ja isegi pärisorjuse kaitsjana. «Kirjavahetuses sõpradega» oli palju äpardunud ja Gogoli sügavale usudraamale mittevastavat, selles peegeldusid vene elu vastuolud ja vääristused. Gogoli loomuses oli tugev venelasele omane askeetlik joon ja see oli põhjuseks, miks ta ise oma kirjandusliku loomingu hukka mõistis.

Kõige prohvetlikum iseloom on XX sajandi alguse luulel. See oli loojanguluule, terve ajastu lõpu luule, tugevalt dekadentlike tunnustega. Aga poeedid nägid ka koidupuna. Sümbolistlikud luuletajad tundsid, et Venemaa lendab kuristikku. Kord tekitas see neis õudust, kord jälle rõõmustas uue ja parema elu võimalus. Sümbolism väljendas eraldumist sotsiaalsest tegelikkusest, siirdumist teistsugusesse maailma. Kuid koos sellega ihkasid üksinduse all kannatavad vene sümbolistid V. Ivanov, A. Belõi, A. Blok üldrahvalikku kunsti, püüdsid üle saada deka-

dentlikust estetismist, otsisid sotsiaalset tellimust — kui kasutada sovetide terminoloogiat. Kõige prohvetlikumad olid sajandi alguse suurima poeedi A. Bloki luuletused Venemaast:

... Kõrv taplusekõminat kuuleb,
sarv luikab ja liikvel on väed.
Täis kõrbemisvingu on tuuled,
sind, Venemaa, põlemas näen...*

Teises luuletuses tsüklist «Kulikovo väljal» kirjutab ta:

... Ja vilksatavad teetulbad, tõuseb, luskub
järsk kaldakäär.
Täis hirmu ruttab pilvi, verre kastub
lai taeva-äär!...*

Kuid kõige enam väljendus Venemaa-tunnetus ja tema saatuse eelaimdus imelises luuletuses «Venemaa».

... Mu maa, kes kerjakotti kannad,
su hurtsikud, su pikad teed,
su itkud, hallid taevarannad —
kui lembepisarad on need!

Truult ristipuud ma tassin õlul,
sind eal ei haletse, mu hiid...
Las endaga mistahes võlur
kõik petva ehtesära viib!

Las muid see ahvatleb ja kõidab, —
ei hukku iial sa, ei kao,
ja ainult väev ja mure peidab
mu eest su imekauni näo...

Mis väärt on ühe hingevalud,
piisk keset pisarate merd?
Jääd ikka samaks — põllud, palud,
ja kulmul kirev rätiseru...*

* Tlk Kalju Kangur.

Siin on aimdus, et Venemaa annab «petva ehtesära» võlurile, kes teda «ahvatleb ja köidab»*, ning samas ka usk, et Venemaa ei hukku.

Aga teine sümbolistlik poet Andrei Belõi hüüab ühes luuletuses: «Peenimaiks seemneiks, Venemaa, vaju, haju seemnelastena, venelaste maa». Tolle revolutsioonieelse aja poeedid olid müstikud ja apokalüptikud, uskusid Sophiat ja uusi ilmutusi, kuid Kristust ei uskunud. Nende hinged olid kaitsetud ja soomustamata ning võib-olla just sellepärast avatud tuleviku tuultele, aldis teiste poolt märkamata jäänud sisemisele revolutsioonile.

XIX ja XX sajandi vene kirjanikud tundsid end kuristiku serval seisvat, nad ei elanud stabiilses ühiskonnas ja kindlaskujunenud tsivilisatsioonis. Katastroofiline maailmatunnetus sai iseloomulikuks kõige silmapaistvamaile ja loomingulisemaile vene inimestele. Kindel, püsiv, klassikaline kultuur koos tema sisemiste vaheseinte, erinevate alade diferentseerumisega, normidega, lõplikkuse vaimuga, hirmuga lõpmatuse ees on väga ebasoodne pinnas eelaimduste ja ettekuulutuste tekkeks. Selline kultuur loob hingele soomuse ja suleb selle tundmatust tulevikust lähtuvate voolude ees. Venemaal tekkis eshatoloogiline, lõppu suunatud, tulevikule avatud, katastroofi ette aimav hingestruktuur, kujunes välja eriline müstiline tundlikkus. Läänemaine hing oli tsivilisatsiooni poolt küllaga kindlustatud ja kinnistatud. Meil aga hakkas üha enam ja enam kujunema revolutsioonielne atmosfäär. XIX ja XX sajandi Venemaa erineb radikaalselt Moskva-Venemaast. Viimasel oli oma kindlatesse vormidesse suletud kultuuri-stiil. Moskva-Venemaa hing polnud veel ärganud. Ta polnud virgunud mõttele ja kriitikale, ta ei tundnud veel kahestumist. Kokkupuude Läänega tekitas vene hinges tõelise pöörde ja seda Lääne tsivilisatsioonist hoopiski

* K. Kanguri tõlge ei ole täpne. Blok kõneleb siin Venemaa rahvuslikust, ehedast «pöörasest ilust» («разбойная краса»), mis laseb end võluril «ahvatleda ja ära petta». *Toim.*

erinevas suunas. Lääne mõju Venemaale oli täiesti paradoksaalne, see ei pookinud vene hinge külge Lääne norme. Vastupidi, see mõju vallandas vene hinges metsikud, dionüüsilised, dünaamilised ja vahel ka deemonlikud jõud. Hing pääses ahelaist valla ja ilmsiks tuli Peetri eelsele ajastule tundmatu dünamism. Läänelikult faustliku uue ajastu inimese pürgimuste lõpmatus avaldus Venemaal täiesti eriliselt ja omamoodi ning geniaalse väljenduse leidis see Dostojevski loomingus. Impeeriumi poolt toetatud aadlike, linlaste ja kaupmeeste argine ning pärimuslik Venemaa pörkas kokku intelligentsi vaimset ja sotsiaalselt revolutsioonilise, lõpmatusse pürgiva ning Tulevast Linna otsiva Venemaaga. See kokkupõrge vallandas dünaamilised jõud ning põhjustas plahvatusi. Kui Läänes löid haridus ja kultuur vähemalt mingitele normidele allutatud korra — ehkki loomulikult suhtelise —, siis Venemaal kaadasid haridus ja kultuur norme, lõhkusid piiranguid, päästsid valla revolutsioonilise dünaamika. See kajastus ka vene kunstiloomingu kõrgustes, kõigi vene kirjanike loomingus.

2.

Kõige enam kajastus Venemaal toimuv sisemine revolutsioon Dostojevski loomingus. Tolstoil kajastus see teisiti. Tolstoi taie ei olnud prohvetlik, kuid ta ise oli revolutsioon. Huvitav on võrrelda neid kahte suurimat vene geenust. Loomestiihia ja teadvuse vahelised suhted olid neil vastandlikud. Dostojevski oli dünaamiline taidur, tõenäoliselt kõige dünaamilisem maailmas.²⁰ Kõik on tal pandud sulametallina tulisesse atmosfääri, kõik on pöörases liikumises, pole midagi paigalpäisivat, lõplikult kujundatud. Dostojevski on dionüüsiline kunstnik. Ta on vaimse revolutsiooni väljendaja, revolutsioonilise dialektika avaja. Temas on väga tugev prohvetlik element, ta on

²⁰ Vt minu raamatut «Мирозерцание Достоевского». Берлин, YMCA-Press, 1923.

pöördunud tuleviku poole ning näeb seal palju. Ta näeb ette Vene revolutsiooni ja avab selle ideid. Kuid Dostojevski teadlikud ideed, mis sisalduvad tema «Kirjaniku päevikus», jätavad konservatiivse mulje, ehkki see on eriline revolutsioonilisusega segatud konservatiivsus.

Tolstoi kujutab stabiilset ja väljakujunenud olustikku. Kui Dostojevski romaanid on tragöödiad, siis Tolstoi romaanid on eepos. Tolstoile kui kunstnikule pole omane prohvetlikkus, ta ei vaata tulevikku. Dostojevski dünaamilisus ja prohvetlus on seotud sellega, et inimese probleem haarab teda täielikult, ta on antropoloog. Tolstoi taites — tema romaan on maailmakirjanduse kõige täiuslikum — lülitub inimese elu kosmilisse tasandisse, kosmilise elu ringkäiku. Dostojevski aineks on ajalugu, Tolstoi — kosmos. Dünaamilisus ja prohvetlus ongi ju oma sed ajaloolisele, mitte kosmilisele elule. Teadvustatult oli aga revolutsionääriks just Tolstoi, tema on ilmaelu valelikkuse paljastaja, nihilist ja anarhist, enneolematult radikaalne mässaja maailmaajaloo ja tsivilisatsiooni vastu. Inimene ei tohi alluda ilmalikele seadustele, ta peab alluma Elu Peremehe — Jumala seadusele. Oma mõtte positiivsel poolusel on Tolstoi kommunismi täielik vastand, ta ei tunnista vägivalda, on igasuguse riigi vastu, eitab tehnikat ja ratsionaalset elukorraldust, usub looduse ning elu jumalikkusse, kuulutab armastust, mitte vihkamist. Kuid negatiivsel poolusel on ta kommunismi eelkäija, sest ta eitab minevikku, ajaloolisi traditsioone, vana kultuuri, riiki ja kirikut, eitab igasugust majanduslikku ja ühiskondlikku ebavõrdsust, ründab privilegeeritud valitsevaid klasse, ei sallii kultuurieliiti. 70. aastate vene narodnikluses oli «kahetsevail aadlikel» üsna suur osa. Ent ülima pinge saavutas valitsevate klasside patukahetsus L. Tolstoi geniaalses loomingus ja elus. Tolstoi on täielikult veendunud, et tsiviliseeritud ühiskonnad toetuvad valskusele ning valele. Tolstoi tahab sellistele ühiskondadele radikaalselt lõppu teha. Selles on tema revolutsioonilisus, ehkki ta eitab revolutsioonilist vägivalda.

Dostojevski oli samuti revolutsionäär, vaatamata tema paljude ideede vanameelsele väljendusviisile. Ta ei sallinud revolutsioonilist intelligentsi ning ründas seda esmajoones seepärast, et nägi ateismile rajatud revolutsiooniideede dialektika lõpptulemusena vaimuvabaduse eitamist. Ateism viib Dostojevski arvates paratamatult vaimse vabaduse eitamiseni. See mõte tuleb ilmsiks «Suurinkvisiitori legendi» geniaalses dialektikas ning Ivan Karamazovis. Kogu Dostojevski originaalsus avaneb tema rünnakutes revolutsioonilise intelligentsi vastu. Neis vaimuvabadust kaitsvais paljastusis on Dostojevski ise läbinisti revolutsiooniline ning mis tahes kiriku või riigi Suurinkvisiitorit kukutav. «Sortsides» on ta Vene revolutsiooni prohvet, näeb palju ette, kuid on tihti ka ebaõiglane. Dostojevski on vaimse revolutsiooni pooldaja. Ta tahab revolutsiooni, kuid Jumala ja Kristuse nimel. Dostojevski vaenab ateistlikku sotsialismi kui Suurinkvisiitori ahvatlust, kui vaimuvabaduse reetmist leiva ja õnne nimel. Kõige vähem on ta vana kodanliku maailma kaitsja. Ta on samuti sotsialist, kuid õigeusu pinnal ja Kristuses. Dostojevski on vana maailma, riiki ja kodanlikku majandust eitava teokraatliku utopia autor. Selles on ta väga venelik. Elu lõpus Dostojevski tigestus ja ühines reaktsiooniliste elementidega, kes polnud suutelised teda mõistma. Ent nad mõlemad, Tolstoi ja Dostojevski, mässavad ebaõiglaste seaduste vastu, mõlemad väljendavad vene legismivastast vaimu, mõlemad on kodanliku maailma ja selle normide vastu. Ehkki erinevalt, otsivad nad mõlemad tõelist, ajaloolise ristiusu moonutustest vaba kristlust. Nii Tolstoi kui Dostojevski olid võimalikud vaid revolutsiooni poole suundumas plahvatusohtlikus ühiskonnas. Dostojevski kuulutas vaimset kommunismi, kõigi vastutust kõigi ees. Nii mõistis ta venelikku ühisuse (*sobornosti*) ideed. Tema Vene Kristust ei saa kohandada kodanliku ühiskonna normidega. Tolstoi Kristust ei tundnud, ta tundis vaid Kristuse õpetust. Kuid temagi kuulutas kristliku kommunismi voo-

rusi, eitas omandit ja igasugust majanduslikku ebavõrdsust. Nagu igasugune revolutsiooniline mõtlemine, nii liiguvad ka Dostojevski ja Tolstoi mõtted eshatoloogia piirimail. Nad mõlemad kuulutavad üldinimlikkust ja see on vene idee. Internatsionalism on vaid vene üldinimlikkuse idee, kristliku universaalsuse moonutamine. Dostojevski järgi on vene rahvas Jumala rahvas just sellepärast, et ta kannab endas üldinimlikkuse, inimkonna vendluse ideed. Vastuoluline oli Dostojevski oma suhtumises Läände, mida ta ühtaegu nii armastas kui vihkas. Samuti olid tema järsud rahvuslikud antipaatiad vastuolus universaalse üldinimlikkuse ideega, mille kandjaks ta pidas vene rahvast. Dostojevski uskus, et valgus tuleb Idast. Kuid ta ei võtnud omaks partikularismi ja natsionalismi, mida vene originaalne mõte alati oli vööristanud. Natsionalism Venemaa pinnal oli alati laenatud Saksa-maalt. Tolstoi ja Dostojevski olid universaalse vaimu-revolutsiooni heerolid. Vene kommunistliku revolutsiooni vaimueitus oleks neid kohutanud, kuid ka nemad olid selle revolutsiooni eellased.

Väga huvitav ja näitlik on Konstantin Leontjevi isik²¹, kui rääkida vene kirjanduse eelaimdustest ja ettekuulutustest. K. Leontjev oli taidur, publitsist ja sotsioloog. Ta on täiesti individuaalne mõtleja ega kuulu ühtegi suunda või koolkonda. Tavaseisukohalt vaadatuna on ta reaktionäär, kuid tema reaktioonilisus on romantiline. Ta tahab peatada liberaal-egalitaarset progressi, sest selle tulemuseks on väikekodanluse võimutsemine, komplitseeritud ja õitsva kultuuri hukk. Ka sotsialism on tema arvates kodanlikkuse võimutsemine, nivelleeritud hall maine paradiis ning isikupära häving. Iseloomulikult venepäraselt ja sarnaselt revolutsionäär Herzeniga tõstatab ka reaktionäär Leontjev teravalt väikekodanluse probleemi. Kodan-

Vt minu raamatut «Константин Леонтьев: Очерк из истории русской религиозной мысли». Париж, 1926.

liku vaimu vihkamine on Leontjevi elus määrav afekt. Ta ei suutnud taluda, et «apostlid jutlustasid, märtrid kannatasid, poeedid löid laule, kunstnikud maale ning rüütlid sädelesid turniiridel ainult selleks, et prantsuse või saksa või vene kodanlane oma koledas koomilises riietuses kogu tolle endise hiilguse varemeil «individuaalselt» või «kollektiivselt» mõnuleda saaks.» Leontjev on XVI sajandi Itaalia renessansi inimene. Temast sai munk, ta lasi end salaja pühitseda ning elas vanakese Amvrossi juhatusel Opta kloostri. Leontjev oli peen esteet. Esteetiline hinnang oli tema jaoks olulisim. Kuni elu lõpuni jäi ta kuidagi kahestunuks: oma suhtumises sealpoolsesse, taevasesse maailma on ta munk, ent siinpoolsesse, maiseesse ilma suhtub ta kui esteet. Ta ei taotle kristluse teostumist elas ega sotsiaalse tõe realiseerumist — see näib talle ilu tapva vördjalikkusena. Leontjevi kristlus on pessimistlik ja üksnes sealpoolne. Paljus ennetab Leontjev Nietzsche. Võimutahe, aristokratism, traagiline elutunnetus, äge estetism, amoralism, tähelepanu keskendamise põhjustele, mis tingivad kultuuride õitsengut ja dekadentsi — kõik see ühendab Leontjevit Nietzschega. Meie teemast lähtudes on kõige huvitavamad Leontjevi ettekuulutused Vene revolutsiooni kohta. Mõnda aega uskus ta veel, et Venemaal on võimalik originaalse mitte-kodanliku kultuuri õitselepuhkemine. Kuid hiljem pettus ta vene rahvas ja Venemaa missioonis. Ta jõuab välja selleni, et hakkab vene rahva ainsat missiooni nägema Antikristuse ilmaletoomises oma rüpest. Juba 80. aastail tunneb ta Venemaad fataalselt revolutsioonile lähenevat ning ennustab, milline see revolutsioon saab olema. Kommunistlikku revolutsiooni nägi ta ette täpsemalt ja detailsemalt kui Dostojevski. Ta ennustab, et revolutsioon tuleb verine ja türanlik, et see ei ole liberaalne, vaid kommunistlik, et ta ei too kaasa õigusi ega vabadusi ning paiskab põrmu liberaal-radikaalse intelligentsi. Revolutsioon ei ole humaanne ning kasutab ära muistseid võimutsemise ja allutamise instinkte. Vene kommunism

tõmbab kaasa Ida rahvad ja läheb hävitama Lääne kodanlikku maailma. Leontjevit ei kurvasta raasugi kodanliku maailma häving. Ent ta ihkas päästa ülla aristokraatliku kultuuri jäänuseid. Selleks haarab Leontjev kinni viimasest võimalusest ja teeb Vene tsaarile ettepaneku kehtestada kommunism ülaltpoolt. Kooskõlas vene traditsiooniga vihkab Leontjev kapitalismi ja kodanlust. Tema eelaimdusi ja ennustusi saadab läheneva maailmalõpu tunnetus.

XIX sajandi lõpu Venemaal süvenevad pessimistliku värvinguga apokalüptilised meeolud. Ilmalõpu läheneamise ja Antikristuse riigi saabumise tunde varjus võib hoomata terve ajaloolise eposhi lõppemise ja vana maailma hävinemise tunnetust. Ja see tunne on kahetine, ühtaegu nukker ning rõõmus. Kõige huvitavamad ja ärksamad vene kirjanikud ei tahtnud leppida Venemaa astumisega Lääne banaalsele, kodanlikule, ratsionalistlikule, liberaalsele, humanistlikule teele. Omapäraselt mõtestas apokalüptilisi meeolusid suurim vene filosoof V. Solovjov. Nagu kogu originaalne vene mõtteteadus, oli ka V. Solovjovi filosoofia kristlik. Algul arendas ta kristlik-teokraatlikku utoopiat, jutlustas vaba teokraatiat ning uskus kristliku poliitika võimalikkusse. Vastupidiselt Leontjevile tahtis ta kristlikku tõde täielikult ellu viia. Esindades Vene üldinimlikkust, on ta igasuguse rahvusliku partikularismi vastu. Ta on kristlik universalist, ihkab kirikute ühendamist ja kaldus mõnda aega katoliiklusele. Oma tegevuse algperioodil tõlgendas V. Solovjov kristlust optimistlikult, tahtis seda ühendusse viia progressi ning humanismiga, uskus maapealse Jumalinimkonna arengu võimalusse. Kuid V. Solovjov koges rohkeid pettumusi, sai ühe löögi teise järel. Ta oli sunnitud tõdema, et ajaloo tee pole sugugi see, milles tema nägi kristliku tõe võidulepääsu. Tema varasem nõrk kurjusetunnetus teravneb. Eluloojakul kaotab ta lõplikult usu universaalse vaba teokraatia võimalusse, ei usu enam ajaloo teid. Ta hakkab mõtlema, et ajalugu saab otsa,

tulevikku ei ole, kõik on ammendatud. Ta kirjutab «Jutustuse Antikristusest». Selles kuulutab ta ette Antikristuse peatset tulekut. Üleilmselt ei korralda enam inimkonda kristlus ega kristlik teokraatia, vaid Antikristus. V. Solovjov aimab ette panmongolismi ning Venemaad ja Euroopat ähvardavat kollast hädaohtu. Nagu Leontjevgi, on ka V. Solovjov oma meelsuselt apokalüptik, läheneva lõpu tunne ei tähenda temalgi maailma, vaid ajaloolise epohhi lõppu ning ajalooliste katastroofide etteaimamist. See on ajaloosisene apokalüpsis. Kõik tunnevad, et Venemaa seisab kuristiku serval.

Tohutu tähtsus vene apokalüptikas on N. Fjodorovil, kes elas küll XIX sajandi lõpus, kuid kuulsaks ja tähenduslikuks sai XX sajandil. Ilmutuslike meeolude karakter on N. Fjodorovil teisenenud. Religioosseist mõtlejaist on ta kõige enam tulevikku suunatud ning apokalüpsist mõistab ta aktiivselt, mitte passiivselt. N. Fjodorov oli kaua aega täiesti tundmatu sellele vaatamata, et teda hindasid erakordselt kõrgelt suurimad venelased — L. Tolstoi, Dostojevski, V. Solovjov. Loomult oli N. Fjodorov vene veidik ja originaalitseja, üldsegi mitte professionaalne kirjanik või filosoof. Ta oli neid venelasi, kes otsivad väljapääsu kurjusest ja kannatustest, kes otsivad Jumalariiki ning kellel on pääsemiseks olemas oma plaan. N. Fjodorov arvas, et raamatuid ei tohi müüa, neid peab jagama tasuta. Tema ideede levikule oli see suureks takistuseks. Kuid nüüd, pärast revolutsiooni, on kõigist XIX sajandi religioossetest mõtlejatest N. Fjodorov ainsana populaarne, Nõukogude Venemaal on terve Fjodorovi koolkond. See on ka arusaadav. N. Fjodorov ise pidas end õigeusklikuks kristlaseks, kuid tal on kommunismiga väga palju ühiseid jooni, ta on kaasaegse aktualismi eelkäija. Vene apokalüptika oli duaalne, temas oli nii revolutsioonilisi kui reaktsioonilisi momente. Valdav oli kahtlemata apokalüpsise passiivne tõlgendamine. Vene inimene tundis end olevat haaratud läheneva lõpu müstilistest puhangutest, ennustas Antikristuse võimuletuleku

vältimatust, oli ootusseisundis, tulevik tekitas temas hirmu. Apokalüpsise poolt ettekuulutatu toimub rahva ja inimesega, kuid inimene pole ettekuulutuste täidminekus aktiivselt tegev. Apokalüpsist mõistetakse kui jumalikku faatumit, milles inimvabadusel pole mingit osa. Oluliselt muutub apokalüpsise tõlgendus N. Fjodorovil. Apokalüptilisi Antikristuse riigi, maailma lõpu, viimsepäevakohtu ettekuulutusi mõistab N. Fjodorov tingimisi ähvardustena. Midagi fataalset neis pole. Kui inimesed liituvad ülestõusmise «ühisürituseks» ja kristlike tõdede elluviimiseks, kui nad vennalikult võitlevad stiihiliste, irratsionaalsete ning surmatoovate loodusjõudude vastu, siis Antikristuse riiki, maailma lõppu ja viimsepäevakohut ei tule, siis läheb inimkond vahetult üle igavesse ellu. Kõik sõltub inimeste aktiivsusest. Ning N. Fjodorov propageerib inimeste enneolematut aktiivsust, mis peab võitma looduse, korraldama kosmilist elu, jagu saama surmast ning üles äratama koolnud. Selle «ühisürituse» vajalikeks eeltingimusteks on vennalikud suhted inimeste vahel, tülide ning vaenu lõpetamine, kokkukuuluvustunne, kuid selle teostamiseks läheb vaja ka teaduse ja tehnika abi. N. Fjodorov uskus, et vennalikult ühinenud inimkonna käsutuses olev tehnika võib teha imesid, koguni surnuid üles äratada. Filosoofiat mõistab ta projektiivselt. Praktilisest elust lahutatud puhast teadust esindavat teadlaste ja akadeemiliste haritlaste seisust ei tohi olla. Teoreetilise ja praktilise mõistuse lahutamine on kurjast. Nagu Marx ja Engels arvab ka N. Fjodorov, et filosoofia ei pea maailma ainult tunnetama, vaid ka muutma, ta peab projekteerima maailma päästmist kurjusest ja kannatustest, eelkõige surmast kui kogu kurjuse allikast. Surmaprobleemi tõstatamine eristab N. Fjodorovi muidugi radikaalselt marksismist ja kommunismist. Elu maailmas on irratsionaalsete, stiihiliste loodusjõudude võimuses. Neid jõude tuleb reguleerida, allutada nad mõistusele ja teadmistele, inimene peab nende üle valitsema.

(Järgneb)

CONTENTS

Jüri Uluots, Tartu University and Estonian science	<i>Edgar Kant</i>	3
Farewell, Enel	<i>Hando Runnel</i>	19
A follow-up follow-up anthology	<i>Henrik Visnapuu</i>	25
Logos and mythos: The dual task of philosophy	<i>Viktor Kõnka</i>	37
Johannes Aavik and devotional literature	<i>Barbi Pilre</i>	48
Revelation or Apocalypse: Excerpts	<i>Translated from Greek by Johannes Aavik</i>	61
Foundation ecology. I	<i>Tõnu Ploompuu</i>	70
Peeter Tarvel's life and work. II	<i>Jüri Kivimäe</i>	89
Estonian units in the German army: Formation and personnel	<i>Toe Nõmm</i>	113
Word is my passion and my weakness: Artur Aliksaar's letters from prison camp and exile. I		137
The Fourth Commandment	<i>Fanny de Sivers</i>	169
Review: Konrad Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988.	<i>Sulev Vahtre</i>	176
Review: Kesäkuun 14. päivä: Muistelmia ja dokumentteja virolaisten kyydityksestä 1941. Toimittaneet Mart Laar ja Anja Salokannel. Helsinki, Otava, 1989.	<i>Indrek Tarand</i>	180
Editorial note. Summaries		182
The origins and significance of Russian Communism. III	<i>Nikolai Berdyayev</i>	193

СОДЕРЖАНИЕ

Юри Улуотс в Тартуском университете и эстонской науке	<i>Эдгар Кант</i>	3
С богом, Эне!	<i>Хандо Руннель</i>	19
Подборка стихотворений	<i>Хенрик Виснапуу</i>	25
Логос и миф: Двойная задача философии	<i>Виктор Кõнса</i>	37
Йоханнес Аавик и духовная литература	<i>Барби Пильре</i>	48
Откровение Иоханна или Апокалипсис: Отрывки	<i>Перевод с греческого Йоханнеса Аавика</i>	64
Экология поселений. I	<i>Тõну Пloomпуу</i>	70
Жизнь и деятельность Пеэтера Тарвеля. II	<i>Юри Кивимяе</i>	89
Об участии эстонских воинских частей в немецкой армии: Формирование и личный состав	<i>Тоэ Нõмм</i>	113
Слово — это моя страсть и моя слабость: Письма Артура Аликсаара из концентрационного лагеря и ссылки. I		137
Четвертая заповедь	<i>Фанни де Сивер</i>	169
Рецензия: Konrad Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988.	<i>Сuleв Вахтре</i>	176
Рецензия: Kesäkuun 14. päivä: Muistelmia ja dokumentteja virolaisten kyydityksestä 1941. Toimittaneet Mart Laar ja Anja Salokannel. Helsinki, Otava, 1989.	<i>Индрек Таранд</i>	180
От редакции. Резюме		187
Истоки и смысл русского коммунизма. III. Николай Бердяев		193

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla